

Arby kyrka

SVERIGES KYRKOR
SMÅLAND

KARIN ANDERSSON
OTTO SVENNEBRING

Arby kyrka

Arby kyrka

SÖDRA MÖRE HÄRAD, SMÅLAND

Av KARIN ANDERSSON och
OTTO SVENNEBRING

VOLYM 207 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International 1989

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ERIK CINTHIO, ALLAN ELLENIUS,
EVALD GUSTAFSSON, R AXEL UNNERBÄCK

Beskrivningen av Arby kyrka är avslutad hösten 1988.

Excerperingen i VLA är utförd av Otto Svennebring.

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av William M Pardon.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Arby kyrka enligt en teckning från 1747. Se fig 76.

På omstående sida Södra Möre härads sigill, 1600–1605. RA.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI, UPPSALA 1989

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7192-753-0

Innehåll

FÖRORD	5
ARBY KYRKA	
<i>Inledning</i>	9
<i>Kyrkogård</i>	17
<i>Kyrkobyggnaden</i>	28
Byggnadsbeskrivning och byggnads- arkeologisk undersökning 30.	
Byggnadshistoria 49.	
<i>Inredning och inventarier</i>	62
NOTER	98
KÄLLOR OCH LITTERATUR	101
FÖRKORTNINGAR	103
SUMMARY	104
PERSONREGISTER	109

Förord

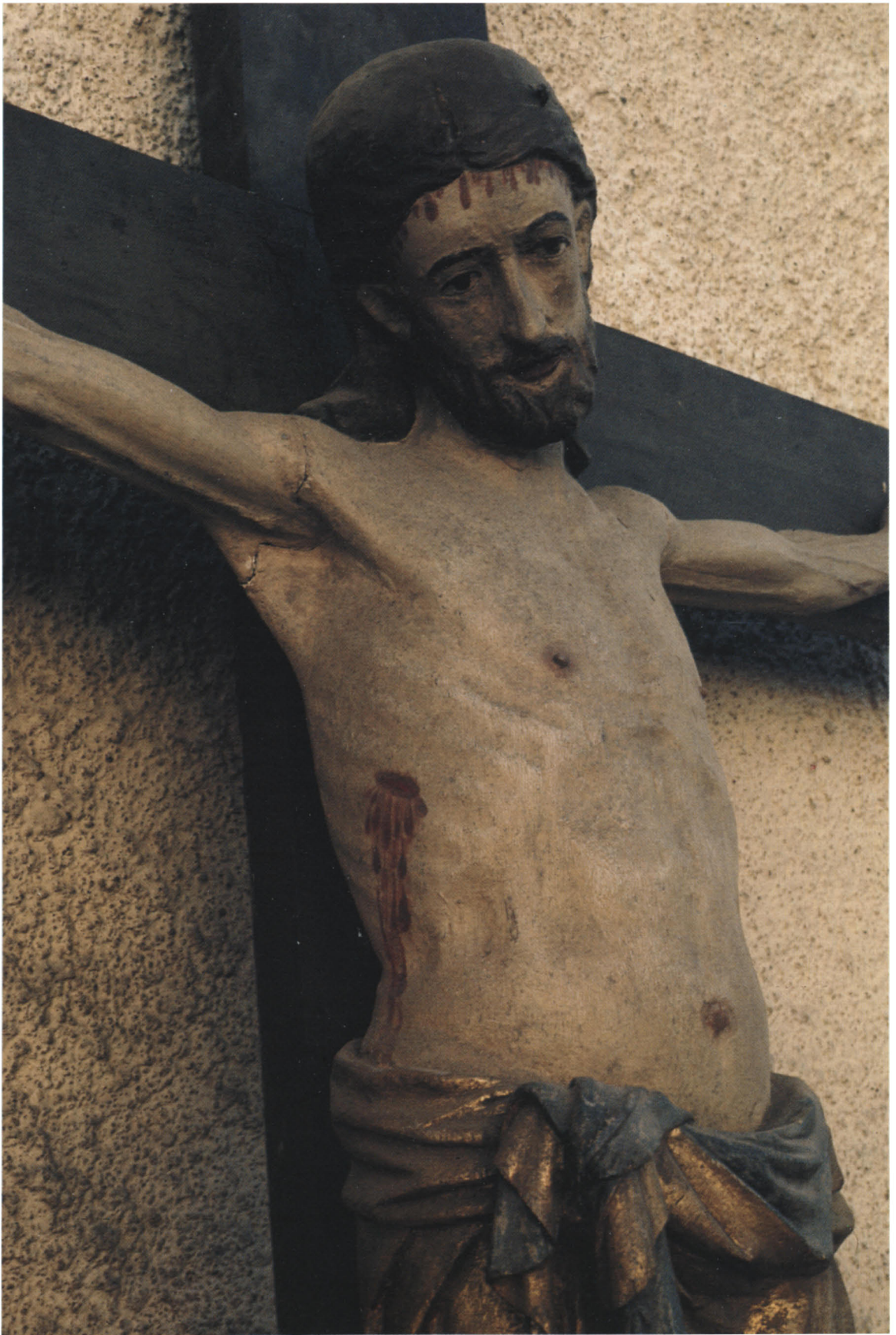
Vid kalmarkusten byggdes under medeltiden en rad mäktiga och särpräglade stenkyrkor, som tidigt väckte den kulturhistoriska forskningens intresse. Liksom de öländska kyrkorna har kyrkorna vid kalmarkusten en tyngd och slutenhet som ofta tolkats som försvarsmässig, beroende av det utsatta läget nära havet och gränstrakterna till Danmark. De båda rundkyrkorna Hagby och Voxtorp beskrevs av Hugo Frölén 1911 och Hossmo av Armin Tuulse 1955. Vid undersökningen av Hossmo utfördes fältarbetet till stor del av antikvarie Iwar Anderson, som sedan, framför allt under 1960-talet, kom att upprätthålla den byggnadsarkeologiska forskningen i området. Genom sina undersökningar i Halltorp, Hagby och Torsås och sin självständiga analys av det äldsta Hossmo kom han att tillföra forskningen vitalt nytt stoff.

När fillic Karin Andersson 1971 lämnade sin tjänst som assistent vid den medeltidsarkeologiska institutionen vid universitetet i Lund och efterträdde Iwar Anderson som antikvarie vid riksantikvarieämbetet blev det naturligt att hon fortsatte också dessa undersökningar i kalmarområdet. Med början under hösten 1971 utförde hon en ingående byggnadsarkeologisk utgrävning och murverksanalys av Arby kyrka som förberedelse till en omfattande restaurering av kyrkan. Därvid inleddes det stimulerande samarbete med dåvarande kyrkoherden Otto Svennebring, som så småningom skulle leda fram till den nu föreliggande monografien. Under sin långa tjänstgöring som präst i bygden, först i Karlslunda och sedan i Arby-Hagby, hade Svennebring kontinuerligt bedrivit forskning beträffande de skrivna källorna och hade på så sätt samlat ett rikt förråd av excerpter. De konkreta iakttagelserna i mark och mur kunde därigenom direkt konfronteras med de skrivna källornas uppgifter.

Arbetet resulterade först i en sedvanlig rapport till riksantikvarieämbetet. En bearbetning av detta stora material rörande byggnaden påbörjades av författarna 1980 och har sedan med tanke på en publicering i Sveriges Kyrkor kompletterats med en beskrivning också av kyrkans inredning och inventarier. På grund av otillräckliga tryckningsmedel har kyrkoberskrivningen kunnat ingå i verkets utgivning först under 1988–89. Volymens färgbilder har bekostats genom ett anslag från Arby församling, för vilket vi framför ett varmt tack. Vi tackar också antikvarie Ebbe Westermark vid Kalmar läns museum, som bidragit med inledningen om bygdens förhistoria.

Stockholm i mars 1989

Erik Cinthio Allan Ellenius Evald Gustafsson R Axel Unnerbäck

ARBY KYRKA

Småland, Kronobergs län, Södra Møre Härad, Växjö stift,
Södra Møre kontrakt, Arby pastorat

Inledning

Arby sockens förhistoria

AV EBBE WESTERGREN

Arby socken är en inlandssocken där den östra delen är relativt flack, avbruten av mindre höjder, och den västra delen mer kuperad och stenbunden. På vissa ställen i öster får terrängen en mer småkuperad prägel och utgör på så sätt ett mellanting mellan de flacka områdena närmast kusten, i Hagby och Voxtorps socknar, och det mer kuperade området i socknens västra del. I öster finns jordbruksmarken och härigenom flyter Hagbyån med flera tillflöden från N, V och SV. Det mer kuperade området i väster är täckt med skog.

Stenåldern

Hela 22 stenåldersboplatser (fig 1) och ungefär 100 platser med lösfynd från stenåldern är registrerade i socknen. De allra flesta boplatserna och fyndplatserna har registrerats i samband med en inventering av privatfynd i Kalmar kommun som utförts under första hälften av 1980-talet. Inventeringen har skett i samarbete mellan läns museet och hembygdsföreningarna. Före denna inventering var endast 2 stenåldersboplatser kända i Arby socken.

Två säkra fynd från äldre stenåldern har registrerats, det ena en Lihultsyxa från Arby 4:2, det andra ett mikropånblock påträffat på en boplatz strax söder om Hagbyån i östligaste delen av socknen. Denna boplatz innehåller också föremål från yngre stenåldern. Ytterligare några fynd i socknen kan tillhöra äldre stenåldern, men totalt sett är indikationerna på en fastare bebyggelse under denna tid få. De större boplatserna från äldre stenåldern låg i stället vid den dåtida kusten, ca 4 km längre österut.

De allra flesta stenåldersfynden från Arby socken tillhör yngre stenåldern. Samtliga kända boplatser är belägna i det flacka eller småkuperade området i socknens

östra del. De ligger på torr mark uppe på moränkullar eller sluttningar av dessa. Boplatserna är alltid belägna intill lägre, fuktigare partier eller invid en å. 11 boplatser har konstaterats vid Hagbyån eller vid någon av dess tillflöden. På gränsen mot Hagby och Voxtorps socknar i öster är fem boplatser registrerade på båda sidor om ån, varav fyra i Arby sn och en i Hagby sn.

På gränsen mot Mortorps sn i NV finns två boplatser, varav en på en ö, kringfluten av ån. Tre boplatser har registrerats vid ett vattendrag som rann ut i en forntida bukt i östra delen av Halltorps socken. De övriga boplatserna ligger på höjder eller sluttningar i det flacka eller småkuperade landskapet intill fuktigare mark. Denna landskapstyp fortsätter åt öster in i Hagby och Voxtorps socknar, som också har rikligt med stenåldersboplatser. De fuktiga markerna har säkert varit våtängar under stenåldern med en frodig växtlighet. Hela detta område bör ha varit utmärkt för en boskapsköttande befolkning. Här fanns en god växtlighet och rikligt med foder till boskapen.

Förutom boplatserna är ett stort antal lösfynd upphittade och registrerade i socknen. Tidsmässigt koncentrerar sig fynden till andra hälften av yngre stenåldern och äldre bronsåldern. Från första hälften av yngre stenåldern finns dessutom ett 30-tal yxor, till övervägande del tunnackiga. Drygt hälften av de tunnackiga yxorna är gjorda i flinta, flera långa och mycket väl huggna. De drygt 50 påträffade tjockackiga yxorna är däremot till klart övervägande del tillverkade i sten. De är mindre och grövre huggna än de tunnackiga. Det verkar som om de tunnackiga yxorna i stor utsträckning är importerade i färdigt skick, medan de flesta tjockackiga yxorna tillverkats i området. Funktionen mellan de två yxtyperna före-

Triumfkrucifixets medeltida Kristusbild (jfr Fig 93). Foto K Andersson 1971.

Detail of mediaeval rood. (See also Fig 93).

Fig 1. Belagda stenåldersboplatser i Arby socken. E Westergren 1988, ritning av A Hildebrand.

Known Stone-Age settlements in Arby parish.

faller inte ha varit helt densamma. De tjocknackiga har i huvudsak varit arbetsyxor, medan många av de tunnackiga yxorna kan ha fungerat för andra, ej praktiska ändamål – som statusobjekt.

Artefakter tillhörande den tidigaste jordbrukskulturen har alltså nått Arby socken. Någon större betydelse verkar dock inte boskapsskötsel och odling ha fått förrän vid mitten av yngre stenåldern, ca 3000 f.Kr. Antalet fynd ökar markant vid denna tidpunkt. Fyndantalet håller sig högt under resten av stenåldern och under äldre bronsåldern. Bland annat har drygt 20 dolkar och ca 70 skafthålsyxor påträffats i socknen. Av skafthålsyxorna är ungefär 10 st av bronsålderstyp. Förutom de nämnda föremålen har hittats bland annat 5 klubbor med skafränna, 6 lövknivar, 3 lårbensformade slipstenar samt 10 båtyxor. Anmärkningsvärda är 5 miniatyryxor, små yxor formade som tjocknackiga stenyxor, skafthålsyxor och i ett fall en båtyxa (fig 2). Antalet trindyxor är förhållandevis lågt (ca 15 st).

Bronsåldern

Liksom under senare delen av stenåldern är Arby socken under bronsåldern en mycket rik bygd. De flesta fasta fornlämningarna från socknen tillhör bronsåldern. De ligger alla i samma område som boplatserna från stenåldern. Ett stort antal rösen och röseliknande stensättningar är uppförda på höjderna i denna, den östra delen av socknen. Flera rösen har betydande dimensioner. Tre rösen är försedda med brätte och tre har närmast rek-

tangulär plan, långrosen. Här finns också ett 30-tal platser med skålgropar samt Kalmar kommuns enda kända hällristning. Hällristningen, belägen strax intill Hagbyån, NV om Glömminge, består av 5 skeppsliknande figurer, 20–60 cm långa, inristade på ett 3×2 m stort block. Man kan på flera ställen se miljöer med rösen på höjderna och

Fig 2. Fem miniatyryxor av sten från Arby socken. Överst en fragmentarisk båtyxa och en skafthålsyxa, nederst tre tjocknackiga stenyxor. Foto KLM.

Five small stone axes from Arby parish. Top, part of a boat-axe and a shaft-hole axe. Below, three butted stone axes.

Fig 3. Två skafthålsyxor av brons. Offerfynd från bronsåldern, påträffade i en mosse i Gräsgärde. Foto KLM.

Two bronze shaft-hole axes. Offering from the Bronze-Age found in a peat-bog.

skålgropsblock i nära anslutning till dagens jordbruksmark. I samma miljöer finns också flera av stensåldersboplatserna av vilka säkert några, åtminstone delvis, tillhör bronsåldern. Fabian Baehrendtz undersökte två »jordblandade rösen» och en förstörd hällkista i Arby under en forskningsresa år 1890. I ett av rösen låg en sten med 20 skålgropar, brända ben och fragment av ett lerkärl.

Ett par offerfynd från bronsåldern har påträffats i socknen. Till äldre bronsåldern kan hänföras 2 nära 30 cm långa skafthålsyxor från en uppodlad mosse i Gräsgärde (fig 3). Yxorna hittades med åtta års mellanrum, 1899 respektive 1907, men endast några få meter ifrån varandra. De är identiskt lika ornerade med spiraler, pärlband och sicksackränder. Yxorna är oerhört metallkrävande och väger ca 1,7 kg var. De visar att det i Gräsgärde funnits människor med en stor rikedom. Sin makt och sin höga ställning i samhället visade de genom att inneha och offra dessa praktyxor. I samma mosse som bronsyxorna, men 700 meter längre söderut, har påträffats 2 halsringar av brons från den sista delen av bronsåldern. Dessa fynd har gjorts med 14 års mellanrum, 1902 respektive 1916 men på i stort sett samma plats. Ytterligare två bronsföremål från yngre bronsåldern är kända, en hollyxa från Skällby och en dolkspets funnen »i en öppen grav» i Glömminge.

Lämningarna från bronsåldern är många i Arby socken. Samma område som var attraktivt under neoliticum har varit fortsatt attraktivt under bronsåldern. Närmare kusten, i Hagby och Voxtorps socknar, är bronsåldersrösen något mindre vanliga. Bronsåldersbebyggelsen verkar inte ha haft riktigt samma intensitet där. Kanske började klimatförsämringen att märkas med allt blötare marker. Arby sockens något mer småkuperade karaktär kan ha

varit en fördel för boskapsskötare och odlare under bronsåldern.

Järnåldern

Kontinuiteten i bebyggelsen från yngre stenåldern och genom hela bronsåldern fortsätter in i äldre järnåldern.

Socken har relativt få gravfält från järnåldern (8 st) och alla är av tämligen blygsam storlek (inget över 30 gravar). Samtliga 8 gravfält ligger i samma område som fornlämningarna från yngre stenåldern och bronsåldern. Den dominerande gravformen är den runda stensättning, i flera fall av rösekaraktär. 4 gravfält är uppbyggda kring ett centralt liggande röse eller en stensättning av rösekaraktär. Ett av gravfälten skiljer sig något från de andra genom att det, förutom runda stensättningar, även innehåller 6 högar. Resta stenar, skeppssättningar och domarringar saknas helt på gravfälten. En arkeologisk undersökning av en flatmarksgrav från järnåldern utfördes av Christian Meschke 1963. Strax norr om Hagbyån, på Arby 6:1, undersökte han ett kollager innehållande grov keramik.

Av allt att döma tillhör de flesta gravfälten äldre järnåldern.

Vid läns museets inventering i socknen 1985, upptecknades ett stort antal slaggförekomster, hela 47 st (fig 4). Slaggen påträffades på platser där myrmalm eller rödjord naturligt förekommer, invid Hagbyån och dess tillflöden samt i svackor i terrängen. Samtliga platser utom fyra ligger i jordbruksområdet i östra delen av socknen. Vid Hagbyåns två tillflöden från väster registrerades 13 respektive 7 platser, vid ett tillflöde från norr två platser. Invid Hagbyån, koncentrerade till tre områden, upptäcktes 10 platser med järnslag. Slaggen framkom således i huvudsak i samma område som gravarna från bronsål-

Fig 4. Påträffade platser med slaggförekomster i Arby socken. E Westergren 1988, ritning av A Hildebrand.

Location of slag finds in Arby parish.

dern-äldre järnåldern. Järnslaggen ligger dock av naturliga skäl på lägre nivåer än gravarna invid åar, bäckar eller svackor och knuten till myrmalmsförekomsterna. Denna geografiska samhörighet med gravarna, liksom även slaggens karaktär, talar för att stora delar av järnslaggen tillhör äldre järnåldern. De relativt spridda förekomsterna av slagg, sannolikt i nära anslutning till den dåtida bebyggelsen, kan tyda på en järnframställning för husbehov.

Lämningar från yngre järnåldern är relativt fåtaliga i socknen. En del av gravarna på gravfälten tillhör säkert denna tid. Några fynd är också kända. Ett litet hängsmycke i gjuten brons (33×14 mm) hittades i jorden av lekande barn i Resby på 1950-talet. Smycket föreställer en mansperson med glosögon, mustasch och trekantsskägg. Han är mycket bredaxlad och har korta ben. Fyndplatsen är en mindre höjd, den sk Klosterkullen, inte långt från ett par stensättningar. Av ansiktet att döma är smycket från vikingatiden. En datering till äldre järnålder är dock inte helt omöjlig. Smycket ägs av fru Elsa Pettersson, Resby. Från Klosterkullen skall enligt folktraditionen kyrkliga processioner ha utgått ända in på 1600-talet (Svennebring, O, s 218 ff).

Två vikingatida föremål har framkommit i Arby by, dels ett fragmentariskt ringspänne av brons, dels en mosaikpärla av glas, funnet av Fabian Baehrendtz 1890. Från olika delar av järnåldern har i socknen påträffats 5 ovala eldslagningsstenar, 3 sländtrissor samt vid borttagandet av ett förmodat odlingsröse i Gräsgårde, en holkyxa av järn. En runsten från 1000-talets senare hälft

påträffades på Arby kyrkogård i samband med kyrkans restaurering 1973. Den beskrivs närmare i samband med kyrkogården.

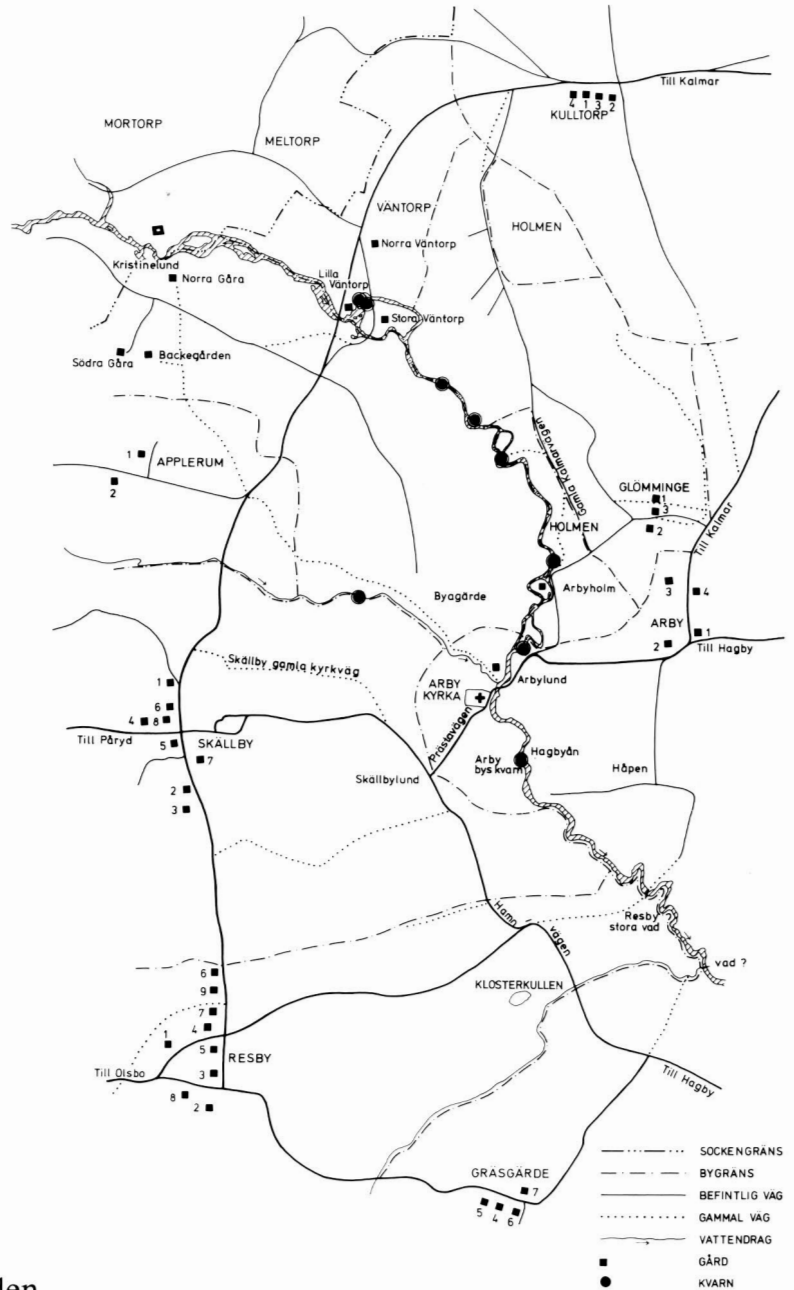
De förhållandevis få lämningarna från yngre järnåldern antyder att något kan ha inträffat i skiftet mellan äldre och yngre järnålder. Bebyggelsen har sannolikt lagts om under yngre järnåldern och koncentrerats till vissa områden. Koncentrationen har skett under en tid då jordbruket expanderade och inriktades alltmer mot odling. Av ortnamnen att döma började flera av dagens byar att anläggas under yngre järnåldern. Dessa byar saknar dock större gravfält. Gravarna kan till stor del vara bortodlade, men detta förklarar knappast helt avsaknaden av gravfält. Olika ägostrukturer kan också ha spelat in i bilden. En koncentration av bebyggelsen under vikingatiden, till de platser som hade den bästa odlingsmarken, verkar ha varit den sannolika utvecklingen.

Sammanfattning

Östra delen av Arby socken kan förevisa en lång bebyggelsekontinuitet. I detta område har människor bott under yngre stenåldern, bronsåldern och äldre järnåldern. Här har funnits goda marker för boskapsskötsel, här har man haft tillgång till myrmalms. Bebyggelsen verkar inte fortsätta obruten in i yngre järnåldern. Vissa marker har varit mer lämpliga för den inriktning mot odling som inleddes under denna tid. Bebyggelsen i Arby socken koncentrerades då till de platser som hade de bästa odlingsmarkerna. På många av dessa platser ligger byarna eller gårdarna kvar än i dag.

Fig 5. Arbybygden före 1827 påbjudna laga skifte. (I fallet Gåra och Vätortp tiden före Kristinelunds uppkomst). Kartan ritad av K Palmgren enligt anvisningar främst av H Johansson, Skälby, och av K Andersson samt E och O Svennebring.

The Arby district before the 1827 act regarding »laga skifte» (enclosure).

Kyrkan och den närmaste bygden

Under medeltiden var Möre, åtminstone från 1170-talet, inlemmat i Linköpings stift (Schück, H, 1959, s 280). 1602 avskildes Kalmar stift som superintendentia under Linköping, fick egen biskop 1678 och uppgick i Växjö stift 1915.

Genom den senaste pastoratsregleringen 1962 utgör Arby tillsammans med Hagby, Halltorp och Voxtorp ett pastorat i Växjö stift med Arby som moderförsamling. Intill dess hade från omkring 1600 Arby och Hagby ut-

gjort ett pastorat med Arby som moderförsamling. Vid 1600-talets mitt började mässa hållas i socknens skogsbygd och 1687 invigdes en byggnad i Påråd till kapell, där mässa sedan hölls en gång i månaden. 1818 invigdes en ny kyrka i Påråd, som först kallades Arby kapell och senare fick namnet Karlsunda (Svennebring, O, 1981, s 207 ff).

Den största arealen i Arby socken, de inre västra delarna, utgörs av skogsbygd med föga odlingsbar morän och

Fig 6. Kyrkan i landskapet. Bron över Hagbyån byggd 1858. Foto K Andersson 1973.

View of the church.

grusmark, medan de med kusttrakten förbundna östra delarna, där kyrkan är belägen, har en relativt bördig jord av kalkrik lera på sandstensbotten.

Jordbruksbygden skärs i nordöstlig riktning av Hagbyån med dess biflöden. Den bördiga jorden och vattendragen har, som ovan framhållits, tidigt varit betydelsefulla för bygdens lokalisering och ekonomi.

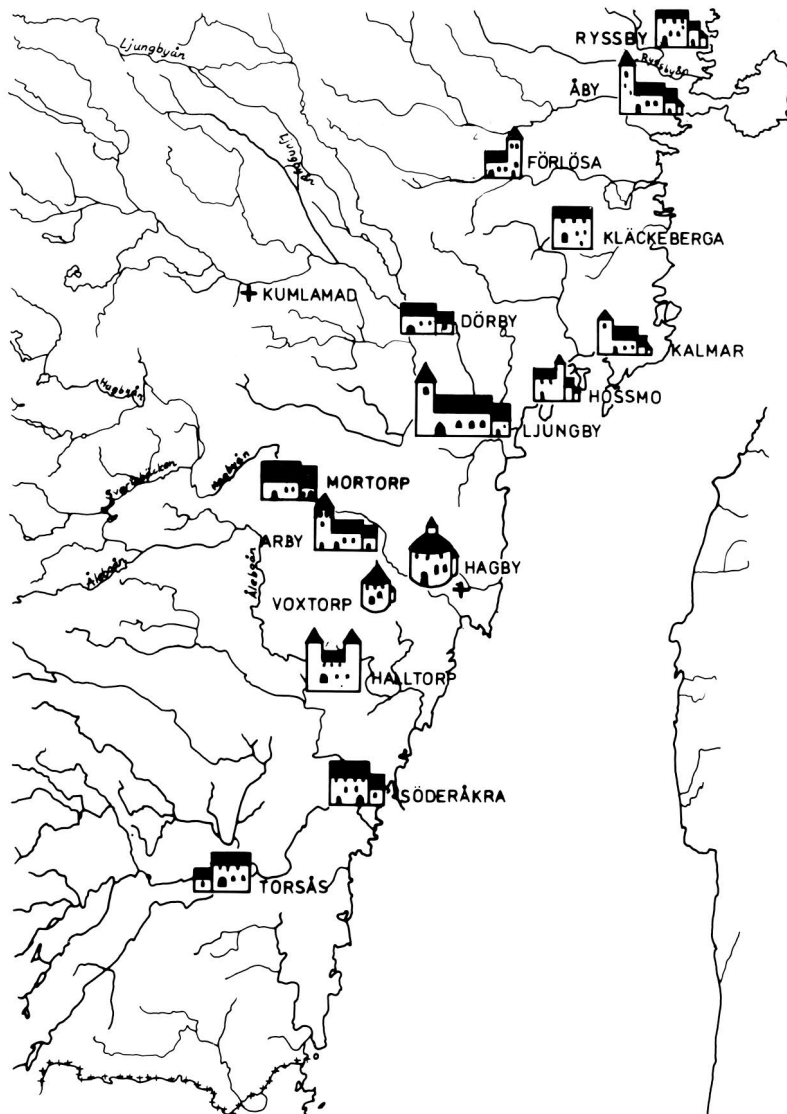
Den nuvarande bebyggelsestrukturen torde ha tagit form under yngre järnålder. Sedan dess har byarnas och gårdarnas lägen troligen inte väsentligt ändrats. Ån har säkert tidigt varit utnyttjad som kraftkälla. De många vattendrivna kvarnar, som under sen tid markerats på

Fig 7. Kyrkan och prästgården. Utsnitt av karta 1761 av A Folling. LMV.

The church and the vicarage. Detail of map from 1761.

Fig 8. Kalmarkustens kyrkor omkring 1250. K Andersson och K Palmgren 1982, reviderad 1987.

Churches along the Kalmar coast around the year 1250.

kartorna, har säkert i vissa fall medeltida anor (fig 5). Kvarnning var en viktig ekonomisk faktor redan då.

Arby nämns i skriftligt källmaterial första gången 1346 »datum et actum apud ecclesiam Arby in Møre Anno domini MCCCXL sexto prima die mensis marci» (DS 5: 4040 och 4041). I den första akten bifaller biskop Peter i Linköping riddaren Lars Karlssons (Sparre av Aspånäs) anhållan att få lämna gods i Vickleby socken på Öland i stället för de gods i Västerviks socken i Tjust, vilka hans broder kaniken Arvid Karlsson hade givit den av hertiginnorna Ingeborg (änkor efter Magnus Ladulås söner Erik och Valdemar) i Linköpings domkyrka stiftade prebendan. Den andra akten utgörs av själva överlåtelsehandling.

Om riddaren Lars Karlsson haft något fast samröre med arbybygden är ovisst. Den förste till namnet kände arbybon är »Bove». Hans namn står ristat på den runsten, som nu förvaras i kyrkan.

Runstenens kors ger den första upplysningen om, att kristendomen under 1000-talets senare del nått bygden. Det skulle sedan inte dröja länge, innan den första träkyrkan byggdes för att i sinom tid ersättas av en stenkyrka.

Arby kyrka ligger omedelbart väster om Hagbyån, som här i en bred grund fåra söker sig genom det flacka landskapet på sin väg ut mot Kalmarsund (fig 6).

Byn, som åtminstone från 1530-talet omfattade 4 gårdar (DMS 4: 1), ligger däremot inte vid ån och kyrkan utan 1 km österut. Detta är på flera sätt anmärknings-

Fig 9. Medeltida konsekrationsskors i absiden. Foto K Andersson 1971.

Mediaeval consecration cross in the apse.

värt, dels eftersom Arby ju betyder »byn vid ån», dels eftersom det snarast är regel att kyrkan ligger »mitt i byn».

Bakom detta förhållande anar man en tidigmedeltida ägostruktur, som inte idag kan historiskt beläggas, men som möjligen på sikt kan testas arkeologiskt. Som det mer detaljerat skall framgå av den följande beskrivningen, var i Arby medeltidskyrkans mest framträdande drag det breda, av dubbelhuvar krönta västtornet, vilket var så karakteristiskt att det till och med återfinns på den stiliserade kyrksymbolen på en karta från 1761 (fig 7). Sådana torn har ofta en maktmanifesterande funktion, som kan knytas till någon enskild patronatsperson, andlig eller världslig. För ett tidigt inflytande från någon betydelsefull person talar också utformningen av dopfonten och triumfkrucifixet (se nedan). Det är därför naturligt att söka ett samband mellan kyrkan och någon närliggande stormannagård.

Under senmedeltiden fanns frälseägor på flera platser i

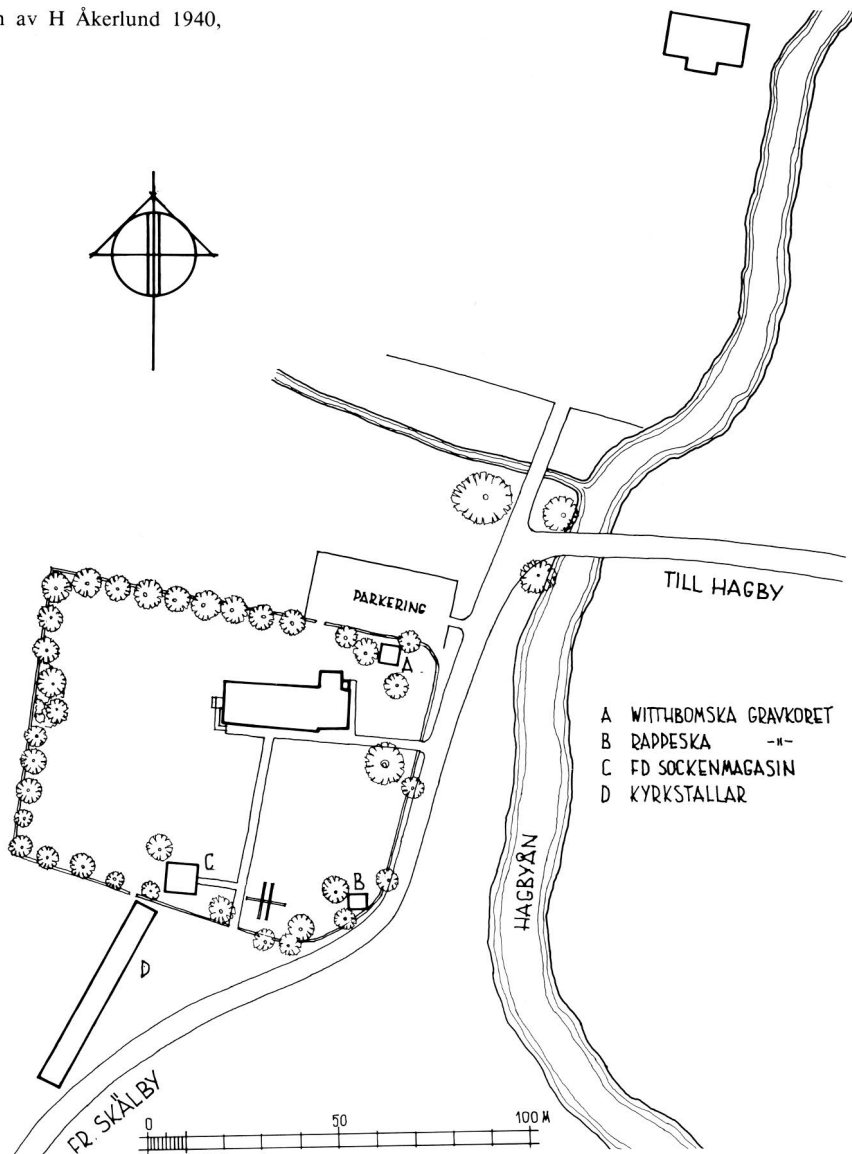
Arby socken, t ex i Applerum, Gräsgärde, Holmen, Kulltorp, Resby, Skälby och Väntorp. Gräsgärde, den största byn, hade mest frälsejord.¹ Holmen (Arbyholm) är känd som frälsehemman med kvarn från 1535 (DMS 4: 1).

Störst intresse väcker Holmen med sitt läge omedelbart norr om kyrkan. Under förutsättning att gården går tillbaka till tidigmedeltiden, kan ett samband med kyrkans etablering inte uteslutas. En arkeologisk undersökning kan kanske i en framtid ge svar på den frågan.

Vem eller vilka som lät bygga den äldsta stenkyrkan blir tills vidare ovisst. Men så är också fallet med de flesta i raden av kyrkor (fig 8) längs kusten vid den urgamla internationella segelleden norrut genom Kalmarsund, där flera av kyrkorna har försvarskaraktär (Andersson, K, 1983). Som det skall framgå av utredningen nedan behöver dock västtornet i Arby inte nödvändigtvis ha haft någon försvarsfunktion. Andra förklaringar är möjliga.

Fig 10. Situationsplan, 1:2000. Uppm av H Åkerlund 1940, reviderad av G Wirén 1983.

Site plan, scale 1:2000.

Kyrkogården

Kyrkogården ligger intill vägen mellan Hagby och Skälby (fig 10). Den har en areal av ca 100×100 m och omges av en kallmurad meterhög stenmur av gråsten med enstaka inslag av sandsten. Insidan av muren utgörs av en gräsbevuxen jordslänt. Ingångarna ligger i öster och söder och består av smidda järngrindar mellan stenstolpar (fig 11).

Kyrkan är belägen i den nordöstra delen av kyrkogården. Söder om kyrkan ligger ett litet medeltida stenhus, under sen tid använt som bårhus, samt en klockstapel av trä. I kyrkogårdens båda östliga hörn finns gravkorsbyggnader.

Kyrkogården har under tidernas lopp utökats flera gånger. Den senaste utvidgningen, ca 40 m västerut, fastställdes 1929 och utfördes samma år (kr prot).

Hur den medeltida kyrkogårdsmuren sett ut är inte känt. Enligt räkenskaperna »uppfördes» en kyrkogårdsmur 1599. Troligen avses dock därmed en lagning. Den var murad av sten och försedd med spåntak. Murar och stigluckor hade också betydelse ur försvarssynpunkt. Så uppges 1637 om Hagby, att knektarna exercerade korpalsvis vid sockenkyrkan och att vapnen och ammunition förvarades där (Alvemo, 1984, s 218). 1662 omtalas att muren »upprättades» (räk). Samma år upptages i räk-

Fig 11. Östra ingången till kyrkogården, med grindar från 1866. Foto R Hintze 1983.

East entrance to the churchyard. Gates from 1866.

skaperna en avgiftspost som avser 6 alnar av kyrkogårdsmuren utan närmare angivande av åtgärd (räk). I det skrivna källmaterialet finns sedan inga uppgifter om kyrkomuren förrän 1702, då man beslöt uppdelningens samma med underhållsplikt på 5 alnar till varje hemman i socknen (st prot).

När kapellbygden, det blivande Karlslunda, år 1749 fick egen kyrkogård, innebar inte detta, att gravplatserna vid moderkyrkan övergavs. Muren underhölls fortlöpande av sockenmännen enligt den beslutade indelningen ännu i början av 1800-talet med en mindre justering 1819, när det Biörnstiernska gravkoret byggdes (st prot). 1833 uppges muren vara indelad efter hemmanstal.

Frigelius² avritning av kyrkan 1747 (fig 76) visar kyrkogårdens dåvarande utsträckning och murens utseende. Muren på östsidan ligger här närmare kyrkan än nu. Den täcks runt om av ett sadeltak av trä och har sadeltakstäckta stigluckor i öster och söder. Stigluckorna kunde låsas. 1750 inköptes lås och nycklar till desamma (räk). Även på sydsidan låg muren närmare kyrkan. Frigelius anger på sin teckning även klockstapelns plats i muren (fig 76). Även Löfgrens³ ritning från 1800-talets början (fig 77) och hans beskrivning anger att klockstapeln var »byggd hälften inom och hälften utom Bogårdsmuren» (Löfgren, I, s 259).

Under 1800-talets början fanns en stiglucka även i väster, det sk Skälby luckskjul. Det reparerades 1817 (st prot) och borttogs slutligen 1856, eftersom det var »odugeligt» och försålades, varefter ingången i väster igensattes (st prot). Den södra stigluckan bortflyttades 1821 och en port med ekstolpar inrättades (st prot, jfr fig 77). Det östra var kvar något längre, men 1866 försågs båda in-

gångarna med »lika luckor av järn och granitposter» (st prot). Samtidigt omlades hela kyrkogårdsmuren och vidgades från 10 till 11 alnar på östsidan i rak linje med Christinelunds gravkor. Därjämte utlades jordvallar på insidan i söder och öster.

Genom dessa åtgärder, samt 1929 års utvidgning åt väster, fick kyrkogården sin nuvarande utsträckning. 1860-talets järngrindar är ännu bevarade (fig 11). En port i norr upptogs i början av 1970-talet i samband med att en parkeringsplats iordningställdes norr om kyrkogården.

1726 skedde en indelning av gravplatserna med utgångspunkt från före detta benhuset öster om koret (jfr nedan). Under 1800-talets början debatterades livligt förslaget om begravning »i linier». Sockenstämman protesterade 1816 och 1821 däremot (st prot) och det förblev vid det gamla. Varje hemman hade sin gravplats, 3 1/2 alnar i längden och 7 alnar i bredden (st prot 1821). Den nuvarande gravindelningen tillkom 1930 efter rekommendationer vid biskopsvisitationen 1923.

Under äldre tid skedde som regel ingen trädplantering på kyrkogårdar. Löfgrens teckningar (fig 77–78) visar emellertid, att vid 1800-talets början hade träd planterats. De tycks då ännu vara unga. 1869, efter murens omläggning, planterades 7 stycken träd vid »ringmuren» och 1873 inköptes 5 stycken prydnadsträd till kyrkogården. 1874 skedde åter trädplantering vid muren och 1877 planterades 2 stycken lönnträd vid kyrkan (räk). Kyrkogården omges nu av höga almar i öster och lönnar i söder. Vid bårhuset står en kastanj och nära östra ingången en ihålig, åldrig ask (fig 12).

I samband med 1970-talets restaurering tillkom utvän-

dig belysning. Vid syd- och östgången uppsattes då lyktstolpar.

Fynd på kyrkogården

Ett hängkors av förgyllt silver från 1600-talets slut eller 1700-talets förra del har påträffats på kyrkogården. Det inköptes 1846 och förvaras nu i SHM (inv nr 1304, 1835:39).

Korset, som väger 3 lod, är gjutet och ciselerat samt försett med ögla. Framsidan är prydd med växtornamentik och två figurer (fästepar?) i renässansdräkter. Det kröns av ett änglahuvud. Nio enkla kupiga löv av förgyllt silverbleck hänger i öglor i korsets kanter.

Korset är lagat. Änglahuvudet har varit avbrutet och är åter pålött och löven är troligen bytta.⁴ I SHM förvaras även ett identiskt oskadat kors (inv nr 2076:64) med okänd fyndort – Kalmar eller Öland? – med dekorativa löv i drivet och ciselerat arbete. Under ängeln är stämplat HS.

Klockstapel

Uppgifter om klockorna och deras placering visar, att en klockstapel fanns i slutet av 1500-talet (PB vis). Då redovisas 1 klocka i »stapalen» och 2 i tornet. Samma uppgift återkommer 1606 (inv).

1619 fick Jon Snickare 6 daler i arbetslön för att han »gjorde klockestapeln ferdig». För en »flögh och flöggestång av järn sammansköts och stapeln tjärades» (räk). 1643 blev stapeln renoverad och botad (räk).

1666 hade helt säkert samtliga tre klockor sin plats i stapeln (inv). Anledningen kan ha varit, att de senmedeltida klockorna var för tunga för stentornet och att det redan nu kan ha varit bristfälligt. En reparation av tornet omtalas t ex 1624 och 1637 (räk). Det revs på 1770-talet (se nedan).

Frigelius redovisar 1747 endast klockstapelns läge i kyrkmuren (fig 76) men tyvärr inte dess utseende. Löfman,⁵ som 1763 har åtskilliga anteckningar om storklockan, skriver om klockstapeln endast, att den måste vara mer än 100 år gammal, »ty på den ena balken står inskuret årtalet 1626». Först under 1800-talets början får vi genom Löfgren en bild av den gamla stapeln (fig 77). Den hade då undergått en stor reparation 1795. Dess konstruktion var klockbockens med synliga stånbalkar samt klockhus med korstak och en mittspira med flöjel.

1840 företogs en fullständig ombyggnad av huven samt en ny beklädnad av stånbalkarna och fotställningen med ekspån (räk). Huven ombyggdes i samma storlek som den gamla, men åttkantig »eller lika med den vid kapellet» (st prot), dvs med klockformad profil. Den fick också förgylld kula och topp på mittspiran. En del gam-

Fig 12. Den gamla asken vid östra kyrkogårdsingången. Foto R Hintze 1983.

The old ash-tree by the east entrance to the churchyard.

malt virke användes och komplettering skedde med nytt furuvirke. Snickare Olof Jacobsson från Mortorp stod liksom beträffande kapellet för ombyggnaden. Under 1800-talets senare del och 1900-talet har stapeln endast varit föremål för underhållsåtgärder (fig 6, 28).

Tiondelada – bårhus

Innanför södra ingången ligger till vänster på kyrkogården (fig 10) ett kvadratisk stenhus, ca 8,10×8,10 m stort (fig 13). Det har en murtjocklek av ca 1,20 m och täcks av ett högre, spåntäckt sadeltak. Byggnadens gavlar vetter mot öster och väster. I öster leder en dörröppning in till markvåningen. I väster finns ett fönster samt en ljusglugg i gavelröset.

Byggnaden tjänstgör sedan 1958 som bårhus. I samband med denna förändring avknackades putsen och murtekniken visade sig vara medeltida: gråsten med jämna skiftgångar och utstrukna fogar försedda med kvaderrits (fig 14–15).

Före ombyggnaden påträffades enligt rapport av pastor Torsten Sahlström (ATA) innanför dörren resterna av en gammal kyrkdörr.⁶ Den daterades av landsantikvarie Manne Hofrén till 1500- eller 1600-tal. Då dörren varit utsatt för åverkan innan den lades i marken, kan den möjligen vara identisk med den kyrkdörr, som förstördes av tjuvar den 15 april 1722, vilket hade till följd att en ny dörr förfärdigades till stora (södra) ingången (Pleijel, 1944,

Fig 13. Medeltida tiondelada, numera bårhus. Foto R Hintze 1983.

Mediaeval tithes barn, now burial chapel.

Fig 14. Tiondeladans murverk frilagt vid byggnadsarbeten 1958. Foto M Hofrén, KLM.

Masonry wall of the tithes barn.

s 23 ff). I Sahlströms rapport berättas även om en egen-
domlig, finhuggen tröskelsten, som var inmurad i byggnadens dörröppning. Enligt Hofréns uppfattning kunde den ha ingått i ett romanskt gravmonument av liknande

typ som Husabykistorna. Stenen har ej kunnat återfinnas.

Förslaget till förändring av byggnaden till bårhus upprättades av byggmästare Arvid Peterson i Gräsgårde

Fig 15. Detalj av murverket i Fig 14. Foto M Hofrén 1958, KLM.

Detail of masonry in Fig 14.

1957 och innebar endast smärre förändringar. Dörren gjordes ca 20 cm bredare och något högre och »utträtades från den dåvarande sneda vinkeln» samt vidgades utåt. Stommen i den gamla dörren tycks ha återanvänts. Den bekläddes med en ny panel liknande den som fanns på den gamla dörren. Till sin konstruktion är den en utåtgående pardörr. Mot väster upptogs i bottenvåningen ett 50×75 cm stort rundbågigt fönster. Golvet bekläddes med släta grå kalkstensplattor och försågs med en fris runt väggarna av samma material. Golvbrunn och ventilation anordnades.

Byggnaden har med stor sannolikhet ursprungligen fungerat som tiondebod. Tionde beräknades både på den avkastning, som de hållna djuren gav, »kvicktionde» och på den vegetabiliska avkastningen, »sädestionde». Framför allt det senare måste kunna magasineras och för detta krävdes välbyggda hus (Brilioth, 1933, s 174 f). Boden kan mycket väl med hänsyn till murtekniken vara lika gammal som kyrkan.

Reformationen ändrade inte medeltidens sedvänjor beträffande kyrkornas, fattigvårdens och prästernas ekonomisering. Tvärtom garanterades dessa hävdvunna rättigheter både av Gustav Vasa och genom förordningar 1617 och 1681. Den viktigaste inkomstiteln var tionden och så förblev det till 1862 (Brilioth, 1933, s 174 f).

Den här aktuella stenbyggnaden har säkerligen behållit sin funktion som tiondelada under 1600-talet och kanske även under 1700-talet. I 1707 års räkenskaper möter man uppgifter om ersättning till de karlar som försåg kornhuset med ett nytt tak samt spånade och tjärade det. Var detta kornhus låg, om det var gammalt eller nytt framgår

inte. Frigelius redovisar inte byggnaden på sin teckning 1747, men på Löfgrens avritning från tiden efter 1820 är den med (fig 77). Dess södra mur ligger då i flykt med södra kyrkogårdsmuren. På södra takfallet syns en vindskupa. Vid denna tid fungerade emellertid byggnaden som sockenmagasin, enligt ett beslut som går tillbaka till 1803 års sockenstämma, då det beslöts att Arby och Hagby kyrkas materialbodar »som äro rymliga och grundmurade stenhus» skulle inrättas till sockenmagasin.

Då någon annan stenbyggnad inte funnits vid Arby kyrka, måste detta avse den gamla tiondeladan, som uppenbarligen då tjänade som materialbod. Ett nytt materialförråd byggdes som ersättning på stallbacken. Det kallades »sockenmaterialhuset». Det försålades 1859 (st prot) men stod ännu på plats 1874, då man med användning av virket byggde en tvårummig materialbod i anslutning till nya stallängan (st prot).

Sockenmagasinen var bygdens första »sparbanker» med in- och utlåning av främst spannmål och säd mot fastställd ränta. Lånekassan var både spannmåls- och penningbaserad och utgjorde en stödjande inrättning för olika ändamål, för fattigvård, skolhusbyggen, lärarlöner m m (st prot). Förvaltningen sköttes av en magasinsföreståndare som byttes vart tredje år (st prot). Sockenmagasinens omsättning växte och på sockenstämman 1836 diskuterades en utvidgning av stenboden. 1839 upprättades en fond för detta ändamål (st prot). Någon byggnad kom dock aldrig till stånd och den sista resten av magasinskassan på något över 3 000 kronor användes slutligen 1950/51 till iordningställande av samlingslokalen »Arbygården» (kr prot).

Stenhusets nästa funktion var vedbod. Vid biskopsvisitationen 1931, då kyrkoherde G Pleijel installerades, antecknades hans förfrågan om »en å kyrkogården befintlig stenbyggnad, vilken hittills använts som vedbod, inte skulle kunna användas som gravkapell», dvs bårhus.

Var tiondeboden låg under 1800-talet är inte helt klart. Möjligen användes en knuttimrad byggnad t v om infarten till prästgården för detta ändamål (fig 16). Byggnaden revs omkr 1918 enligt uppgift av Nils Ljunggren, Kalmar, son till kyrkoherde Viktor Ljunggren i Arby.

Kyrkstallar

Kyrkstallar nämns första gången i de skrivna källorna 1840, då de reparerades och rödfärgades (st prot). 1864 uppmättes kyrkbacken och förslag upprättades till nya kyrkstallar istället för de gamla (st prot). Vid kyrkostämman 1874 beslöts, att de nya stallarna skulle byggas på samma plats som de gamla. Här kvarstår de ännu, intill Skälbyvägen söder om kyrkan (fig 17).

Till byggkostnader anslogs 100 riksdaler. Stallarnas an-

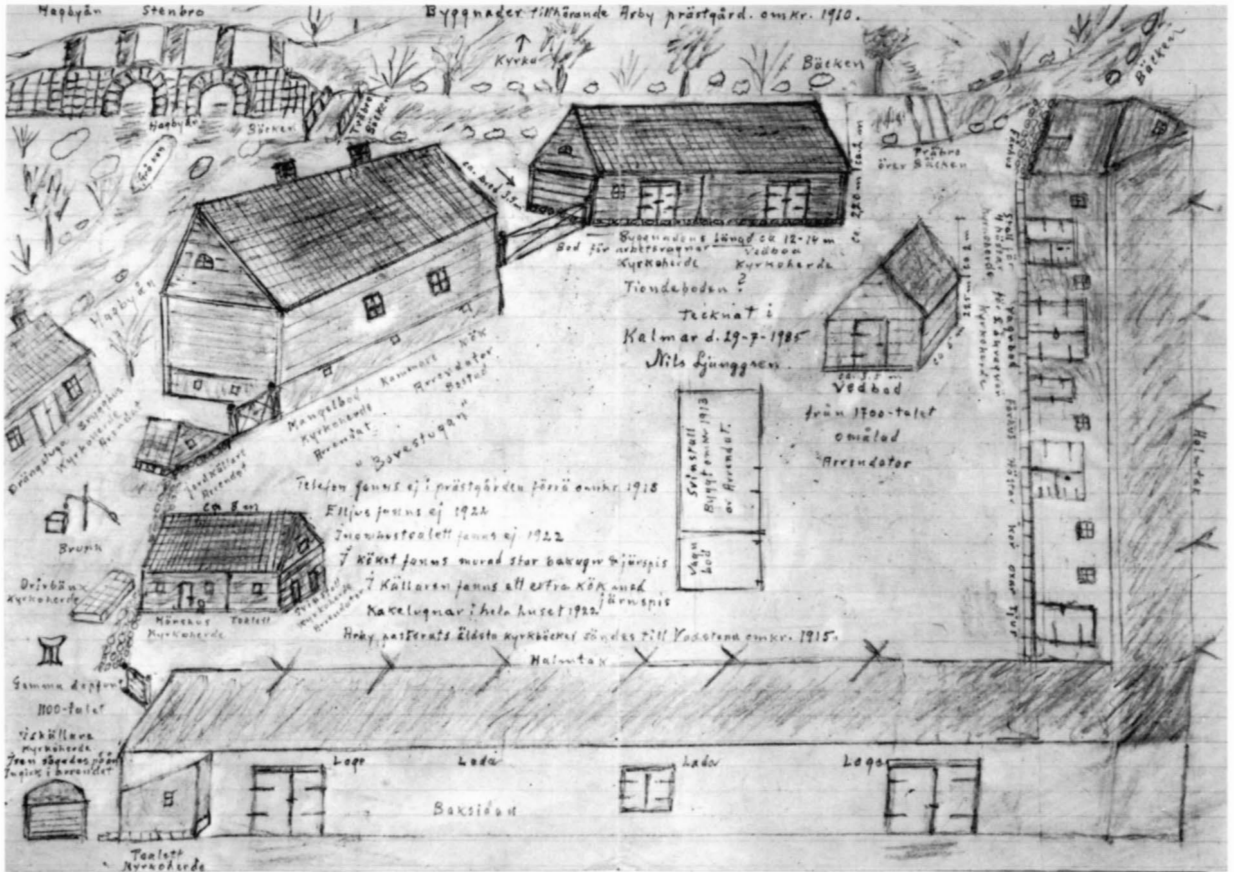

Fig 16. Prästgårdens ekonomibygnader omkring 1910. Tiondeboden (?) överst. Teckning ur minnet av N Ljunggren 1985.

The Arby vicarage buildings around 1910. Drawn from memory by a parishioner in 1985.

Fig 17. Kyrkstallarna vid Skällbyvägen söder om kyrkan. Foto R Hintze 1983.

The church stables south of the church.

Fig 18. Runsten, nu uppsatt i kyrkans västra del. Foto R Hintze 1983.

Runic stone, now in the west part of the church.

tal var ursprungligen tio, av vilka nr 1 (Christinelunds), nr 2 (Gräsgårde gårds) och nr 7 var dubbelstall. Stall nr 9 och 10 borttogs år 1952, eftersom en reparation bedömdes bli alltför dyrbar (prot). Stall 1–2 används nu av kyrkovaktmästaren för kyrkogårdens redskap. De övriga fungerar som magasin för kyrkans slopade inredningar, likvagn m m. I anslutning till de nya stallarna byggdes 1874 också en materialbod. Till detta ändamål användes virket i »det gamla skjulet» utanför kyrkogården, dvs den byggnad, som syns på Löfgrens teckning sydväst om kyrkogården (fig 77).

Runsten

I kyrkan förvaras en runsten (fig 18), som påträffades 1973. Runstenen är undersökt och publicerad av Runver-

ket (raä): »I samband med restaureringen av Arby kyrka 1973 återfanns den sedan länge eftersökta, fragmentariska runstenen Sm 163 på kyrkogården, när man grävde för en elledning söder om kyrkan. Stenen låg 4 m SÖ om kyrkans sydöstra hörn på ett djup av 30–40 cm och med ristningsytan vänd uppåt ... Runstenen är av rödbrun ölandskalksten och har måtten 155×86×15 cm. Runornas höjd 10 cm. Stenens vänstra kantstötta smalsida är ursprunglig, medan den sekundärt tillformats vid basen, längs högra långsidan och, som det synes, i toppen. – På en teckning från 1747, den enda tidigare källan för kunskapen om runstenen, anges den finnas på kyrkogården och har samma utseende som nu. Troligtvis har runstenen en gång stympats för att användas som byggnadsmaterial, blivit obehövlig i samband med någon ombyggnad och lagts på kyrkogården, där lektorn P Frigelius tecknade av den. Reparationer eller ändringar av kyrkan, som kan ha inneburit, att runstenen berörts, gjordes 1687 och 1770–72 ... Ämnet i runstenen är ortoceratitkalksten som förekommer inom västra delen av Öland. – Den fragmentariska ristningen röjer en kunnig runmästare. Framför allt gäller det utformningen av runstenskorset; någon exakt motsvarighet tycks inte finnas på någon annan ristning och korstypen är rätt ovanlig.» (Svärdström och Gustavson, 1974, s 209–210.) Inskriften har tolkats till »... resa minnesmärket efter Bove ...».

Runstenen kan dateras till 1000-talets senare hälft.⁷ När den återfanns i marken 1973 var den mycket vattenhaltig och mjuk. Det ansågs därför nödvändigt att den fortsättningsvis fick sin plats inomhus, varför den nu förvaras i kyrkans västra del, i den sk brudkammaren.

Det kan tilläggas, att ett annat stenfynd först ingav förhoppningar om den eftersökta runstenen. Vid grävningarna⁸ påträffades nämligen också en finslipad rödbrun kalkstensskiva, troligen av samma material som runstenen, vilken låg mellan östra kyrkogårdssportarna, där den verkade vara sekundärt placerad. Skivan, som var ca 0,60×1,20 m stor, hade inga spår av ristningar och kvarligger på platsen.

Benhus

Frigelius teckning 1747 av kyrkan från norr (fig 75) återger öster om koret en liten tillbyggnad, täckt av ett valmtak med karnisformigt svängda takfall. Byggnaden är ett 1635 tillkommet benhus: »Item för benhuset, som kyrkiowerdarna» (Sven Jönsson i Gräsgårde och Pehr Trulsson i Skälby) »uppygdhe med sina egna bekostning 3 mk kopparmynt» (räk). Benhuset tillkom för att hysa skelettdelar, som kommit fram vid gravgrävningar.

Benhuset blev 1703 förändrat till gravkor för jägmästare Sven Ljungberg⁹ på Norra Gåra och kapten Jakob

Fig 19. Det ursprungliga benhuset i dess sentida funktion som brygghus och vedbod. Framför huset Emma Larsson, som åter-skänkte boden till kyrkan. Foto O Svennebring 1959.

The original ossuary, later used as a wash-house and wood-store.

Mittler¹⁰ på Applerum. Det indelades då i två rum (räk). I gravkoret gavs plats för åtminstone ännu en person. I 1729 års räkenskaper angives: »Då tullförvaltaren sahl hr Carl Westlinger¹¹ från Calmar här i Arby kyrka jordfästes uti sahl hr jägmästare Ljungbergs grav gav dess k broder (?) Hr Jesper Daniel Westlinger 2 dlr smt.»

I samband med förestående restaurering beslutades vid sockenstämma den 23 maj 1820 att: »det gamla gravhuset vid östra kyrkogaveln skulle genom åldermännens omsorg och dagsverke av sockenborna strax efter instundande midsommar nedtagas och flyttas till nordvästra hörnet av kyrkogården, varefter i materialhuset liggande

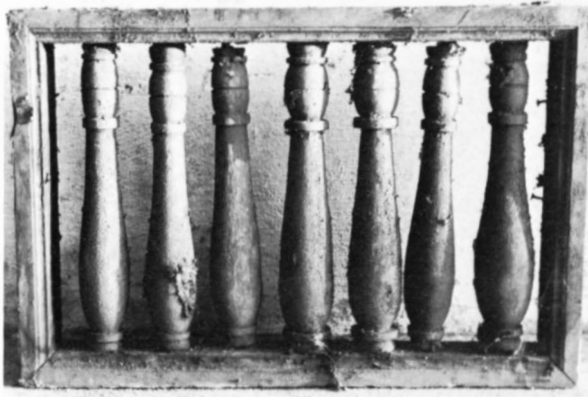

Fig 20. Gallerverk som tillhört fönsteröppning i benhuset. Foto O Svennebring 1959.

Wooden grille, originally in a window-opening in the ossuary.

takspån skall transporteras dit . . .». Man beslöt vid samma tillfälle också, att gravarna skulle fyllas med jord och platsen jämnas och planeras (st prot).

Byggnaden användes sedermera av allt att döma som vedbod. 1886 fick den nytt trätak (räk). Det innebar dock inte, att själva takkonstruktionen ändrades. Gamla församlingsbor har berättat, att de som barn försökte famna en mittpelare, som bar upp taket i kyrkans vedbod.

Enligt skolrådsprotokoll försålles boden den 27 juli 1907 till nämndemannen och kyrkovärden August Lorentsson, Gräsgärde. Han i sin tur erbjöd boden till änkan Emma Larsson, Gräsgärde nr 6, att nyttjas som brygghus och vedbod. 1959 kunde boden genom O Svennebrings forskning identifieras och 1960 skänktes den av änkan Larssons dotter Anna Johansson till kyrkan (fig 19). Den 14 mars 1961 plockades benhuset ned under ledning av den i knuttimring erfarne byggmästaren Arvid Andersson i Skälby och förvaras nu i en av kyrkstallarna.

Det knuttimrade huset med väggar av kraftigt bilat virke har haft en storlek av 5,70×4,12 m med ungefär 2 meters knuthöjd. I fasaden var de vackra »gravkorsdörarna» från 1700-talets början ännu kvar. Uppe på vinden återfanns också de gallerverk (fig 20), 2 st med vardera 7 balusterdockor och 1 st med 5 balusterdockor, som vid sista flyttningen byttes mot fönster. Urtagen för gallerverk hade därvid delvis fått fyllas igen med timmer. Måtten på öppningarna överensstämmer med gallerverkens mått.

1963 förelåg långtgående planer på att återuppföra benhuset i dess skick från tidigt 1700-tal. Den plats, där det skulle uppbyggas, hade bestämts till kyrkogårdens sydvästra del, intill västra muren, varvid gravplatserna 779 och 798 skulle slopas. Det var inga större åtgärder som erfordrades; en ersättning av de nedre stockvarven och en rekonstruktion av taket i enlighet med Frigelius teckning och en tekniskt likartad takkonstruktion på en materialbod vid Halltorps kyrka föreslogs. Förslaget understöddes av såväl landsantikvarien som riksantikvarieämbetet och godkändes slutligen av byggnadsstyrelsen under förutsättning att församlingen inhämtade länsarkitektens anvisningar.

Av olika anledningar, främst ekonomiska, har en återuppbyggnad ännu ej skett.

Gravkor

Vid kyrkogårdens hörn ligger i nordöst det Wittbomska gravkoret och i sydöst Christinelunds gravkor (fig 10).

Det Wittbomska eller Lindbäckska gravkoret är ett tegelbyggt och putsat hus med ett flackt tälttak täckt av plåt (fig 21 och 78). Gravkorets tillkomst hör samman med ett par genom giftermål förenade släkter: Wittbom¹²

Fig 21. Kyrkan från sydöst. Foto R Hintze 1983.

The church from the south-east.

och Lindbäck¹³ på Gräsgärde nr 4. Genom denna samhörighet benämns gravkoret ibland »det Wittbomska», ibland »det Lindbäckska». Så uppger Löfgren (s 259), att det är byggt av »Hertigl. Hofpredikanten J. C. Lindbäck på Lilla Tomteby». Det torde vara riktigt. Men åtminstone uppslaget till dess byggande kom från hans svåger bergsfogden och kronolänsmannen Peter Wittbom. Protokollen kan berätta därom. Den 20 maj 1814 anmälde bergsfogden Wittbom i Gräsgärde, att han ville uppföra en murad grav ovan jord i nordöstra hörnet av kyrkogården, vilket enhälligt beviljades, »då det inte ansågs betyda något intrång för andra gravar och dessutom blev en prydnad för kyrkogården» (st prot). Gravkoret blev troligen färdigt 1821 (inv 1830). 1939 utfördes reparationer på byggnaden. Medel därtill togs ur Lindbäckska fonden (prot).

Gravkoret i kyrkogårdens sydöstra hörn benämns efter gården Christinelunds gravkor eller, efter den sista ätt som innehade det, det Rappeska gravkoret.¹⁴ Det är en putsad tegelbyggnad med skiffertak och järndörrar (fig 22). På en gjutjärnsplatta över dörren återges i relief en förgylld puppa och en fjärlil; som symboler för döden och uppståndelsen.

Vid sockenstämma 11 juni, Annandag Pingst, 1810 begärde översten Magnus Johan Björnstjerna (f 1758), Christinelund, att få bygga en murad grav. Denna begäran bifölls, då det bedömdes bli en prydnad, men till protokollet lät doktorinnan Sara Sophia Bäckerström, Ljungby, anteckna protest mot beslutet. Björnstjerna bestred ändringen och »det stannade därvid».

Det skulle dröja nära tio år innan gravkoret kom till stånd. Det skedde tydligen först 1818 eller senast januari

Fig 22. Ingången till det Rappeska gravkoret. Foto R Hintze 1983.

Entrance to the Rappe family burial and memorial chapel.

deltaga i murens hållande. Med hänsyn till årstiden för denna ändringsbegäran torde byggandet ha ägt rum på senhösten 1818.¹⁵

I samband med benhusets beskrivning har redogjorts för hur detta under 1700-talets början blev inrättat som gravkor för familjerna Ljungberg på Norra Gåra och Mittler på Applerum (se ovan).

Gravminnen på kyrkogården

Bland kyrkogårdens gravminnen kan nämnas följande: 1–2. Frigelius avritade 1747 två gravstenar på kyrkogården (fig 23). De tycks ha förkommit redan före 1830. Åtminstone nämns de inte i inventeringen (inv 1830). – I inv 1830 uppräknas följande ej bevarade gravstenar: 3. Med texten »Olof Persson Ingrid Paulsdotter i Glömminge 1691».¹⁶ – 4. Med texten: »Härunder ligger begravnen Danne- och Nämndemannen Per Persson i Hylkeboda, som i Herranom afsomnade den 12 Martii 1699 samt dess kära Hustru gudfruktiga Gertrud Olofsdotter».¹⁷ – 5. Med nästan oläslig text: »PIS IMD An 1734.»¹⁸ – 6. En gjutjärnshäll med 4 ringar och inskriften: »Johan Lindbäck¹⁹ intog detta Wilorum 1793, sedan han varit nyttig för andra» (fig 24). Graven ligger 4 m norr om det Rappeska gravkoret. Den gjutna minnesplattan har möjligen tillkommit i samband med byggandet av det Lindbäckska-Wittbomska gravkoret 1821 (se ovan). –

1819. Vid kyrkoråd den 12 februari detta senare år begärde generalmajoren Magnus Johan Björnstjerna att en ny delning av kyrkogårdsmuren skulle ske, »sedan han nu byggt sitt gravkor» och byborna där inte längre hade att

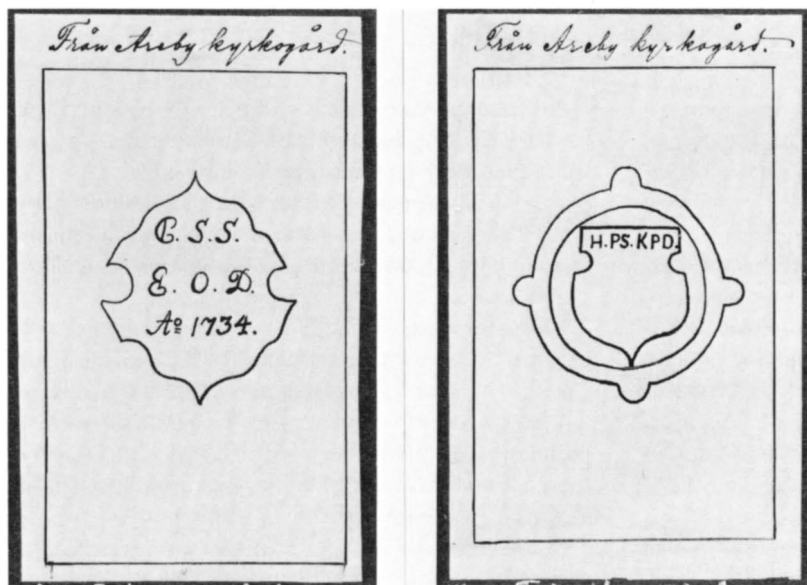

Fig 23. Två nu försvunna gravstenar på kyrkogården, avritade av P Frigelius 1747. Foto ATA.

Two old gravestones (no longer in existence), drawn 1747.

Fig. 24. Gravsten över Johan Lindbäck, död 1793. Foto R Hintze 1983.

Gravestone.

Fig. 25. Gravkors av gjutjärn från 1800-talets senare del. Foto R Hintze 1983.

Cast-iron burial crosses from the latter part of the 19th century.

Fig. 26. Solur från 1705. Foto K Andersson 1983.

Sundial from 1705.

7–11 5 stycken gjutjärnskors från 1860–1880-talet (fig 25).

Gille

Frigelius lämnar en uppgift om ett gille i Arby, som sedan traderas av Löfgren: »1548 anammade k Gustaf egendom från ett Gillde i Areby» Kamm Gotl Hand h a i N° 9 af Smålands Räkensk uti Kongl Kammar-Arkivet för påsten: »Item kom till Kalmarna Slott fra samma gille Teenstop, voge ltt 18 mrc pdt, 77 stycken». »Härav ser man att Gilldet var rikeligen försett med dryckeskärl» (Löfgrens kommentar). I 1606 års inventarium nämns också 2 par »Gildesstakar», som tydligen undkommit den kungliga konfiskeringen. Gillet har sannolikt disponerat någon byggnad för sina sammankomster i Arby, men var denna legat är ovisst. Kanske var den, liksom i Ljungby, byggd av trä på enkla syllstenar och har därför inte lämnat några spår efter sig (Björkman, L-E, 1982).

Solur

Av kalksten, storlek 28×28,5 cm, märkt 1705 (fig 26). Solvisaren bortbruten. Påträffad 1960 av kyrkoherde O Svennebring i trädgårdsmarken norr om prästgården. Fanns enligt muntlig uppgift på kyrkogården till 1930.

Fig 27. Kyrkan från sydväst. Foto R Hintze 1983.

The church from the south-west.

Kyrkobyggnaden

Nutida karaktär

Kyrkan består av långhus och ett något lägre och smalare kor med rak avslutning åt öster samt inbyggd absid (fig 27). Kyrkans västra del utgörs av nederdelarna till ett rivet västtorn. Här inryms sedan 1970-talets början ett förrum.

Alla byggnadsdelar, även sakristian vid korets norra sida (fig 28), är medeltida. Kyrkan präglas dock starkt av de omfattande reparationerna 1770 och 1821 (se Byggnadsbeskrivning). Sakristians källare tillkom vid anläggning av lågtrycksångvärme 1944 och fungerar fortfarande som värmecentral med en ny installation från 1972.

Material

Alla murar är byggda av vald eller grovt tuktad natursten i skalmurskonstruktion. Ursprungliga hörn är, där de frilagts, tex i tribunbågen eller i de nu igensatta dörromfattningarna till kor och torn på sydsidan, av mejsel- eller pikhuggen gråsten och sandsten. Alla nu fungerande muröppningar är av tegel, utom korets östfönster, som bevarar den ursprungliga kalkstensomfattningen (fig 29). Murarna är spritputsade och vitkalkade utvändigt med hörnkedjor samt dörr- och fönsteromfattningar slätputsade.

Ingångar och fönster

Kyrkan har numera två ingångar till långhuset, en i väster och en i söder, samt en ingång på sakristians östvägg. Dörröppningen på långhusets sydsida har medeltida ursprung men är vidgad. Den västra ingången är upptagen vid 1821 års reparation.

Ursprungligen hade kyrkan tre ingångar i söder, förutom den redan nämnda ingången på långhusets sydsida, även direkta ingångar till kor och torn. De båda senare igensattes 1821. Samtidigt upptogs ingången i sakristians östvägg.

Dörrbladen tillkom vid 1821 års restaurering. 1944 borttogs äldre färglager och dörrarna oljelaserades och oljebrändes. Vindfångsdörrar uppsattes 1916 och ersattes 1944 med nya, som återigen blev bytta 1972. Alla dörrsnickerier blev då »befriade från täckmålning» och fernissades.

De stora rundbågiga fönstren tillkom också 1821. Där-

efter blev de reparerade 1878, försågs med nya innerbågar 1940 samt med en ny tvärpost mellan den befintliga tvärposten och bottenstycket 1972. Vid den sistnämnda restaureringen renskrapades karmstycket från all äldre färg. Nya kopplade innerbågar insattes och allt fernissades. De utvändiga fönsterfallen, som tidigare varit täckta med tegel, fick ny ytbeklädnad av två lag ekbräder med vattenrännor

Yttertak, takstolar och vind

Taket har troligtvis alltid varit täckt med spån och tjärstruket. Spånen är huvudsakligen av ek. Långhus och kor bevarar den medeltida takstolen, som beskrivs närmare nedan. När tornet revs 1770, byggdes över denna del av kyrkan en ny takstol av samma höjd som långhustaket.

Koret har i öster en vindflöjel av järn med årtalet 1915 och ett strålomgivet ringkors av trä med IHS på korsstammen. Längst i väster finns en järnflöjel med årtalet

Fig 28. Kyrkan från nordväst. Foto R Hintze 1983.

The church from the north-west.

Fig 29. Kyrkan från öster. Foto R Hintze 1983.

The church from the east.

1668. En likartad flöjel med samma årtal, som uppges komma från Arby, förvaras i konsthandlare Fredrik Carlsons privatsamling i Kalmar.

Interiör

Kyrkans hela längd inom murarna är 30 m, bredden är 8,5 m. Murarnas höjd är 8,5 m. Byggnadens största höjd är 18 m (fig 30–31).

Koret täcks av ett tvärställt tunnvalv, absiden av ett hjälmvalv (fig 31). Båda är av sten och tillhör den ursprungliga byggnaden. Långhuset har ett gråmålat trä-tunnvalv med marmorerad kraftig gesims (fig 33–36).

Valven i koret och innerväggarna i hela kyrkan är vitkalkade. Enstaka fragment av medeltida kalkmålningar finns bevarade. I koret sitter två ornamentalt smyckade konsekrationsskors vid tribunbågens ömse sidor och på långhusets norra vägg en liten rest av en större figural målning (se nedan). Målningarna framtoogs vid 1940-talets restaurering.

Byggnadsbeskrivning och arkeologisk undersökning

Murverkskaraktär

Kyrkans stomme är som ovan angivits i allt väsentligt medeltida. Övermurarna håller som regel en tjocklek av 1,60–1,70 m. De är uppförda som skalmur av vald eller grovt tuktad gråsten och sandsten. Sandstenen är gulgrå

Kyrkorummets västra del avskildes 1972 med en tunn skärmvägg och det så bildade vapenhuset inrymmer nu brudkammare, toalett och städutrymmen. Skärmväggen ligger på samma plats som den gamla tornmuren, vilket kan sägas ha återgett långhuset dess medeltida proportioner (fig 36).

Golvet omlades 1972 med tryckimpregnerade furubränder på betongbalkar och undergolv. Bräderna är tvärgående under bänkarna i långhuset och längsgående i mittgången, östra delen av långhuset, koret och västpartiet. Intill triumfbågens norra sida har den Törneboumska gravstenen infällts i golvet (se nedan Gravminnen i kyrkan).

Genom östra tornmurens rivning och triumfbågens kraftiga vidgning under 1770-talet samt trätunnvalvets tillkomst på 1820-talet gavs rummet en nyklassicistisk prägel, förstärkt av en sval färgsättning. 1970-talets varmare färgsättning ger nu kyrkorummet en annan karaktär.

till färgen och av en art som förekommer som lösa block i markerna, tex i Gräsgärdestrakten.²⁰

Hörn och omfattningar är huggna till grov kvaderform med mejsel eller pikhacka (fig 37). Murbruket är hårt och gulvitt och fogarna utdragna över stenarna. Skiftgångar-

Fig 30–34. Plan av kyrkan, längdsektion mot norr samt tvärsektioner, 1:300. Uppm av H Åkerlund 1940, reviderade av G Wirén 1983.

Plan of the church, longitudinal section looking north, and cross-sections. Scale 1:300.

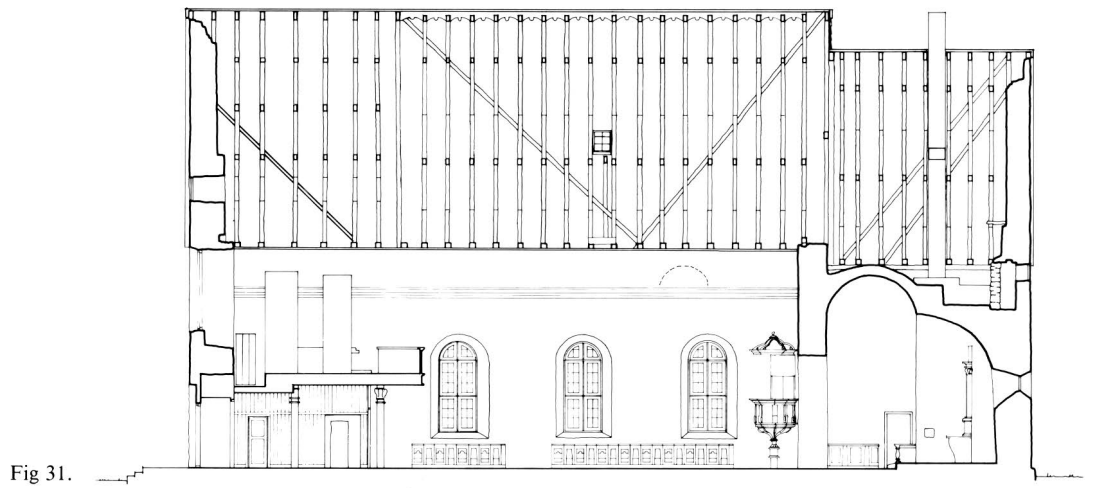
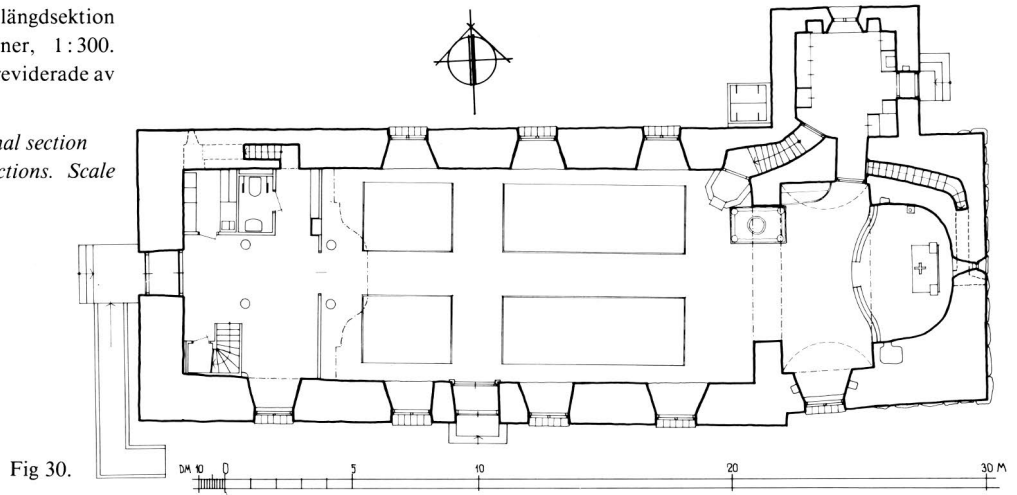
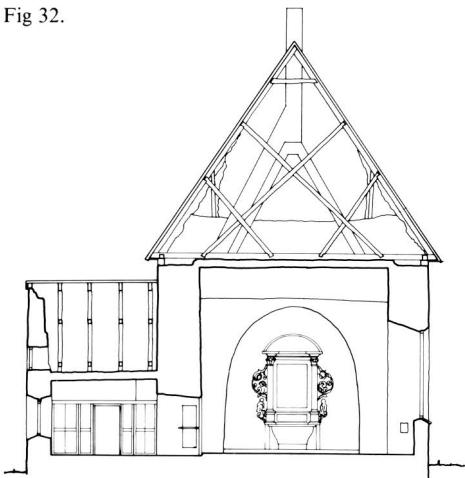
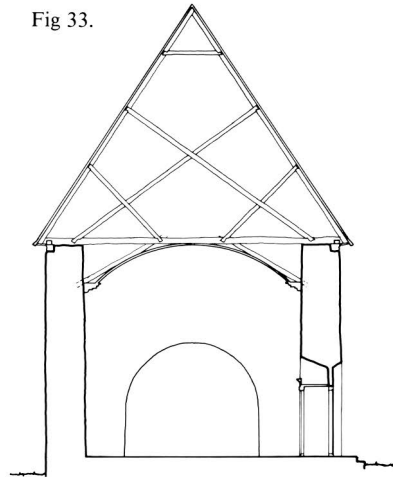

Fig 32.

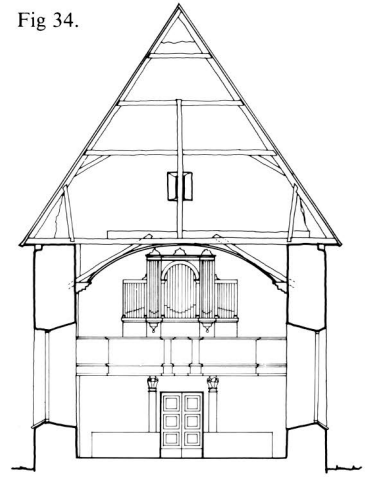
SEKTION KORET MOT ÖSTER

Fig 33.

SEKTION LÅNGHUS MOT ÖSTER

Fig 34.

SEKTION LÅNGHUS MOT VÄSTER

Fig 35. Interiör mot öster. Foto R Hintze 1983.

Interior looking east.

na är regelbundna i kor och långhus (fig 38) samt i det tidigare tornet, mindre regelbundna i sakristian (fig 39). I kor och långhus finns rester av den ursprungliga putsen, ett centimetertjockt finputsskikt med glättad yta. Tornets innerväggar har inga spår av slätputs utan tycks ha stått med fogstrukna ytor.

Grund och sockel

I samband med restaureringen 1971–72 företogs en byggnadsarkeologisk undersökning, vilken även innefattade utgrävning (rapport i ATA). Det framgick då, att grundläggningen av kor och långhus var av likartad karaktär. Grunden bestod av kallmur av knytnävsstora gråstenar och var 2,50 m bred och 0,60 m djup. Koret och långhuset skiljer sig dock från varandra därigenom, att koret utvändigt har en upp till 25 cm bred och 30 cm hög »sockel» av obearbetad gråsten (fig 40), medan långhusmurarnas nederdel utgörs av extremt stora markstenar,

som ojämnt och på olika höjd skjuter fram ur den jämna övermuren (se fig 27 och 28).

Tornets grundläggning var av en helt annan karaktär. Den kallmurade grunden var ca 50 cm djup och bestod av ca 30×30 cm och 40×50 cm stora gråstenar i två skift (fig 41–42). Tornet har tillkommit senare än långhuset, vilket framgick inte bara av grunden utan också av övermurarna (se nedan).

Koret och långhuset har säkerligen grundlagts samtidigt men vissa förhållanden tyder på att koret först färdigställdes till full höjd och långhuset något senare. Som ovan angetts, har koret utvändigt en markerad »sockel», vilket långhuset saknar. En viss skevhet i planformen vid övergången kor–långhus kan också vara ett indicium på en tidsskillnad. Det starkaste belägget för att koret uppförts till full höjd först, torde vara vissa i långhusgolvet framtagna stolphål m m, som nedan skall beskrivas. De kan knappast tolkas som annat än spår av en försvunnen

Fig 36. Interiör mot väster. Foto R Hintze 1983.

Interior looking west.

träkyrka, som under slutskedet fungerat tillsammans med ett kor av sten. För att byggnadsförloppet skall bli förståeligt, måste utgrävningen först redovisas.

Den arkeologiska utgrävningen

De sentida restaureringarna hade tyvärr inneburit, att omfattande schaktningar ägt rum i kyrkans inre. De vid undersökningen 1971–72 först upptagna provschakten visade, att en utpräglad profilgrävning knappast var meningsfull. Planiakttagelserna blev av större värde. Golvnivån var kraftigt sänkt och marken var som regel avbanad ner i jämnhöjd med det byggnadslager, som bildats när kyrkan uppfördes. Mitt i kyrkan hade ett längdschakt upptagits i samband med värmeinstallationen 1944. Trots dessa ingrepp kom utgrävningen ändå att ge en hel del viktiga upplysningar om kyrkans äldsta tid.

I den hårda marken av stenig lera, lokalt benämnd »jetter», syntes tydligt spåren av nedgrävningar för

stolpar och gravar. Systemet av stolpar är långt ifrån entydigt, men *en* tolkning av deras innebörd följer nedan. Några av stolphålen innehöll mynt i säkert läge, vilket gav en särskild möjlighet till datering.²¹ I kyrkans långhus och absid framkom sammanlagt ett trettiotal stolphål. Golvlagren i koret blev däremot helt förstörda vid inrättandet av stora gravkammare under 1600- och 1700-talen. De påträffade stolphålen hade som regel ingen bevarad stenskoning eller rester av trä. De undantag som fanns skall nedan beskrivas.

Spår av byggnadsställningar från stenkyrkans tid

På utgrävningsplanen (fig 43) urskiljer man relativt lätt det stolphål, med en diameter på ca 30 cm, som förekom intill korabsidens och långhusets nord- och sydväggar, även om de sistnämnda delvis störts av gravläggningar. Dessa stolphål låg alla omkring 1 m från muren och med ett inbördes avstånd av ca 2 m. De är säkerligen grävda

Fig 37. Ytbehandling av hörnsten i muröppning på vinden. Foto K Andersson 1972.

Dressing treatment of corner-stone in a wall-opening in the roof-space of the church.

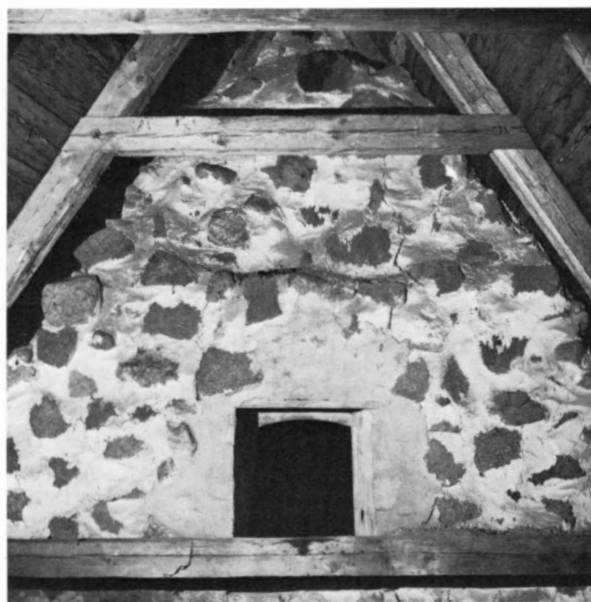

Fig 38. Detalj av korets murverk, östra väggen sedd från vinden. Foto K Andersson 1971.

Detail of masonry in the chancel, east wall seen from the roof-space.

Fig 39. Murverk i sakristians norra gavel, sett från vinden. Foto K Andersson 1971.

Masonry in the north gable of the vestry, seen from the roof-space.

för spiror till byggnadsställningar i samband med att långhusmurarna skulle byggas. Fyra stolphål, som kan ha haft samma funktion, framtofs inom absiden, två intill tribunbågen och två i absidens inre.

Under stenbyggnadstiden har också grävts ett meterdjupt hål (A på planen fig 43) vid långhusets sydsida. I dess botten låg ett mynt från 1200-talets mitt (Th XII, Valdemar 1250–75, LL XVII och MG 1980 nr 5).²² Hålet kan vara avsett för en kraftig stolpe till en anordning, med vars hjälp byggstenar lyfts upp direkt på murkrönet.²³ Genom bildframställningar i medeltida manuskript får vi en uppfattning om hur sådana lyftanordningar kunde vara konstruerade (fig 44 a–b).

Under tribunbågens mitt framtofs också ett stort, meterdjupt stolphål (B på plan fig 43). Huruvida detta kan härröra från en stödkonstruktion vid byggandet av hjälmvalvet över absiden eller haft annan funktion är svårt att avgöra. I fyllningen nära dess botten tillvaratogs trärester, som C¹⁴ daterats till $850 \pm 105 = AD 1100$.²⁴ Denna tidiga datering gör, att det inte kan anses helt uteslutet, att stolpen är äldre än stenkyrkan (se nedan). I absidens sydsida utgrävdes vidare ett litet stolphål med stenskoning (C på plan fig 43) i vars bottenfyllning låg ett mynt från 1400-talets första hälft (Tyskland, Mecklenburg, tjurhuvudbrakteat, Saether II: 13). Stolphålet kan möjligen visa platsen för primklockans placering.

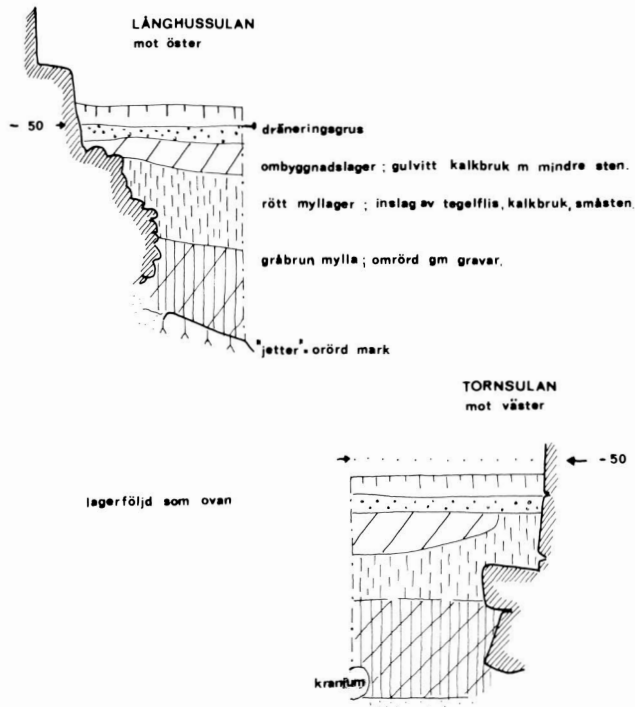

Fig 40. Korets »sockel». Östra väggen. Foto K Andersson 1972.
The »base» of the chancel, east wall.

Fig 41. De frilagda grundmurarna till torn och långhus mot öster. Foto K Andersson 1971.

The east-facing foundation walls of the tower and the nave.

Spår av en träkyrka

Som framgår av planen (fig 43) fanns i långhuset förutom de ovan beskrivna nedgrävningarna även ett stort antal andra stolphål, som är mer svårtolkade. Ett sammanhang kan dock skönjas om hålen sätts i samband med en golvrest av kalksten (D på plan fig 43) och ett byggnadslager av kalkbruk, som frilades i långhusets södra del (fig 45).

Av golvet återstod endast en yta av ca 1×2 m, med den enda oskadade kanten i söder (fig 46). Det bestod av kalksten lagd i hårt, gulvitt bruk, likartat det som finns i stenkyrkans murar. Ytan på golvresten låg ca 15 cm lägre än byggnadslagret söder därom. Mellan golvresten och kalkbrukslagret fanns en i den hårda sterila marken nedgrävd ränna, med en bredd av nära 50 cm och ett djup av

Fig 42. Grundmurarnas konstruktion, 1 : 40. Uppm av K Andersson 1971.

The construction of the foundation walls, scale 1 : 40.

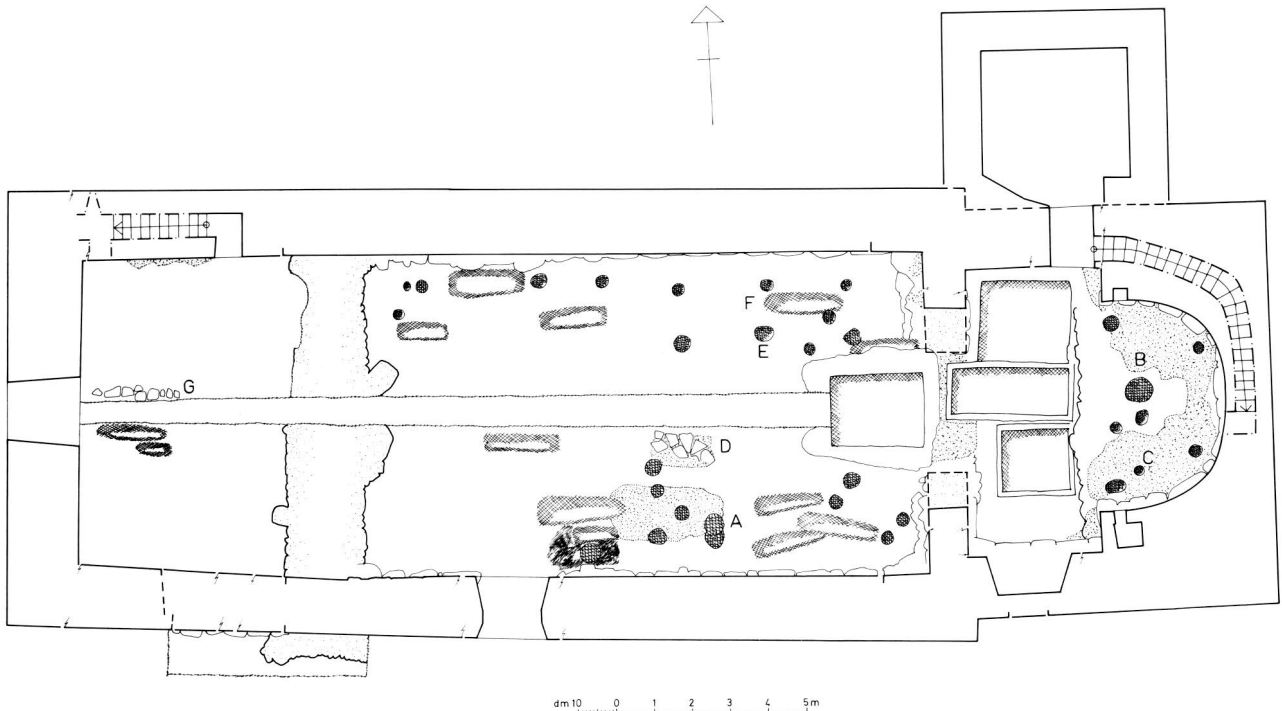

Fig 43. Den arkeologiska utgrävningen 1971. Plan 1:200 av K Andersson, renritning K Palmgren 1977. Planen visar stolphål från träkyrka och byggnadsställningar till stenkyrka samt medeltida gravar och gravkammare från senare tid. Prickade ytor anger utsträckningen av lager av kalkbruk från stenkyrkans byggnadstid. – A. Meterdjupt stolphål, tolkat som hissanordning för byggstenar då stenkyrkan byggdes (jfr Fig 44). I dess botten mynt från 1200-talets mitt. – B. Meterdjupt stolphål med trärest. Kan ha tillhört träkyrkan. – C. Stolphål med myntfynd från 1400-talets förra hälft. Visar eventuellt primklockans plats. – D. Golvrest av kalkbruk och stenflis, tillhörande träkyrkan. Mellan detta golv och byggnadslagret söder därom ses spår av en syll till träkyrkan (jfr Fig 46–47). – E. Ett av stolphålen från träkyrkans norra vägg med myntfynd från 1200-talets senare del. – F. Grav VIII med fynd av föremål (se Fig 57) och mynt från 1200-talets mitt.

The archaeological excavation in 1971. The plan shows post-holes from a wooden church, building scaffolding from a stone church, mediaeval graves, and graves from later periods. The dotted areas indicate the position and extent of layers of mortar from the period when the church was being built. – A. One metre deep post-hole, assumed to be a trace of a lifting arrangement for building-stones (see Fig 44). At the bottom of the hole a coin from the middle of the 13th century. – B. One metre deep post-hole with remains of wood. May have belonged to the wooden church. – C. Post-hole with coin from the first half of the 15th century. May indicate the position of the sanctus bell. – D. Remains of floor of mortar and stone slabs, from the wooden church. In the space between this floor and the construction layer to the south there are traces of a sill-beam for the wooden church (see Figs 46–47). – E. One of the post-holes from the north wall of the wooden church, with coin from the latter part of the 13th century. – F. Grave VIII with objects (see Fig 57) and coin from the middle of the 13th century.

20 cm (fig 47). Spåret av rännan var bevarat med en längd av 2,5 m och orienterat i östvästlig riktning. Fyllningen i rännan utgjordes av löst material, en blandning av jord och kalkbruk. Såväl golvrestens som byggnadslagrets anslutning till rännan var anmärkningsvärda. Golvets kalksten och bruk rundades uppåt mot en nume-

ra försvunnen konstruktion, högre än fyllningens yta. Byggnadslagret hade en klar avgränsning mot rännans andra sida. Detta måste betyda, att såväl golv som byggnadslager anslutit till en äldre nu försvunnen konstruktion, troligen en syll av trä. I rännans förlängning mot öster fanns stolphål, dock ytterst fragmentariska, efter-

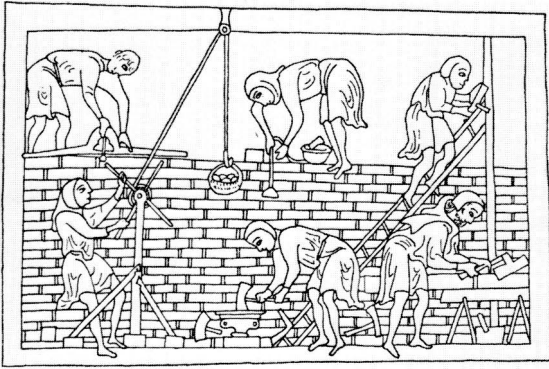

Fig 44 a–b. Manuskriptbilder från 1200-talets första hälft. – a. The life of St. Alban, Trinity College, Dublin. – b. John Rylands Library, Manchester. French manuscript 5, fol 16. – Bilderna visar medeltida byggnadsteknik, hissanordningar m m av liknande slag som kan ha funnits i Arby kyrka enligt bevarade stolphål.

Manuscript illustrations from the first half of the 13th century. The illustrations show mediaeval building techniques, and include different types of lifting arrangements etc., which, on the evidence of the post-holes (see Fig 43), may have been used in the building of the stone church at Arby.

väggmellanled har förekommit i Sverige sedan järnåldern (Anderson 1955, s 1030). Från medeltiden finns exempel i profanhus i Skara och Lund (Kulturhistoriskt lexikon: Syll). I både Danmark och Norge har tekniken använts i kyrkliga byggnader. Hörnings kyrka på Djursland (Krogh, 1961, s 17) och Brørup kyrka i Ribe amt (Möller-Olsen, 1961, s 43) har tex denna uppbyggnad. Norska exempel är Urnes I (Krogh, 1961, s 19) och Maere vid Trondheimsfjorden (Lidén, 1969, s 6). I de danska kyrkorna har konstruktionen, i kända fall, hört samman med stavvägg. Möjligheten att den förknippats med annat väggmellanled hålles dock öppen (Möller-Olsen, 1961, s 56).

Den antagna träkyrkan har haft en bredd av ca 4 m, dess längd kan inte fastställas. Med hänsyn till sammanhanget torde den del som registrerats ha varit långhuset i

som gravläggningar förekom tätt. I långhusets norra del fanns emellertid en rad av stolphål med en diameter på 40–50 cm på ett likartat avstånd från ytterväggen som på södra sidan (fig 48). Marken var här så hårt avbanad, att vare sig byggnadslager eller spår av ränna bevarats. Ett av stolphålen på norra sidan (E på plan fig 43) innehöll ett mynt från 1200-talets senaste fjärdedel (Magnus Ladulås, M-brakteat, 1275–90, Th XIII: 3–4).

Om de fragmentariska spåren av stolphål och ränna kombineras, kan en träbyggnad, vars väggar byggts upp på ett syllsystem med jordgrävda takbärande stolpar, antas. Huruvida väggen varit uppförd i skiftesverk eller resvirke är naturligtvis omöjligt att avgöra. Vägghkonstruktion med jordgrävd stolpe och där emellan intappat

Fig 45. Kyrkan under utgrävning. Långhusets södra del med bevarade stolphål m m. Jfr Fig 43. Foto K Andersson 1971.

The interior of the church during the excavation work. The south part of the nave facing east, showing post-holes etc. See Fig 43.

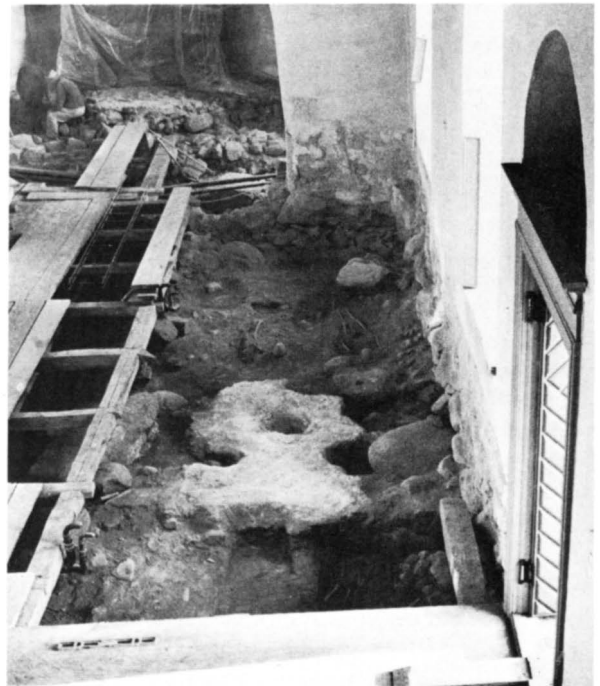

Fig 46. Byggnadslager och stolphål från stenkyrkans uppförande t v och golvrest t h. Däremellan spår av försvunnen syll till förmodad träkyrka. Jfr Fig 43. Foto K Andersson 1971.

Left, construction layer and post-holes from the building of the stone church. Right, floor remains. In the middle, traces of a sill to the wooden church. See Fig 43.

Fig 47. Spår av träsyllen mot väster (jfr Fig 46). Foto K Andersson 1971.

Traces of the wooden sill (see Fig 46).

Fig 48. Stolphål till den antagna träkyrkan. Långhusets nordvästra del mot väster. Grav VIII th i bilden. Jfr Fig 43. Foto K Andersson 1971.

Post-holes to the wooden church. Grave VIII on the right-hand side. See Fig 43.

en kyrka och tillhöra ett skede, när ett kor av sten byggts, som en första etapp i stenkyrkans tillkomst. Koret kan preliminärt ha fogats till träkyrkans långhus. Kalkbruksförekomsten i kalkstengolvet blir helt naturlig, om den ses i en anslutning till ett stenkör. Inom koret tillvaratogs fö samma slags kalkstensflis som i den nämnda golvresten. När stenkyrkans murar senare fullbordats, har träkyrkan rivits och de takbärande stolparna uppdragits. I detta skede kan det mynt från 1200-talets senare fjärdedel, som framkom i stolphål E, ha hamnat i det läge, där det nu återfanns.²⁵ Detta ger en första antydning om, att

stenkyrkans färdigbyggande bör ha skett under 1200-talet. Mot samma tid pekar även myntfyndet i det stora stolphålet (A) vid sydväggen, som tolkats som spår av hissanordning. Till de kronologiska frågorna kan vi dock först med behållning återvända, sedan stenkyrkans murverk närmare behandlats. Då det finns anledning att förmoda, att uppbyggnaden av kyrkan skedde i etapper, beskrivs de skilda byggnadsdelarna var för sig.

Koret

Korets plan kännetecknas av den utvändigt raka östväggen och den inbyggda absiden med sin ca 5,5 m breda tribunbåge. Triumfbågen, som kraftigt breddades vid 1770 års omändringar, har ursprungligen endast haft en bredd av ca 3 m, något som kunde påvisas med hjälp av murrester och byggnadslager av kalkbruk vid utgrävningen 1971 (fig 43).

Rester av ursprungligt golv påträffades inte i läge i koret. Som lösfynd tillvaratogs dock kalkstensflisor av samma art som i långhuset (jfr ovan).

När korets väggar byggdes avsattes ett lager kalkbruk på markytan. Lagret var bäst bevarat i absiden och mot dess ljusa yta syntes tydligt de stolphål som ovan beskrivits (fig 49). I absiden fanns över byggnadslagret av kalkbruk en metertjock stenpackning vars övre skift var murat och avjämnat med bruk (fig 50). Det är dock tveksamt om »podiet» tillhör den äldsta tiden. Väggarnas slätputs fortsatte nämligen ca 40 cm ned under dess övre yta. Podiet kan ha byggts som underlag för det senmedeltida altarskåpet eller rent av så sent som vid 1770-talets reparation, då en ny altaruppsats införskaffades.

Korets väggar är murade av obehandlad eller grovt tuktad marksten; mest gråsten, i gulvitt hårt kalkbruk med finkornig ballast. Skifthöjderna ligger på ca 30 cm och de utstrukna fogarna är 5–10 cm breda. Tribunbåghörnen är murade med välhuggna kvader av gråsten. Såväl pikhacka som mejsel har använts vid ytans bearbetning.

Koret täcks av ett tvärställt tunnvalv och absiden av ett hjälmvalv, båda av sten (fig 30–31 och 50).

Murarna i absidpartiet är förtjockade till omkring 2,5 m i norr och söder. En i norra kormuren inbyggd trappa (fig 51) leder upp över hjälmvalvet och genom en öppning i östväggen in på vinden.

Korets ursprungliga östfönster är bevarat (fig 52). Det var igensatt åtminstone från 1770-talet, men blev åter upptaget 1944. Dageröppningen har en omfattning av svartkornig kalksten²⁶ och är försedd med en enkel hålkälsprofil. Omfattningen är högsmal och rundbågig. Öppningen har storleken 55×17 cm. Fönsterbänken och smygarna verkar något vidgade invändigt.

Fig 49. Byggnadslager av kalkbruk samt stolphål i absiden (jfr Fig 43). Foto K Andersson 1971.

Construction layer of mortar and post-holes in the apse (see Fig 43).

Fig 50. Koret med delvis borttagen stenpackning i absidens golv. Foto K Andersson 1971.

Chancel with partly removed stone filling in the floor of the apse.

Fig 51. Trappan till vinden i norra kormuren. Foto R Hintze 1983.

The stair to the roof-space in the north wall of the chancel.

Under korets nuvarande södra fönster återfanns utvändigt den ursprungliga korportalens bevarade nederdel (fig 53). Öppningen hade en bredd av 96 cm och var utan utvändigt språng murat i liv med murens yterskal med kvader liknande dem t ex i tribunbågshörnen. Kvaderstenarna i dörrömmfattningen var täckta med 1/2 cm tjockt vitgult putslager och inifrån räknat avfärgningar i tegelrött, vitt, rosa och vitt. Invändigt var smygen förstörd.

Det har diskuterats, huruvida kyrkan varit planerad för kortorn och rent av i sitt äldsta skick varit försedd med ett sådant. Tuulse har i analogi med liknande korplaner antagit, att torn funnits (Tuulse, 1955, s 156). Något säkert belägg för detta har emellertid inte framförts på grundval av murverksstudier av kyrkan. Visserligen påpekar Åkerlund i samband med uppmätningar 1940, att gavelröstet hade en ojämn övre kontur, något som skulle kunna tolkas som ett tecken på rivning. Han tror dock inte, att kortorn funnits, men att koret eventuellt varit lika högt som långhuset (PM i ATA). Mot detta

Fig 52. Östra korfönstrets yttre omfattning och smyg. Foto R Hintze 1983.

The east window of the chancel.

kan anföras, att gavelröstet är normalt förtunnat i förhållande till nederdelen av muren, och att kalkbruket i gavelröstets överdel är det samma som i muren nedanför. Ett bevisvärde ligger snarare i sambandet mellan i röstet kvarsittande virken till byggnadsställning och takstolen. Ställningsvirket vilar nämligen på den östligaste takstolens stråvkryss (fig 54). Detta måste betyda att takstolen rests först och att röstet därefter blivit murat. Det är med hänsyn till befintliga murtjocklekar inte uteslutet att kortorn planerats och till och med byggts. Rivningsgränsen kan ligga vid eller under nuvarande bjälklagsnivå. Med hänsyn till den långa byggtid, som torde ha förflutit innan kyrkan helt fullbordats i sten, är det rimligt att anta, att koret först haft en annan takstol än den befintliga, som till sin konstruktion är helt likartad långhusets (se nedan Takstol).

En intressant detalj på korvinden är en ca 30 cm hög stolpe med en diameter av 30 cm, som står fastmurad med sten och kalkbruk i hjälmvalvets fyllda sydöstra svickel (fig 55, se även fig 74). I norr finns på motsvarande plats en betongkonstruktion, men det är dock mycket sannolikt, att också där funnits en liknande stolpe. Stolpen har troligen fungerat under byggskedet, antingen som spira till en byggnadsställning, som del av en lyftanordning för tunga stenar eller ingående i en provisorisk

Fig 53. Stötfog, som markerar den igenmurade korportalens västra smyg i södra korväggen. Foto K Andersson 1971.

The butting joint which marks the walled-up doorway in the south wall of the chancel.

Fig 54. Den östligaste takstolen i koret. Rundtimret, som vilar på takstolen, är en rest av byggnadsställning från gavelröstets uppmurande (jfr Fig 74). Foto K Andersson 1971.

The most easterly roof-truss in the chancel. The round post, which rests on the roof-truss, is a remnant of scaffolding from the building of the gable. See Fig 74.

taktäckning. Virket i stolpen har dendrokronologiskt daterats till »efter 1171» (Bartholin prov nr 64001).²⁷

Koret eller kortornet har, som ovan beskrivits, sannolikt först förenats med en äldre träkyrkas långhus. Utgångspunkter för korets datering är dels C^{14} -utslaget för träfragmenten från stolphål B (se fig 43) $850 \pm 105 = AD 1100$ (stolphålet kan dock härröra från träkyrkans tid), dels de äldsta funna mynten från absidens södra del, som dateras till 1210–1270 (gotländsk brakteat med hjulkorsmynt, nr 122) och 1290–1318 (Birger Magnusson-mynt, nr 12). Slutligen finns en stilistisk utgångspunkt, nämligen korets ursprungliga högsmala fönsteröppning, som snarast verkar kunna ligga i 1200-talets förra hälft.

Långhuset

För att undersöka om långhuset från början hade haft en lägre höjd, avknackades 1971 sentida puts med en bredd av ca 2 m i hela rumshöjden mellan de båda fönstren på sydväggen. Den medeltida slätputsen var bevarad och borttogs endast på mindre provytor. Murverkskaraktären påminde mycket om korets. Inga spår av vare sig horisontella murskarvar eller äldre fönster påträffades inom detta avsnitt. Det kan därför med stor sannolikhet antas, att långhusmurarna uppförts till full höjd i ett sammanhang.

Uppllysningar beträffande den ursprungliga sydportalen stod ej att vinna. Den sentida öppningen hade helt

Fig 55. Avsågad trästolpe i sydöstra svickeln till absidens hjälmvalv (jfr Fig 74). Foto K Andersson 1971.

Sawn-off timber post in the south-east corner above the apse vault (see Fig 74).

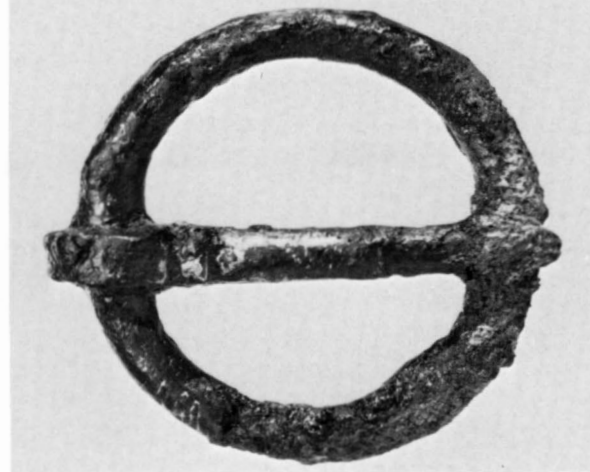
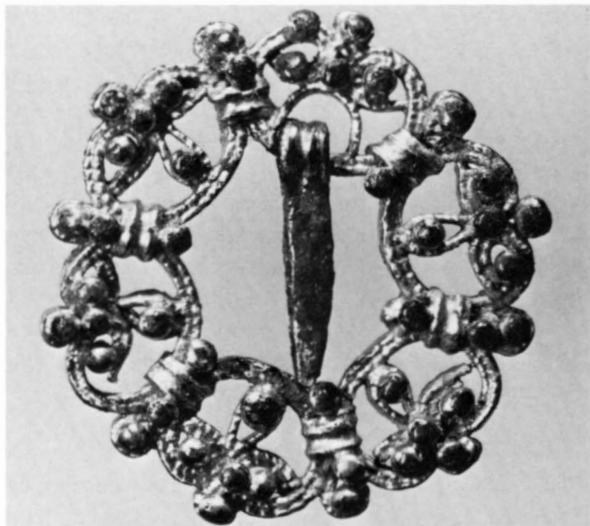

Fig 56 a–c. Föremål funna vid utgrävningen av grav VIII. – a. Silverspänne i filigranteknik. Diameter ca 3 cm. – b. Järnsöljor med tenninläggningar, den största med diametern 4 cm. – c. Fragment av ylleklädnad. Foto G Hildebrand 1972.

Objects found during excavation of grave VIII. – a. Silver filigree buckle. – b. Small buckles with pewter inlays. – c. Pieces of woolen material.

förstört spären. Det framgick emellertid helt klart av norra väggens murverk, att kyrkan aldrig haft nordportal.

Beträffande interiören i långhuset skall nämnas, att sidoaltaren funnits. Enligt räkenskaperna bortogs de år 1609. Inga spår av deras fundament framkom emellertid vid undersökningen.

Av de 12 medeltida gravläggningar, som undersöktes inne i kyrkan, var grav VIII den tidigast daterbara och också den som hade det rikaste innehållet. Graven låg i långhusets norra del framför det norra sidoaltarets plats (F på plan, fig 43). I graven tillvaratogs rester av ylleklädnad i kypert, nu med brun färg, fragment av läderskor, rester av tuskaftat linne²⁸ i fragment på två runda järnsöljor med tenninläggning samt ett förgyllt silverspänne i filigranimitation²⁹ (fig 56). Vidare påträffades tre mynt från 1200-talets mitt (mynt nr 1, 4 och 5): 1. Th VII, Erik Eriksson (1220–50), LL XVI A? perf. – 4. Valdemar

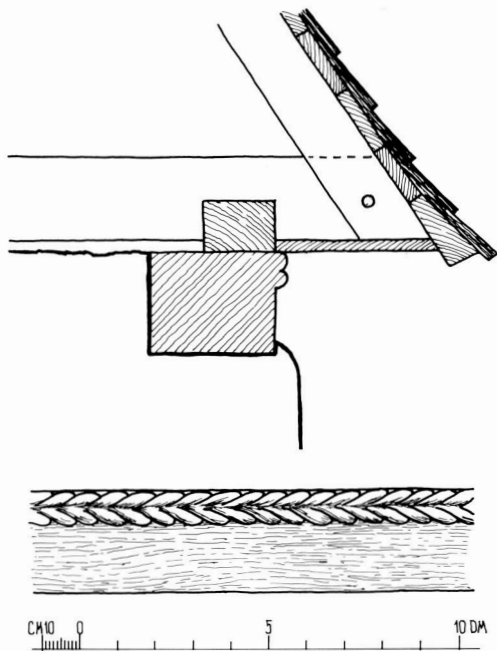

Fig 57. Hammarband med flätbandsornering på södra långhusmuren, 1 : 20. Uppm av H Åkerlund 1940, renritning av G Wirén 1983.

Tie-beam with band ornamentation on the south wall of the nave, scale 1 : 20.

(1250–75), LL XVII 1 b, MG 1980 nr 5, 1200-talets mitt. – 5. Valdemar (1250–75) LL XVII 4, MG 1980 nr 5, 1200-talets mitt. Skelettets lärben blev C¹⁴-daterat till $820 \pm 100 = \text{AD } 1130$, vilket dock måste vara ett alldeles för tidigt utslag. Föremålsfynden pekar mot 1200-talets mitt eller senare hälft.

För övriga i samband med utgrävningen påträffade gravar hänvisas till rapport i ATA.

Takstol

Takstolarna över långhus och kor har likartad konstruktion. De är byggda av furutimmer med kryssförsträvning mellan sparrar och takbjälkar och vilar på hammarband i murkrönens utsidor (fig 31–33, 58). Sammanfogningen mellan kryssträvor och sparrar är utförd som laxning, halft i halft, med trädymlingar och järnaglar (fig 59).

Hammarbandet på långhusets sydsida är av ek och har dubbel repstavsornering (fig 57). Det har dendrokronologiskt daterats till »efter 1183» (Bartholin prov nr 64045). På norra sidan av långhuset är hammarbandet endast prytt med en utspärad slät rundstav, i storlek och placering motsvarande den övre hälften av södra hammarbandets repstav. Korets hammarband är inte ornerade.

Fig 58. Takstolen över långhuset, mot öster. Foto K Andersson 1971.

Roof-trusses above the nave.

Fig 59. Detalj av långhustakstolen. Förbindningen mellan sparrar och kryssträvor. Foto K Andersson 1971.

Detail of roof-trusses above the nave. Jointing between rafters and cross struts.

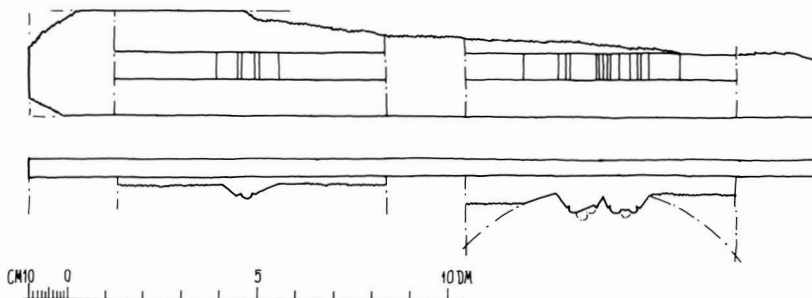

Fig 60. Styrplanka från den ursprungliga takstolen, 1:20. Uppm av K Andersson, renritning av G Wirén 1983.

Binding-beam from the original roof-trusses, scale 1:20.

Dendrokronologisk datering gav utslaget »efter 1176» på korets remstycke eller hammarband och »efter 1186» på den längsgående bjälke, som vilar på remstycket (Bartholin prov nr 64002 och 64003).

Korets takstol saknar ryggåsbjälke. Över långhuset är ryggåsbjälken på undersidan snidad med bågsnitt och rund bottenremsa. I samband med sina uppmätningar 1940 lämnar Åkerlund följande kommentar beträffande ryggåsbjälken: »För sparrnockarna är i ryggåsbjälken hak urstämnda, så att blott ett tumstjockt skal, motsvarande taksvallens tjocklek, här återstår över sparrnockarna. Sannolikt hade ryggåsbjälken ursprungligen en över taknocken uppstående snidad 'rygg', som sedermera, vid någon omtäckning av taket, blivit avbildad» (ATA).

Taksvallen består på södra sidan, över såväl långhus som kor, av ekbrädor. På den norra är brädorna däremot till större delen av fur.

Långhusets takstol stod säkerligen från början öppen från kyrkorummet, medan korets takstol alltid varit dold av tunnvalvet. För detta talar flera omständigheter. Den ornerade ryggåsbjälken saknas mellan långhusets båda östliga sparrpar (fig 31). Här har triumfbågsmuren sannolikt från början haft ett gavelröste. Långhusets takstolstimmer har en mycket omsorgsfullare ytbehandling än korets och som nämnts en dekorativt utformad ryggåsbjälke. Dessutom återfanns på vinden flera av de styrplankor, som en gång legat tvärs över takbjälkarna i kyrkans längdriktning (fig 60). Styrplankorna har varit rikt ornerade med dubbla trepassformade bottenremсор. När takstolen försågs med plant innertak under åren 1622–23, eller möjligen tidigare, blev styrplankorna borttagna.

Enligt Erik Lundberg tillhör ornerad ryggås och styrplankor egentligen den snedförstyvade takstolens konstruktion. När dessa element förekommer tillsammans med kryssförsträvning, är det i sena, korrumpierade exemplar av romanska takstolar (Lundberg, 1971, s 46). De dendrokronologiska proven pekar åt samma håll. Det undersökta virket är fyrkantsbilat och enligt Bartholin »långt från splint», dvs ytveden och delar av kärnveden

saknas. Det är därför inte omöjligt att dateringen av takstolen måste förläggas ett stycke in på 1200-talet.

Takresningen över långhusets västra del är enligt räknenskaperna byggd i samband med de omfattande förändringarna 1770–72. Efter det att västtornet rivits, gavs denna del en med långhuset gemensam takhöjd. Denna västra del av takstolen är byggd av furu med stödben vid takfoten. Den binds samman av tre hanband, varav de två nedre stöttas av en mittstolpe, intappad i takbjälkens mitt (fig 34).

Västtorn

Västtornet, som en gång haft så mäktig verkan (se fig 75–76), bevaras numera endast i murverket på norra och södra sidorna upp till långhushöjd. Övre delarna och östväggen revs på 1770-talet och västväggen ombyggdes efter ett ras på 1820-talet.

Som redan nämnts finns en klar byggnadsskarv mellan långhus och torn både i grundläggning (fig 41–42) och i övermur. Den ursprungliga västväggen till långhuset framgrävdes 1971 och spåret efter dess rivna överdel med ilagning av tegel (fig 61) kunde samtidigt dokumenteras både nere i kyrkan och på vinden (fig 74).

Tornet håller murtjockleken 1,65–1,70 m. De bevarade norra och södra väggarna är, liksom i kor och långhus, uppförda av gråsten och sandsten med valda och i enskilda fall grovt tuktade ytor och 5–15 cm breda utstruktuna fogar av vitgult, något brunaktigt bruk med stora träkolsbitar. Övermuren saknar, i motsats till långhus och kor, utkragning av undre skiftet mot sulan. Murverkskaraktären överensstämmer annars nära med långhusets och korets. Möjligen har tornet som regel en något mindre stenmodul och en skiftläggning som är regelbundnare.

I tornets norra mur upptäcktes vid undersökningen 1971 en ursprunglig 1,80 m hög och 0,70 m bred, rakt avtäcktt dörröppning (fig 62), som, när igensättningen borttogs, visade sig leda till en bevarad inre murtrappa med en bredd av 70 cm. Trappan förde med 11 trappsteg via en delvis förstörd dörröppning in till tornets andra

Fig 61. Ilagning i sydväggen efter muren mellan långhus och torn. Tv syns rester av dennas grundmur. Foto K Andersson 1971.

Repairs to the south wall, which show the position of the now removed wall between the nave and the tower. Left, remains of the foundation of this wall.

Fig 62. Framtagen dörröppning till trappa i tornets norra mur. Foto K Andersson 1971.

Re-opened doorway to the stair in the north wall of the tower.

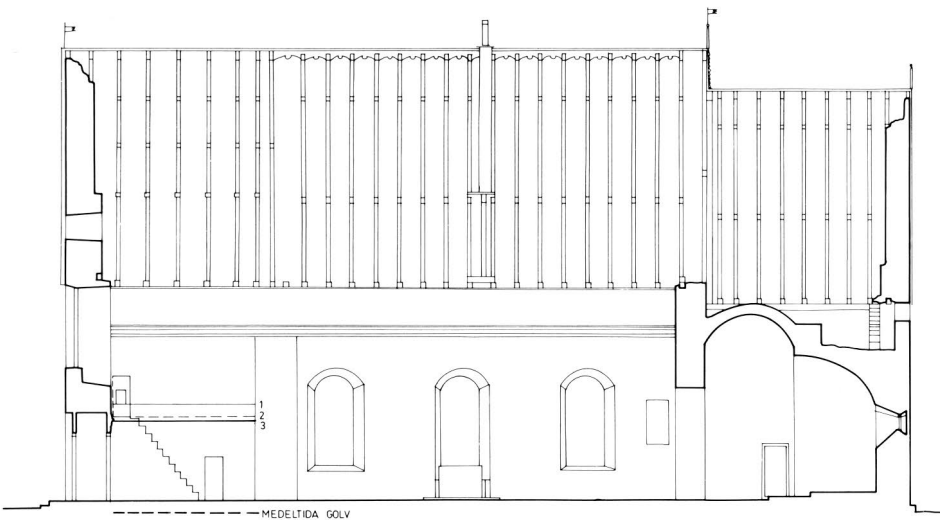

Fig 63. Längdsektion mot norr visande torntrappan och den ursprungliga golvnivån i tornets nedre våningar, 1 : 300. Ritning av A Hildebrand 1972.

Longitudinal section looking north, showing the tower stair and the original floor levels in the lower floors of the tower. Scale 1 : 300.

1 LAKTARGÖLV
2 MEDELTIDA GOLV
3 UPPLAGSPÅNKÅ

Fig. 64. Frilagd del av västra smygen till tornets södra ingång. Foto K Andersson 1971.

Exposed part of the west surround of the south doorway of the tower.

våning. I jämnhöjd med övre dörröppningen fanns en liten ljusglugg i norra muren.

Den andra tornvåningens golv har legat ca 50 cm lägre än nuvarande golv. En i muren bevarad upplagsplanka på bjälkar (endast fragmentariskt bevarade) anger detta (fig 63). Tornet har således haft träbjälklag – inte stenvalv.

Beträffande tornets inrättning är vi annars mest hänvisade till skriftliga fragment. Löfman uppger 1763 att: »Tornet, ... skiljes ifrån Kyrkan inwärtens genom en gafwelwägg i wäster på vilken är dörr in i kyrkan». Enligt traditionen skall det ha funnits »ett trångt kyffe under vestra gaveln på Sjelva kyrkan», där sedermera superintendenten i Kalmar, Jonas Rhothovius i 10-årsåldern skall ha tillbringat nätterna, när han vaktade getter i Arby (Herdam I, s 19). Möjligen avses härmed en i muren inbyggd cell, liknande den i Ramdala kyrka i Blekinge.

Den på Frigelius ritning (fig 76) synliga sydportalen på tornet återfanns till vissa delar vid undersökningen 1971. Den västra raka yttersmygen framknackades 4,35 m från sydvästra hörnet (fig 64) och på insidan var också nederdelen av samma smyg och tröskelstenen bevarade. Ingenting i murverket tydde på annat än att portalen var ursprunglig. Östsidan av dörröppningen var helt förstörd i samband med fönstervidgningen 1821.

I tornets mittparti iaktogs i marken en rad gråstenar, orienterade i öst–västlig riktning (G på plan fig 43). Området söder om stenranden var helt omört genom sena gravläggningar. Det är ovisst hur stenraden skall

tolkas. Möjligen kan den ha burit en lätt mellanvägg under läktaren i tornets bottenvåning. Alternativt var det ovannämnda »kyffet» beläget här.

Tornet har således helt klart uppförts senare än långhuset. Grundläggningen har en helt annan karaktär medan övermurarnas murverk mer påminner om långhusets och korets. Tornet har av allt att döma inte varit välvat, ej heller putsat invändigt. En i norra muren inbyggd trappa har lett upp till andra tornvåningen.

Tornets ålder och ursprungliga inrättning är svårtolkade. Murverkskaraktären tyder på att byggandet ligger nära tiden för långhusbygget. Den i muren inbyggda trappan, som är mycket likartad korttrappan, antyder detsamma. En datering till 1200-talets mitt eller tredje fjärdedel torde vara rimlig också med hänsyn till utgrävningsresultaten. Träbjälklagen, frånvaron av slätputs på väggarna och de enkla muröppningarna (fig 76) tycks ange en underordnad funktion, kanske förräds- eller magasinsutrymmen.

Sakristia

Sakristians murverk ligger inte i förband med koret. Det-

Fig 65. Sakristian från norr. Foto K Andersson 1972.

The vestry from the south.

ta framgick vid sänkningen av predikstolen 1972, då muröppningen nedbilades till lägre höjd än tidigare. Sakristians murverk har också en annan karaktär än murverket i kyrkans övriga delar (fig 43). Stenmaterialet är likartat men skiftanläggningen är oregelbundnare och bruket vitare. Sakristian täcks av ett svagt spetsbågigt kryssvalv utan ribbor. I gavelröstet mot norr fanns, innan det försågs med den nuvarande stickbågiga öppningen och träluckan (fig 65), en spetsbågig öppning eller blindering (se fig 75). Sakristian torde inte vara äldre än 1300-talet.

Från sakristian leder en järnbeslagen dörr upp till vinden. På dörren ses initialerna RD, RBL, PL och PP samt årtalet 1841 utförda med järnnitar. Beslut om tillverkning av ny dörr fattades 1840 (st prot). Dörren skulle vara av ek och järnbeslås, säkert fästas i muren och förses med en järnbom till stängsel. Landsbygdens äldermän skulle ombesörja detta. En av äldermännen var Peter Larsson i Glömminge och initialerna PL bör syfta på honom. Arbetet utfördes av smeden Klinga (räk).

Vapenhus

Kyrkan har troligen under senmedeltiden försetts med ett vapenhus av trä. 1666 omtalas timring på vapenhuset (räk). Det torde vara detta, som i reveterat (?) skick syns på Frigelius ritning 1747 (se fig 76).

I redogörelse för 1770-talets reparation anges, att ett nytt vapenhus av sten är uppmurat på södra sidan samt

täckt med spån av ek, i stället för det gamla trähuset, som var bristfälligt (vis prot 1776). Märkligt nog blev detta vapenhus rivet endast efter kort tid. 1821 meddelas lakoniskt att vapenhuset vid södra sidan blivit borttaget (st prot). Västingången blev då huvudingång. Att döma av Löfgrens avritning under 1800-talets början blev sydportalen samtidigt försedd med en klassicistisk rustikomfattning (se fig 78). Troligtvis borttogs denna vid 1870-talets renovering.

Utgrävningsfynd

De fynd, som tillvaratogs vid utgrävningen, var trots den omfattande, tidigare nedschaktningen av kyrkans golv ganska många. Totalt påträffades ca 250 föremål, förutom mynten som uppgick till 142 st. Mynten omspannar tiden från 1220-talet till år 1827 med tyngdpunkt på 1300-talet (31 st) och 1600-talet (34 st). Fynden förvaras i SHM (inv nr 30040; se förteckningar i ATA). Några av mynten och enstaka andra föremål hade ett sådant läge, att de var av direkt betydelse för tolkningen av kyrkans byggnadshistoria och har därför beskrivits ovan.

Av mynten var 60 st medeltida med följande fördelning: 29 st svenska mynt (1210–1520); 9 st gotländska mynt (1210–1520); 1 st norskt mynt (1481–1512); 8 st danska mynt (1396–1523); 13 st tyska mynt – Mecklenburg, Pommern, Tyska Orden och Östpreussen (1300-talets senare hälft–1400-tal). Myntens fördelning inom

Fig 66. Plan visande spridningen av medeltidsmynt, påträffade vid utgrävningen 1971, 1:200. Ritning av K Palmgren 1985.

Plan showing where the mediaeval coins were found during the excavations in 1971, scale 1:200.

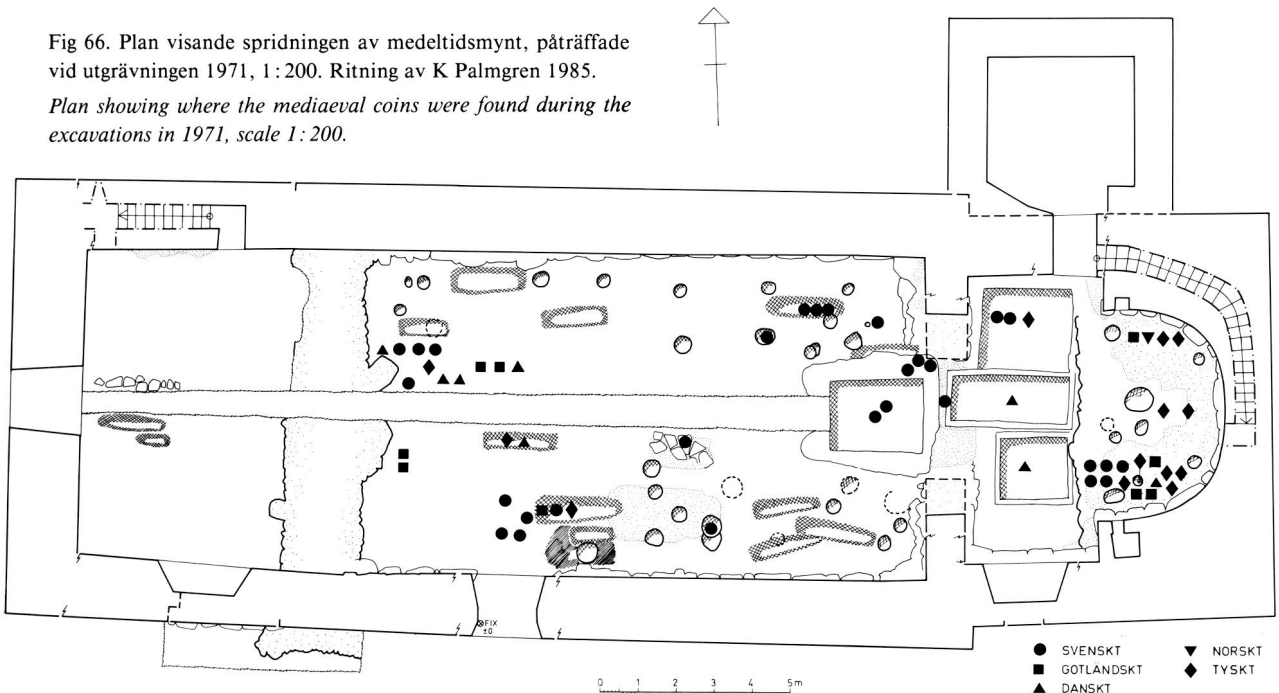

Fig 67. Utgrävningsfynd. Fragment av medeltida altarskåp, sländtrissa, bensked och radbandspärlor. Foto S Hallgren 1972.

Objects found during the excavations. Fragment of a mediaeval reredos, a distaff wheel, a bone spoon, and pearls from a rosary.

Fig 68. Utgrävningsfynd. Bokbeslag i form av krönt Mariamonogram. Höjd ca 6 cm. 1400-tal. Foto G Hildebrand 1972.

Object found during the excavations. Book decoration in the form of a Mary monogram with a crown. 15th century.

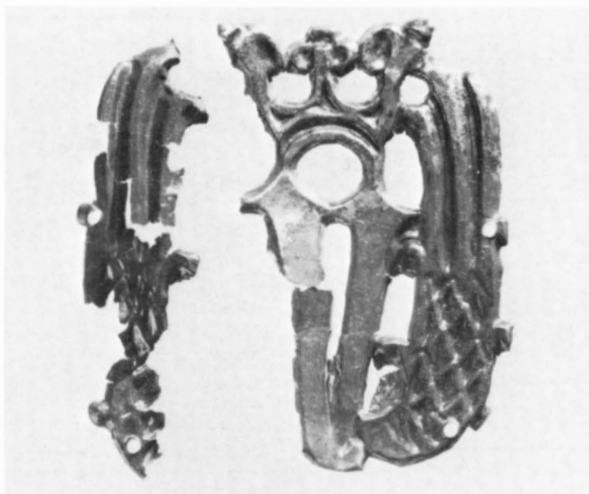

Fig 69. Utgrävningsfynd. Bokknäppen av brons, det största ca 3 cm långt. Renässanstyp. Foto G Hildebrand 1972.

Objects found during the excavations. Bronze book-clasps, renaissance type.

kyrkorummet visas på planen i fig 66. Spridningsbilden kan vara något missvisande, särskilt för mynt som påträffades i eller intill sena gravläggningar. Som helhet torde bilden dock vara riktig.

Beträffande de olika myntens läge kan följande noteras: Av 8 svenska 1200-talsmynt låg alla utom ett i långhuset, medan 1300-talsmynt och senmedeltida mynt förekom både i långhus och kor. – Det äldsta gotländska myntet är ett 1200-talsmynt (mynt nr 122 – brakteat med hjulkors, LL XXII: 6 b, ca 1210/20–1260/70), vilket låg i absidens södra del. Resten av de gotländska mynten är senmedeltida och således slagna, då Gotland låg under Danmark. De förekom både i kor och långhus. – Alla danska mynt är senmedeltida och daterade till sent 1300-tal–1500-talets förra del. De flesta låg i långhuset. – Antalet tyska senmedeltida mynt är stort. 9 av de 13 tyska mynten påträffades i absiden.

Att bara hälften av mynten är svenska och resten utländska är inte märkligt. Som Brita Malmer har visat, var inslaget utländska mynt påfallande stort i de sydöstra landskapen under senmedeltiden (Malmer, B, s 81 ff).

När man betraktar myntens spridning eller snarare koncentrationer inom kyrkan märker man vissa förtätningar framför allt inom absiden och öster om den rivna tornmuren. Om mynten är tappade eller offrade är naturligtvis omöjligt att avgöra, men förtätningarna hör säkert samman med huvudaltarets och dopfontens platser. Inte mindre än 20 av de 60 medeltidsmynten påträffades i säkert läge i absiden, därav 14 i absidens södra del, dvs i området intill altaret. 22 st mynt hade en ganska samlad spridning till långhusets västra del, öster om tornmuren och mitt för sydportalen, en plats där dopfonten en gång kan ha stått.

Av inventarier tillvaratogs ett brottstycke av ovankanten till dopfunten (jfr nedan) och tre små träkrabbor från den genombrutna omfattningen till det senmedeltida altarskåpet, allt i koret. Det medeltida altarskåpet borttogs på 1770-talet och ersattes med den nuvarande altaruppsatsen (se nedan). I koret påträffades vidare några kläppar till en medeltida smidesjärnkrona.

Fynd av fönsterglas var vanligt i hela kyrkan. Det mesta var sentida, men även tjockare glas, som kan vara medeltida påträffades, dock inget med målning eller annan dekor.

Vidare tillvaratogs fragmentariska och hela spännen, beslag och knäppen till böcker. Därav skall särskilt nämnas ett krönt Mariamonogram från 1400-talet, avsett att fästas som beslag på en bokpärm edyl, utfört i förgylt drivet kopparbleck (fig 68). Beslaget har en exakt motsvarighet, funnen i Åseda kyrka i Småland, och båda måste vara tillverkade på samma plats.³⁰ I Åsedafyndet (SHM 18934) finns även paralleller till tre små palmformade gjutna bokknäppen av brons från renässanstid (fig 69), som tillvaratogs i koret i Arby, medan ett pressbleck (spänne) med rund blomform, har en motsvarighet i fynd från Vadstena kloster (fig 70).

Bland fynden skall vidare nämnas några radbandspärlor av ben och bärnsten. Av rent profant slag var fynden av en sländtrissa av ben och en liten gracil bensked från 1700-talet, allt påträffat i långhuset (fig 67).

Det praktfullaste fyndet var utan tvekan det i samband

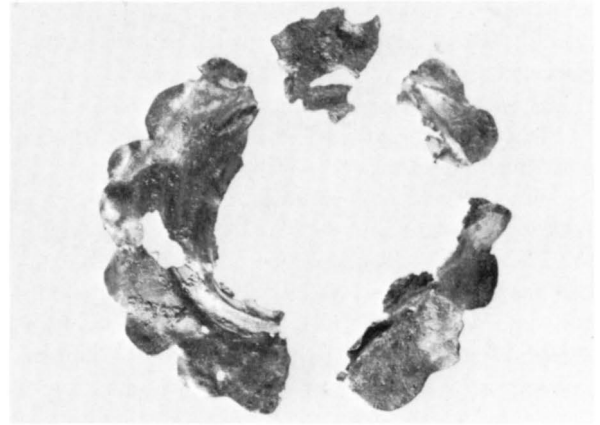

Fig 70. Utgrävningsfynd. Fragment av pressbleck till spänne, diameter ca 5 cm. Foto G Hildebrand 1972.

Object found during the excavations. Piece of a metal buckle.

med byggnadsbeskrivningen nämnda silverspännet från grav VIII, ett arbete i filigranteknik med snodda uthamrade silvertrådar och pålödda droppar med överdrag av guld (fig 56 a). Spännet har nära motsvarighet i fynd från Tölö kyrka i Halland (SHM: 2461). Fyndet från Tölö, som var ett helt skattfynd, påträffades 1858 vid rivning av Tölö gamla kyrka. Skatten anses vara dold år 1294 med anledning av furst Vitlods av Rügen krigståg genom Halland.

Byggnadshistoria

Kyrkans äldsta skeden

Arby medeltida stenkyrka har haft en föregångare av trä – en kyrkobyggnad, som legat innanför de nuvarande murarna. Spår av den påträffades i form av stolphål och ränna för syllstock i långhuset. Träkyrkans långhus har haft en bredd av 4 m, dess längd kan inte fastställas (se ovan).

Träkyrkan har troligen i slutet av 1100-talet eller omkring 1200 försetts med ett kor eller sannolikt ett kortorn av sten, som anslutits till träkyrkans långhus. Golvet i träkyrkan har samtidigt belagts med kalkstensflis i kalkbruk. Under nästa byggskede har det kanske inte fullbordade kortornet slopats, träkyrkan rivits och ett nytt långhus i sten fogats till koret. De arkeologiska fynden och dendrokronologiska dateringar av takstolen visar att detta knappast kan ha skett förrän ett stycke in på 1200-talet. Kyrkans färdigställande med byggandet av västtornet torde tidigast ha skett vid 1200-talets mitt. Slutligen

har sakristian byggts i sten intill korets norra vägg. Sannolikt har detta inte skett förrän omkring 1300 eller in på 1300-talet. Den klart spetsbågiga formen på norra rösets öppning antyder detta.

Alla dessa byggnadsenheter, utom överdelen av tornet, är bevarade i de nuvarande murarna. Även takstolen, från 1200-talet, är bevarad över kor och långhus. Av medeltida muröppningar återstår korets östfönster.

Den tidigmedeltida kyrkan hade, enligt arkivalierna, förutom huvudaltaret i koret, också sidoaltaren i långhuset intill triumfbågsmurens norra och södra del.

Av den äldsta inredningen i stenkyrkan återstår idag takstenen till relikgömman i det murade huvudaltaret, dopfunten och triumfkrucifixet. Dopfundens ursprungliga plats i kyrkorummet indikerades av en koncentration av mynt öster om tornmuren.

Den tidigmedeltida stenkyrkan i Arby har, som framgått av analysen ovan, vissa specifika drag, som förtjänar

en närmare granskning. Det gäller korplanen med den i östväggen inbyggda absiden och det breda västtornet med sina dubbelhuvar.

Kor med inbyggd absid tycks endast förekomma vid Sveriges östkust, i Blekinge, Småland, på Öland och Gotland samt i ett enstaka fall i Hälsingland.

Den aktuella korplanen anses vara en förenkling av funktionsmässigt mer utvecklade typer med smårum på ömse sidor om absiden som i Store Heddinge på Själland och Helgeandskyrkan i Visby, vilka båda dateras till tiden omkring 1200 (Bohrn–Svahnström, 1981, s 61 ff). På Gotland finns förutom Helge Andskyrkan två landskyrkor som varierar detta kortema. Öja, med små rum på ömse sidor om absiden, daterad till 1200-talets mitt och Stenkyrka med en kraftfullt utbildad absid utan omgivande rum, där stenkoret invigts 1255. Gotlandskyrkorna saknar torn.

Den förenklade formen, dvs inbyggd absid utan omgivande smårum, är den vanliga. Vid kalmarkusten uppträder den förutom i Arby också i Torsås, Dörby och Förlösa, medan Halltorp, dendrokronologiskt daterad till ca 1210 (Bartholin 64004–64010), i sin källarvåning reproducerar absid och omgivande smårum. Dörbys korform påminner om Arbys (Andersson, K, 1983, s 198). Torsås grundmurar framtog 1956 av Iwar Anderson. Koret håller där samma bredd som långhuset och murarna har en tjocklek av ca 1,90 m, vilket tyder på flervånighet. Datering genom myntfynd tyder möjligen på tidigt 1200-tal (Andersson, K, 1983, s 196). Förlösa kyrka revs på 1850-talet, men är känd genom avbildningar från 1630-talet. Den hade ett mycket kraftigt östtorn av samma bredd som långhuset (Andersson, K, 1983, s 198).

Korformen förekommer även i två blekingekyrkor, Hjortsberga och Ramdala. Hjortsbergakoret dateras till 1200–1230 (Anderson, W, 1926, s 252). Det är möjligt att det från början haft eller avsetts ha torn. Ramdala är en säregen östtornskyrka så till vida som tornet rests endast över absiddelen. Koret dateras till slutet av 1100- eller början av 1200-talet (Andersson, W, 1926, s 70).

Korplanen med inbyggd absid i de båda ölandskyrkorna Persnäs och Föra har, som Ragnhild Boström arkeologiskt visat, uppkommit när äldre absidkyrkor sekundärt försetts med östtorn. Koren har daterats med hänsyn till den relativa kronologin och det allmänhistoriska skeendet; Persnäs till tiden omkring 1200 eller senare (Boström, R, 1970, s 436) och Föra, som möjligen haft smårum, sanctuarier, till tiden 1170–1200 (Boström, 1972, s 580 ff). Det bör understrykas att ingenting i de småländska kyrkorna tyder på en liknande förändring. Korplanen har här från början fått den inbyggda absiden.

Slutligen finns ett nu rivet kor i Hälsingetuna i Hälsingland, som haft denna planform. Om det ingått i ett torn från början är osäkert (Tuulse, A, 1955, s 168).

Dateringen är osäker. Korformen tycks i allmänhet höra samman med torn, utom på Gotland. Dateringarna är som framgått relativt samstämmiga: tiden omkring 1200 eller de tidigaste decennierna av 1200-talet. Den datering, som oberoende härav ovan framförts för Arby, stämmer alltså väl in i det allmänna mönstret.

Västtornet i Arby har, som analysen ovan visat, helt säkert tillkommit i ett sekundärt byggnadsskede. Murverkets karaktär, den i muren inbyggda trappan och den rundbågiga sydportalen är dock alla kännetecken, som står korbygget nära. Någon större tidsskillnad torde inte föreligga. Tornet kan sannolikt dateras till 1200-talet, närmare bestämt mitten eller senare delen.

Tornet tillhör typologiskt de breda västtornens kategori. Dubbelhuvarnas accent för tanken t ex till Rydaholms kyrka, uppförd inom Linköpings stift nära gränsen till Växjöstiftet, och till Växjö domkyrka. Breda västtorn har i en del fall säkert kunnat förbindas med enskilda patronatspersoner, världsliga eller kyrkliga. Genom sin kraftfulla gestaltning har de otvivelaktigt konkret återspeglat en uppnådd maktposition. Rydaholms kyrka anses ha tillkommit på biskopligt initiativ under sent 1100-tal (Lundberg, E, 1940, s 393). Samma datering är också aktuell för Växjö domkyrka (Gustafsson, E, 1970, s 67 ff).

Något belägg för att linköpingsbiskopen ägt gårdar i Arby socken finns inte. Ej heller går det att säkert förbinda Arby kyrka med någon av de medeltida sätesgårdarna i bygden. Det är emellertid anmärkningsvärt, att Arby by ligger på ovanligt stort avstånd från kyrkan, vilket liksom tornets särpräglade gestaltning skulle kunna vara ett belägg för att den tidigast varit en enskild gårdskyrka.

Reflexionerna om samband har särskilt gällt gårdarna Applerum och Gräsgårde, som är kända som sätesgårdar under senmedeltid. Frågetecken har också satts beträffande samhörighet med Holmen nära intill kyrkan. Men källmaterialet saknas. Måhända kan bilden klarna om arkeologiska undersökningar i en framtid kan ge upplysningar om gårdarnas existens i tidig medeltid.

De sk breda västtornskyrkorna har indelats i en skånsk grupp och en bornholmsk-öländsk (Olsson, M, 1974, s 175 ff). De skånska kyrkorna saknar försvarsinrättningar och dateras till 1100-talets förra del (Andersson, W, 1926, s 117 ff) eller senare del (Lundberg, E, 1940, s 267 ff).

De bornholmska och öländska kyrkorna med breda västtorn anses ha en utpräglad försvarskaraktär genom sina kraftiga murar och stenvalv. De bornholmska kyrkorna dateras i några fall till 1100-tal, i ett par andra till

1200-talets början. Ursprungliga västtorn på Öland dateras till 1100-talets förra del, medan sådana torn som sekundärt omvandlats och har stark »försvarskaraktär» dateras till tiden 1170–1200-talets mitt (Olsson, M, s 179 ff).

Inget av västtornen vid kalmarkusten är helt bevarat till våra dagar. Åby kyrka revs ner till grunden på 1770-talet. Dess västtorn är endast känt genom avbildningar från 1630- och 1740-talen (Andersson, K, 1982, s 42–44). Även Kalmar kyrka är riven. Den är arkeologiskt undersökt, men mycket svårtolkad och har genom analogier daterats till 1100-talets slut (Olsson, M, 1974, s 189). Halltorps försvarsinrättade västtorn tillhör kyrkans andra byggnadsskede och dateras till tidigt 1200-tal (Anderson, I, 1960, s 23). Ljungby kyrkas västtorn revs redan omkring 1700 (Andersson, K, 1983, s 199).

Västtornet i Arby ligger alltså sent i förhållande till de dateringar som hittills finns.

Låt oss kort rekapitulera dess väsentliga drag: Murarna är endast bevarade till långhushöjd, men studiet av de nedre delarna i jämförelse med avbildningar från 1740-talet, ger ändå en rätt klar bild av ett torn inrättat med tre våningar samt klockvåning. – Det finns ingenting i tornet som anger en specifik försvarskaraktär. Tornets vägg-tjocklek är inte större än långhusets och muröppningarna är enkla ljusgluggar. – Genom sydportalen har man kommit in i ett rum, som åtminstone under 1760-talet varit slutet mot kyrkorummet. En dörr har varit enda förbindelsen med långhuset. Att inrättningen varit densamma under medeltid är naturligtvis inte säkert, men högst sannolikt. Några mer omfattande förändringar av kyrkan tycks inte ha ägt rum förrän på 1770-talet. – Tornet kan av allt att döma inte haft murade valv, utan träbjälklag.

Detta sammantaget pekar inte på försvarsegenskaper. Tornet kan lika gärna ha byggts för att tjäna som förråd eller magasin och för att uppbära klockorna samt, som tidigare framhållits, för att utåt med sina dubbelhuvar ge ett intryck av makt och myndighet.

Låt oss därefter granska de kriterier, som kan ge upplysning om kulturgeografiska sammanhang.

Beträffande den bevarade runstenen från 1000-talets senare hälft, uppger experterna, att stenen sannolikt är importerad från västra delen av Öland och att ristningen är utförd av en kunnig ristare (se ovan). Stenkyrkan är som helhet huvudsakligen uppbyggd av stenmaterial från den omgivande bygden, men ett främmande element ingår och har bevarats till vår tid. Korets östra fönsteromfattning är utförd av svartkornig sandsten, som troligen kommer från södra Öland. Det finns alltså några tidiga belägg för kontakter med Öland. Men de äldsta bevarade inventarierna, triumfkrcifixet och dopfunten från 1200-

talets senare hälft, är säkerligen importerade från Gotland. Företeelserna anger framför allt, att ansträngningar gjorts för att inrätta kyrkan på ett praktfullt och tidsenligt sätt och att det funnits ekonomiska möjligheter att göra detta.

De myntfynd, som gjordes vid utgrävningen, anger ingen motsvarande geografisk riktning. Fyndkomplexet liknar andra småländska fyndarters. Det starka inslaget av utländska mynt är ingen ovanlighet i de sydöstra landskapen i Sverige. Mynten har framför allt betydelse för tolkningen av kyrkans funktion och relativa kronologi.

Från senmedeltiden finns några föremål, som visar på kontakter med det inre av Småland. Det gäller det ovan beskrivna bokspännet i form av ett krönt Mariamogram och en träskulptur föreställande Smärtomannen, vilka har motsvarigheter i Åseda kyrka i Uppvidinge härad. Detsamma gäller några bokspännen från renässanstid. Smidesföremålen från de båda platserna är identiska och måste komma från samma verkstad. Skulpturerna är visserligen inte så lika att de kan sägas vara utförda av samme mästare, men typen är så ovanlig att ett samband mycket väl kan antas.

Hur faller då det beskrivna på plats i ett allmännhistoriskt mönster?

När koret eller kortornet i Arby byggdes omkring 1200 var landet inne i en orolig tid och en tid av stark förändring. Danskarna utvecklade en expansionspolitik vid Östersjöns södra och östra kuster. Tyskarna var i full färd med att bygga ut sitt handelsimperium, den senare så omfattande Hansan. De hedniska folkens landområden var ständigt hotade och kusterna runt Östersjön överallt utsatta. Den urgamla segelleden norrut gick genom Kalmarsund. Allt var mycket nära de bygder det här gäller. Kyrkans eventuella kortorn kan naturligtvis ha avsetts för och använts som tillflykt i dessa orostider.

Men 1200-talet kom också att bli en tid av inre samling. Staten och kyrkan började konsolidera sin ställning. Samtidigt utvecklades Kalmar till en verklig köpstad. När västtornet omsider byggdes vid 1200-talets mitt eller andra fjärdedel var vi inne i en tid då grunden lades till en stark centralmakt, något som påtagligt inverkar på bygden. Borgen i Kalmar byggdes ut till en stor ringmursanläggning av kontinentalt snitt. Det innebar extraskatter och pålagor allt framöver. När borgen var färdig skulle den underhållas och försörjas av den omgivande bygdens folk. En stadga för Öland 1281 visar, hur bönderna där måste leverera korn, smör, penningar, hö och ved för borgens behov (Blomkvist, N, 1978, s 56–59). Hur naturskatterna levererades, vet vi naturligtvis inte. Det är dock rimligt att anta, att de hopbragtes inom de olika

Fig 71. Fragment av senmedeltida kalkmålning på norra långhusväggen. Före konservering. Foto M Hofrén 1944.

Remains of a late mediaeval mural on the north wall of the nave. Before conservation.

Fig 72. Kalkmålningens fragmentet i Fig 71 efter konservering. Foto K Andersson 1972.

The mural in Fig 71 after conservation work.

socknarna och därefter gemensamt fördes till Kalmar. Kanske har västtornet i Arby haft en speciell funktion i detta sammanhang och varit ett magasin där naturprodukter tidvis kunde förvaras.³¹

Kalkmålningar

Enstaka rester av kalkmåleri finns bevarade i kyrkorummet och på vinden.

Målningarna i kyrkorummet framtogs vid 1944 års restaurering och utgörs av: 1. Konsekrationskors (invigningskors), fragmentariskt bevarade och kompletterade samt med ljushållare i korsmitten (fig 9), på ömse sidor av tribunbågen i absiden. Enligt konservator Wahlgrens uppgift var de dolda av ett 5–15 cm tjockt putslager, vilket bortknackades (ATA). Korsen är målade al secco och ligger på ett gulvitt kalkskikt. De utgörs av kors med breddade ändar, målade i rött och konturerade i brunviolet och gråsvart samt är omgivna av en ring i rött med inre svart kontur. Mellan korsarmarna finns flikiga blad med gråsvarta konturer och kimiröskgrå botten. Utanför ringen mittför korsarmarna är fyra liljeornament i rött och mellan dessa spiralformade ornament i gråsvart.

Lilje- och spiralformen har motsvarighet i konsekrationskors i Voxtorps kyrkas kor, vilket nyligen daterats till 1301 ± 5 .³² – 2. Fragment av figurmålningar (fig 72) finns på långhusets norra vägg mellan de båda östligaste fönstren. Det bevarade partiet är 20×20 cm stort och utfört i al secco på ett liknande gulvitt kalkskikt som konsekrationskorsens. Konturerna är tecknade med 2 mm breda penselstråk i svartgrå färg. Målningen visar fyra kvinnoansikten, frontalt vända och försedda med huvuddok samt en del av en femte kvinnas dok. Ansiktena har rosa karnation, i övrigt ingen färg. Fragmentet har ingått i en senmedeltida kalkmålningens utsmyckning, vars motiv nu ej kan tolkas. – 3. Baldakinmålning(?) I sydöstra hörnet av långhuset påträffades vid 1970-talets restaurering spår av kimiröskfärg intill den plats där predikstolen stod före 1770 års restaurering. Möjligen är spåren rester av en baldakinmålning som omgivit 1600-talspredikstolen. – 4. Takbård. På långhusvinden upptäcktes 1971 mellan bjälklaget och 1820-talets trätunnvalv spår av röda och gula färger. En försiktig partiell avknackning av täckande vita kalklager skedde, varvid en meterbred målade takbård framträdde (fig 73). Bården har anslutit till det

1622–23 tillkomna plana innertaket (fig 74) och det östra stora fönster, som syns på Frigelius teckning av sydväggen 1747, men är däremot genombruten och förstörd av motsvarande fönster i norr, vilket enligt Löfman (1763) skall ha tillkommit under pastor Swebilius tid (1706–1741). Troligen har målningen tillkommit vid 1680-talets stora förnyelse av kyrkorummet. – Målningarna har en klart barock karaktär och är mycket säkert målade. Bården utgörs av blomster och fruktprydda festoner med röd konturteckning mot gul botten. Vertikala band i rött och gult, nedtill kimröksgrått band med svarta streck. Kring sydfönstrets båge inramning i rött. – Målningarna är av så god kvalitet att paralleller troligen skall sökas i något högre ståndssammanhang. Motsvarigheter finns inte på Kalmar slott, men vissa likheter föreligger tex med de på 1670-talet tillkomna målningarna på Skokloster slott (Hidemark, 1972, s 17). Under 1600-talet hade Kalmar och Arby täta kontakter, bl a lånades till Storkyrkan upprepade gånger ut en kyrkklocka från Arby (jfr ovan). Kanske har därvid kontrakt slutits med någon av de målare som arbetade vid de kungliga slotten i Kalmar eller Borgholm.

Förändringar och restaureringar

Den tidigmedeltida kyrkan präglades sannolikt av en stor enkelhet. Koret var nästan slutet, långhuset saknade fast inredning utom sidoaltarna längst fram vid triumfbågen där triumfkrucifixet hängde. Kanske skilde också ett korskrank det heligaste från allmänhetens rum. I väster fanns dopfunten i nära anslutning till sydportalen. Högt placerade små fönster gav ljus från sydsidan. På nordsidan fanns inga fönster. Tornrummet hade sin egen funktion. Till varje enskild byggnadsdel ledde ingångar utifrån söder. Under senmedeltiden blev rummet rikare

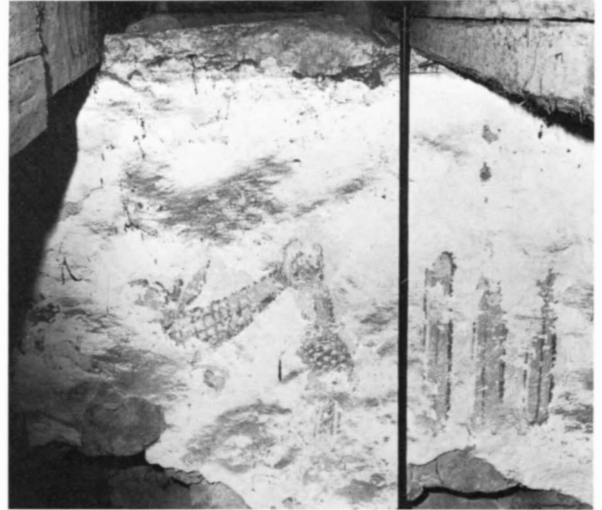
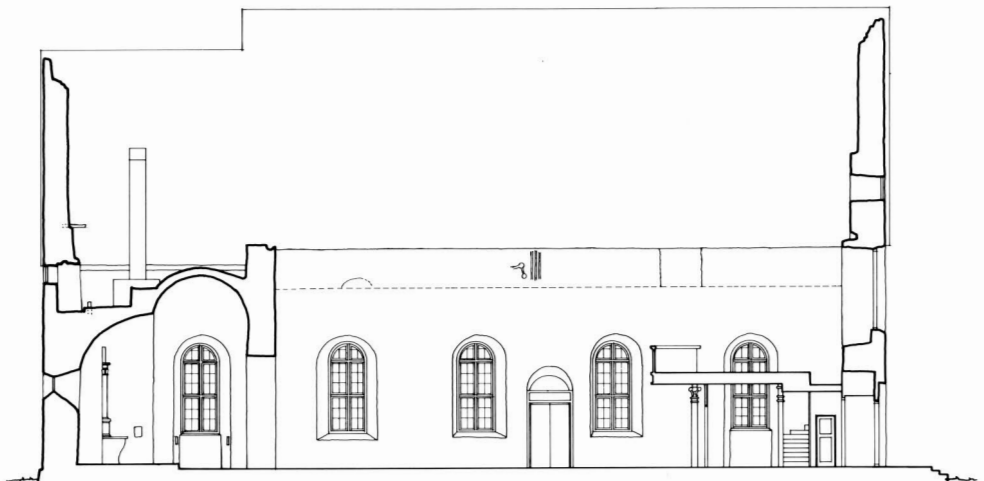

Fig 73. På vinden framknackad dekorativ bård, som anslutit till ett tidigare, plant trätak. 1600-talets senare del. Foto K Andersson 1971.

Uncovered decorative band in the roof-space. This mural was originally below an earlier flat wooden ceiling. Latter part of 17th century.

Fig 74. Längdsektion mot söder, 1 : 300. Sektionen visar läget för avsågat byggnadsvirke på korvinden (jfr Fig 55 och 56), ett äldre fönster och fragment av dekorationsmålning över långhuset (jfr Fig 73) samt läget för den ursprungliga tornmuren i väster. Ritning av G Wirén 1985.

Longitudinal section looking south. The section shows the position of the sawn-off scaffolding timber in the chancel roof-space (see Figs 55 and 56), an older window, the remains of the decorative band above the nave (see Fig 73), and the position of the original tower wall. – Scale 1 : 300.

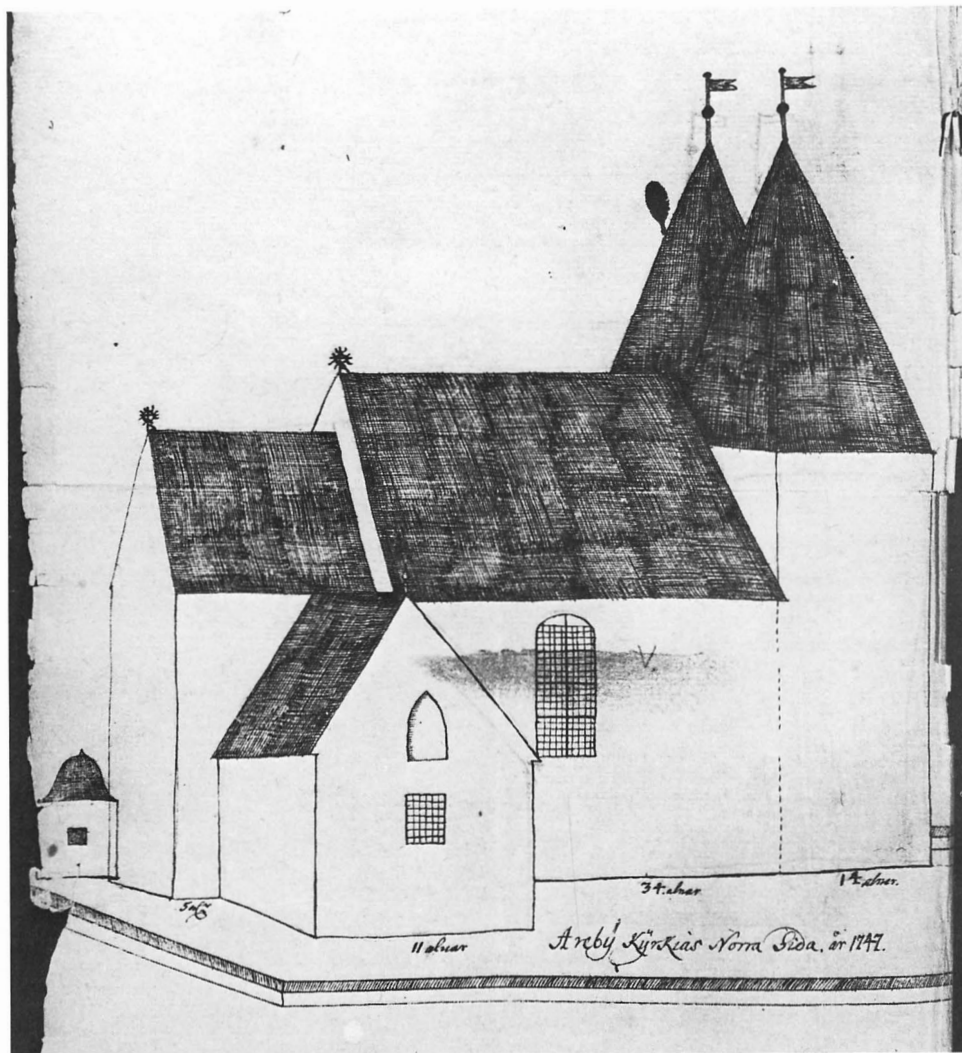

Fig 75. Kyrkan från norr. Teckning av P Frigelius 1747, KLB. Foto ATA.

The church seen from the north. Drawing dated 1747.

utrustat. Troligen upphävdes i någon mån korets avskildhet och församlingen kunde i fonden i öster se det nya, rikt skulpterade altarskåpet med lysande färger och guldgrund. Sidoaltarna var smyckade med helgonbilder. Troligen tillkom i långhuset ytterligare altaren. Uppgift om en S Göransbild, en bevarad Smärtoman och kalkmålningsrester antyder detta. Vapenhus byggdes troligen utanför sydportalen.

Reformationen på 1500-talet och insatser under det begynnande 1600-talet betydde, att sidoaltarna i långhuset slopades. Predikstol införskaffades och placerades i sydöstra hörnet av långhuset och långhuset fick fasta bänkkvarter. Den äldsta bänklängden från Arby är från

omkring 1600. Troligen bibehölls den öppna takstolen med sina snidade styrplankor i långhuset. Fönstret i korets sydvägg förstörades sannolikt tidigt. Två av de romanska fönstren på långhusets sydvägg var däremot kvar ännu vid 1700-talets mitt såsom Frigelius teckning visar (fig 76).

Under 1600-talet kom barockens kraftfulla färg och formkänsla att prägla kyrkorummet. 1622–23 underbonades den öppna takstolen, dvs försågs med ett plant inntertak av trä (räk), säkerligen rikt bemålat. En läktare (vid tornmuren i väster?) hade tidigare funnits. 1623 blev den förnyad och 1664 lagad (räk). 1674 fick kyrkan nya bänkar (jfr nedan).

Fig 76. Kyrkan från söder. Teckning av P Frigelius 1747 KLB. Foto ATA.

The church seen from the south. Drawing dated 1747.

1685 erhöill glasmästaren betalt för ett nytillverkat fönster (räk), kanske ett förstorat fönster över predikstolen eller i koret.

Kyrkorummets inredning utökades efter hand. 1607 byggdes en bokstol. En kyrkostol för prästgårdens behov tillkom i koret (räk) och 1609 anskaffades en ny predikstol (räk).

Kyrkobyggnaden underhölls kontinuerligt, taken försågs med nya spån och tjärades (räk). Tornens murverk hade tydligen redan börjat bli bristfälligt, ett bekymmer som återkommer gång på gång under 1700-talet och som slutligen gjorde att tornen revs 1770.

En benhus byggdes öster om kyrkan 1635 (se ovan).

1687 gjordes stora reparationer på kyrkan (räk). Samma år invigdes en »rymlig stuga» på Påryds ägor till kapell (Olsson, B, 1951, s 99). Tyvärr saknas detaljuppgifter både för kyrka och kapell. Det finns dock anledning att förmoda, att det var vid denna tid som långhuset försågs med en meterbred kalkmålade bård med yppiga blomster-, frukt- och draperimotiv på väggarna i anslutning till det plana trätaket. Rester av dessa målningar är synliga på vinden (se ovan). En ny predikstol införskaffades även. Eventuellt kompletterades också bänkbeståndet. En av de bevarade dörrarna har årtal 1688 inskuret (se nedan).

Detta tillstånd bibehölls huvudsakligen fram till 1770.

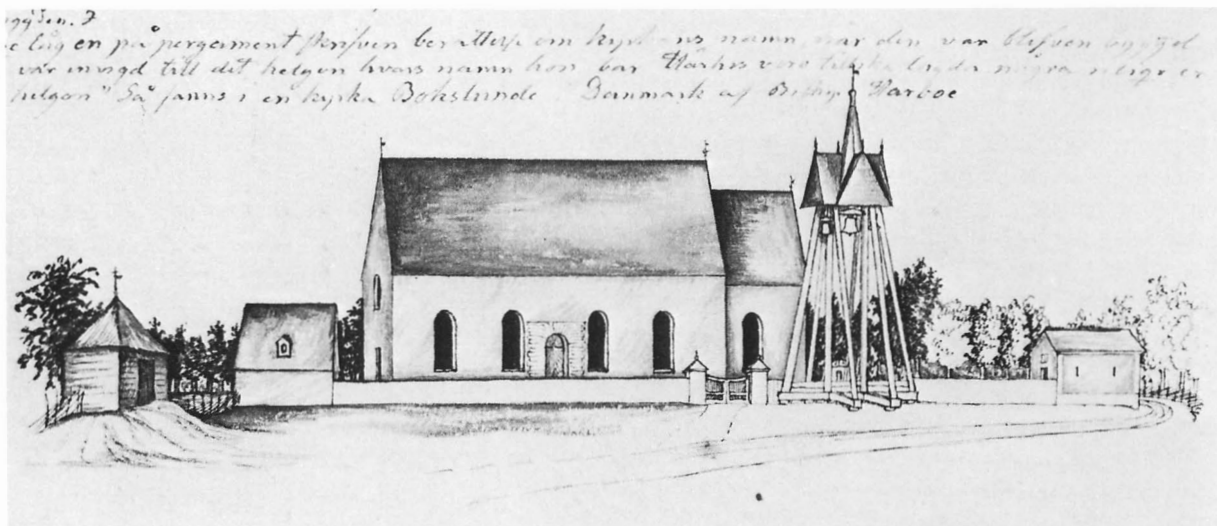

Fig 77 Kyrkan och kyrkogården efter 1820-talets ombyggnad. Akvarellerad teckning av N I Löfgren, ATA. Foto ATA.

The church and the churchyard after alteration work in the 1820's.

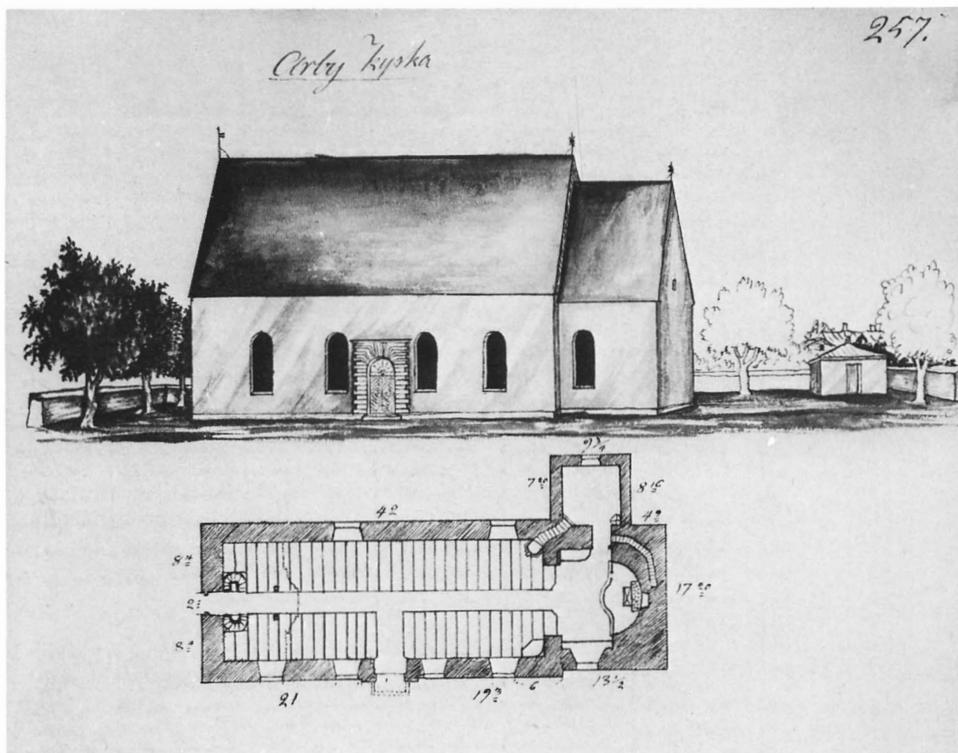

Fig 78. Kyrkans plan och sydfasad efter 1820-talets ombyggnad. Akvarellerad teckning av N I Löfgren, ATA. Foto ATA.

The south façade and plan after alteration work in the 1820's.

En kvinnfolksläktare hade dock tillkommit 1736 (räk). Innanför de av Frigelius år 1747 avritade murarna (fig 75–76) får vi alltså tänka oss ett färgrikt, dekorerat rum. I koret stod ännu det senmedeltida altarskåpet bakom ett lågt målat gallerskrank, som skilde långhus från kor. I koret användes ännu 1750 primklockan, nu i samband med samling till nattvarden (Wentz, H, 1980, s 74). Fortfarande användes kyrkorummets även som gravplats. Först 1775 överenskomms att »inga lik härefter skall få begravas i kyrka och sakristia» (st prot).

1770–72 skedde en genomgripande förändring av kyrkan. Byggnaden var tekniskt delvis i dåligt skick, den västra tornmuren hade länge varit mycket bristfällig, och den växande befolkningen krävde ökat utrymme.

Till biskopsvisitationen den 23 juni 1776 gav prosten Moring en utförlig beskrivning av vad som skett: »De två tornen på västra gaveln äro borttagna, gaveln uppmurad, ny takresning gjord och ett nytt tak däröver, täckt med ekspån samt tjärat, muren mellan kyrkan och tornhuset invändigt är borttagen, varigenom kyrkan blivit rymligare; muren mellan koret och kyrkan, på båda sidor om ingången, till en stor del nedtagen och öppningen större gjord, så att hela församlingen nu kan se altaret och prästen samt de därvid brukliga kyrkoförrättningarna. Fyra nya fönsterlufter äro gjorda på södra sidan och en ny dito över kordörren samt två dito på norra sidan, varigenom kyrkan blivit ganska ljus. Ett nytt altare av trä, ny altartavla och predikstol, flyttad på norra sidan näst koret, nytt altarskrank och några nya stolrum, både i koret och bort i kyrkan samt en ny läktare, alla väl dannade och inrättade samt med målning och förgyllning utsirade, kyrkan till en anseilig pryddo. Ny panelning i taket, över läktaren, med skön målning beprydd; ett nytt vapenhus på södra sidan, uppmurad av sten med spån av ek täckt, i stället för det gamla trähuset som var bofälligt.»

Kyrkans yttre blev således väsentligt förändrat. De karakteristiska tornen med sina två huvar var borta och takresningen gjordes lika hög som långhusets. Fler och större fönster genomröt murarna. Ännu bibehölls alla de tre sydliga ingångarna till kyrkan och ett nytt vapenhus byggdes. Benhuset var kvar, men det hade vid 1700-talets början blivit ändrat till ett tvårummigt gravkor.

I det inre hade en total omvandling skett. Långhuset hade, genom att tornmuren revs, ökat med ungefär en tredjedel av det gamla rummets längd. De stora fönstren gav rummet ett rikligt ljus. (Överdelen av dessa fönster är ännu synliga på vinden.) I väster hade en ny läktare byggts. Fler bänkar fick plats i väster och i koret. Triumfbågen blev även vidgad till den bredd den har idag och koret var inte längre ett slutet rum. I dess fond placerades

den stora nya altaruppsatsen och vid långhusets nordöstra hörn den nya predikstolen. Troligen blev dopfunten nu också flyttad till koret och kanske i linje med tidens krav avsåg i överdelen för att endast bli ett podium för ett dopfat.

Kyrkorummets volym och färgskala blev helt förändrad. Även om det inte direkt framgår av de skrivna källorna torde väggar (och tak?) ha blivit målade vita. Ovan det nuvarande välvda innertaket täcks nämligen den färgrika barockfrisen av flera vita kalklager. Mot väggarnas kalkade vithet stod den moderna träinredningen huvudsakligen i grå marmorering samt blått och guld. Bakom denna omfattande förändring ligger säkert prosten Morings kraftfulla vilja. Under hans ledning omdanades samtidigt Hagby kyrka (Löfman). Sockenmän och kyrkoråd har i alla tider verkat som det traditionellas bevarare. Från högre ort var emellertid belåtenheten stor och vid 1796 års visitation, då yttertaken stod nystrukna med tjära och vitriol (st prot), framhöll biskop Wallenstråle, att Arby kyrka var »rymlig, vacker och i gott stånd» (Pleijel, 1945, s 25).

Redan på 1820-talet var det emellertid åter dags att planera för en modernisering av kyrkan. Arbetet skulle påbörjas våren 1821, då nödiga materialer skulle ha anskaffats och inköpts (st prot). När arbetet kom igång i maj månad 1821 utsågs skolmästare Moqvist att föra dagjournal över utförda dagsverken (st prot). Även för denna renovering finns en utförlig redogörelse bevarad i kyrkans protokoll:

»År 1821 blev en betydlig reparation å Arby kyrka företagen, vilken på entreprenadauktion den 23 mars 1820 hade blivit inropad och upplåten åt murmästaräldermannen Johan Pettersson i Kalmar,³³ såsom den där vid auktionen lämnade minsta anbudet med 4079 dlr Smt eller 453 Rdl 10 sk 8 öre (?) b:co, som ock vid samma tillfälle lämnade behörig och godkänd borgensskrift.

Vid denna reparation som började den 30 april år 1821 och slutades i början av oktober så blev följande verkställt: 1° Blev vapenhuset vid södra dörren borttaget. – 2° 7 st fönster nygjorda och nedfällda 2 alnar invändigt i kyrkan och fönsterkarmarna inmurade med valv däröver och alla lika höga, näml 5 1/2 alnar, men bredden lika med de gamla och runda över tvärträet med ett kors. – 3° På västra gaveln gjordes öppning till en ny dörr efter karmens storlek med valv däröver. Och på samma gavel blev öppning gjord över dörren för ett nytt fönster i likhet med de gamla fönsterkarmarna och valv däröver. Likaledes förändrades dörren på södra sidan efter karmens storlek med valv däröver. – 4° Blev ingången till sakristian upphuggen och valv däröver gjort efter dörrkarmens storlek. – 5° Från sakristian blev uppgång gjord till pre-

Fig 79. Kyrkan och kyrkogården från söder, avbildade av E Ihrfors i *Smolandia sacra*, 1890-talet, ATA. Foto ATA.

The church and the churchyard seen from the south. Drawing from the 1890's.

dikstolen med trätappor och valv över uppgången. Och predikstolen flyttades närmare till hörnet av muren. – 6° Borttogs den gamla flata takpanelningen över hela kyrkan och i dess ställe gjordes rund panelning med en vacker gesims av bräder – 7° Till läktaren gjordes tvänne trappor. – 8° Inlades ett nytt till (= golv) i hela kyrkan och ävenledes i koret. – 9° Och syllarna under bänkarna; de gjordes 3 tum högre. – 10° Blev den gamla ingången ifrån kyrkogården till koret igenmurad och fönstret därstädes gjort i likhet med de övriga fönstren i kyrkan. Också blev den mindre öppningen till kyrkan nere på södra sidan under läktaren igenmurad. – 11° Blev det södra luckskjulet (= stigluckan) på kyrkogården bortflyttat och i dess ställe 2° portar med ekstolpar uppförda till ingång på kyrkogården mitt för södra kyrkodörren.

Till denna kyrkoreparation tillsläppte och framställde hemmansägarna på lands- och skogsbygden allt behövt virke av trä och alla slags nödiga materialier därvid såsom kalk, tegel, järn, spik, glas m m blevo genom åldermännen anskaffade och betalades av kyrkokassan. Och dagsverken utgjordes av församlingen efter matlagen även av Torpare och inhyses efter uppgjord dagsverkelista, så många varje dag, som entreprenören fordrade och ansåg vara nödiga för arbetet för dagen» (st prot).

Vidare uppges att: »Under den stora reparationen av Arby kyrka på våren 1821 rasade delvis västra kyrkgaveln. Lyckligtvis blev ingen människa skadad. – 1822 målades allt trävirke i kyrkan av målaren, hemmansägaren Jöns Svensson i Applerum och avskedade båtsmannen Sven Enfaldig för 100 Rdr b:co» (st prot). – »Enligt en av pastor uppgjord specifik räkning över utgifterna för alla materialier och arbetslöner vid denna kyrkoreparation uppgick hela summan av kostnaden därvid till 1135 Rdr 47 sk 4 rst b:co, vilka penningar utbetalades

av kyrkokassan utan något särskilt bidrag av församlingen» (räk).

Räkenskaperna 1820–21 ger även en levande bild av byggnadsfolk och materialleveranser (avskrift i ATA).

Tack vare de utförliga kyrkliga arkivalierna och Löfgrens samma decennium gjorda avbildningar (fig 77–78) och beskrivning av kyrkan är dess tidiga 1800-talsgestaltning väl känd. Exteriören hade i princip fått den form den ännu har. Dock var ytterfasaderna troligen ännu slätputsade och sydportalen omgavs av en rusticerad nyklassicistisk omfattning. Taken stod nymålade med tjära och rödfärg (st prot 1824). Interiören dominerades av vita väggar och grå snickerier. Löfgren anmärker att kyrkan är mycket »glad och ljus» (Löfgren, s 258).

I långhusets sydöstra hörn tillkom en gallerförsedd herrskapsbänk, som efter 1823 disponerades av bergsfogden Wittbom på Gräsgårde och kontrollören Lagergren. I koret inrättade samma år familjen Björnstjerna på Christinelund sitt bänkrum på sydsidan.

1852 fick kyrkan sin första orgel och en äldre läktare byggdes om för att hysa den (räk). 1854 beslöts om åtskillig reparation, delvis nytt golv, vittrappning m m (st prot).

1876–78 genomgick kyrkan en ny omfattande renovering. Ett förslag om »värmeapparat» hade upprättats redan 1875 (st prot). Innan dess var endast sakristian uppvärmd. 1803 beslöts att en kakelugn skulle uppsättas där »dels för den starka kylans skull, dels för att bläcket fryser och omöjliggör skrivning och för prästens hälsas skull. Ordning för vedhållning skulle uppgöras av kyrkväktaren, som även mot skälighets ersättning skulle sköta eldningen» (st prot). Vid 1500-talets slut nämns ett »eldkar» (PB vis), troligen en metallbehållare med glöder, som tillfälligt motverkade den värsta kylan i den helt uppvärmda kyrkan. År 1875 föreslogs, att valvet i koret

skulle borttagas (st prot), vilket lyckligtvis inte skedde. Överallt insattes nya fönsterkarmar, ett nytt fönster upptogs i norra väggen, golvet omlades, ett nytt altarskrank byggdes, bänkarna avtogs i höjd och en ny altartavla insattes i 1700-talsuppsatsen, varvid den gamla placeras där minnestavlan över prästerna tidigare hängt, dvs mitt för sydportalen. Vidare ommålades och nyförgylldes inredningen och orgeln blev rengjord och förbättrad (kyrkoherde Todes redogörelse 14 aug 1881).

Det är troligt att kyrkan nu för första gången spritputsades utvändigt. Helt klart framgår detta dock ej av arkivalierna. Den inre förändringen är bättre känd. I protokoll den 22 april 1878 anges programmet för inre arbeten:

»1mo Allt kyrkans inrede, såsom altare, predikstol, orgel och läktare med sina pelare, samt bänkar nere i kyrkan och på läktaren jämte inre tak och gesims, målas med oljefärg; altare, predikstol, orgel, läktare och tak samt gesims målas i vitt och alla bänkar nere i kyrkan i ekfärg, samt nummer å bänkdörrarna. Även säten i bänkarna oljemålas. Å läktarens utsida anbringas sk spegelmålning. – 2mo Alla fönster och dörrar i kyrkan och sakristian målas ut- och invändigt med oljefärg, dörr- och fönsterkarmar samt dörrarna i ekfärg och glasbågarna i någon mörk färg. På övre golvet i koret målas i fason av mattor. Altaret skall vid foten å båda sidor något tillbyggas, lika så bordet, varom kommitterade lämna närmare upplysning under arbetets gång; ävensom nummertavlorna skola ökas, så att minst 2^{ne} psalmsnumror därå kunna upphängas mera än nu. – 3^{io} Å altaret, predikstol och orgel anbringas förgyllning, på predikstol och orgel till lika utsträckning som nu, men på altarprydnaderna mera; på läktarens framsida sättes 3^{ne} förgyllda fingerbredda ränder eller lister, ävensom på orgeln en sådan list anbringas vid nedre kanten av orgelpiporna. Nummertavlorna förgyllas till likhet med vad de förut varit, likaså pelarhuvuden under läktaren. Den över Predikstolen anbringade solen, likasom taket eller prydnaden över predikstolen förgylles i likhet med vad dem är förut ...» Av allt att döma utfördes arbetet enligt programmet. Ommålning och nyförgyllning verkställdes av målaremästare D P Sköld (kr prot). Ljuskronor och ljusstakar renoverades av gördelmakaren G Helligren, Kalmar (kr prot).

1884 skaffades smiden till »värmeapparaten» (räk) som tydligen installerats tidigare. Den ersattes år 1900 med en ny kamin (räk). Ihrfors³⁴ avbildning (fig 79) återger kyrkan under 1800-talets slut.

1904 inköptes en ny orgel och den gamla såldes på auktion för 19 kronor. 1907 insattes dubbeldörrar klädda med schagg (räk). 1916 blev kyrkan ommålade (Pleijel s 24 ff).

Frågan om en ny restaurering blev väckt 1931 av kyrkvärden John Håkansson och medel därtill blev årligen avsatta. 1936 anhöll församlingen hos Kungl Byggnadsstyrelsen om sakkunnig hjälp och arkitekt Johannes Dahl upprättade ett förslag till restaurering, som fastställdes den 18 juli 1939. Fig 80 visar kyrkan före restaureringen. Som riksantikvarieämbetets ombud med tillsyn över konserveringsarbetena förordnades fil dr Manne Hofrén i Kalmar. Restaureringen, som ägde rum 1944, omfattade främst invändiga arbeten. Värmeledning med lågtrycksånga samt elektricitet installerades. Bänkarna ombyggdes till större bredd och bekvämlighet. Nya innerdörrar insattes. Läktaren nyinreddes. Tak, bänkar, altarpställning och läktarbarriär, fönster och dörrar och det gamla stånduret målades. Den ursprungliga 1600-talsfärgen framtogs på bänkluckorna. Predikstolen konserverades. Väggarna lagades och kalkades in- och utvändigt. Altarring och knäfall fick ny klädsel. Sentida putslager borttogs i koret, varvid två tidigare igenmurade nischer och två medeltida invigningskors framkom. Absidfönstret återupptogs. Grundmuren förbättrades och nya takrännor insattes. Totalkostnaden var ca 40 000 kronor (Pleijel, 1945, s 27–28).

1962 väcktes återigen frågan om kyrkans restaurering och 1968 togs beslut om densamma. Kyrkorummets inrättning före restaurering framgår av fig 81–84. Till arkitekt utsågs Rolf Bergh, Stockholm. För konserveringsarbetena beslöt man anlita konservator Sven Wahlgren, Smålands Taberg. 1971–72 verkställdes genom riksantikvarieämbetet en arkeologisk-byggnadshistorisk undersökning av kyrkobyggnaden (se ovan). Restaureringen pågick därefter under 1972 och början av 1973. På Pingstdagen den 10 juni 1973 kunde kyrkan återinvigas av kontraktsprosten Helge Westmar, Madesjö.

Vid restaureringen upplagades kraftiga sprickbildningar i kyrkans norra och västra murar, dvs i det ursprungliga tornpartiet. Murarna förstärktes med sprutbetong invändigt och genomgående bultar av rostfritt stål. Fasaderna lagades och kalkades. Taken blev översedda och tjärstrukna. Fönstren på nordsidan fick nya, grova karmstycken och matta rutor för att ljusflödet från söder skulle bli mer koncentrerat (fig 35–36). Restaureringen innebar även en allmän upprustning av hela byggnaden, dess inredning och inventarier. Nya installationer av el och vatten tillkom. Det tidigare värmesystemet ersattes med varmvattenuppvärmning. Nya golv inlades och värmeisolering utfördes av innertak och golv. Sakristian inreddes med nya skåp.

Den största förändringen i kyrkorummet var, att man under läktaren uppförde en vägg, motsvarande den som revs vid 1770-talets ombyggnad för att då utöka kyrko-

Fig 80. Interiör mot öster före restaureringen 1944. Foto W Blomberg, KLM.

The interior of the church looking east prior to restoration work in 1944.

Fig 81. Interiör mot öster före restaureringen 1971–72. Foto H-Foto, Kalmar, 1970.

The interior of the church looking east prior to restoration work in 1971–72.

rummet. Genom denna vägg erhöles vid västra ingången ett förrum, där kapprum, förråd och handikappvänlig toalett inreddes. En nyordnad uppfartsramp för rullstolsbundna anordnades även till västra ingången. I förrummet byggdes i söder en trappa till läktaren. Läktarplanet bakom orgeln sänktes för anslutning till den återfunna medeltida trappan i norra muren. Väggarna omkalkades i kyrkorummet och den stora Törneboumska gravhällen, som alltid haft sin plats i mittgången framför altarringen, infälldes i golvet vid predikstolen för att inte utsättas för så stark nötning.

Beträffande inredningen nyordnades bänkarna genom att nya gångar togs upp längs väggarna. Bänkarna och hela kyrkans inredning ommålades i varmare färger. Färgsättningen skedde i samråd mellan arkitekt, konservator och restaureringskommitté. Altaret och altarpussatsen flyttades fram ca 30 cm och blev därigenom fristående. Uppsatsen återfick också sin ursprungliga tavla, vars motiv är Marie Bebådelse. Altartavlan från 1877 fick samtidigt den plats »Series pastorum» tidigare haft på norrväggen, medan series pastorum hängdes på korväggen till vänster om ingången till sakristian. Vidare

Fig 82. Koret före restaureringen 1971–72. Foto H-Foto, Kalmar, 1970.

The chancel prior to restoration work in 1971–72.

Fig 83–84. Långhuset före restaureringen 1971–72. Foto H-Foto, Kalmar, 1970.

Interior of the nave prior to restoration work in 1971–72.

ändrades altarskranket så, att en öppning gjordes mitt för altaret och en piscina, utförd av en slopad bjälke från läktargovet, placerades på norra sidan innanför altarskranket. Predikstolen sänktes ca 35 cm. Slutligen fick

dopfunten ett nytt podium och sin nya plats vid sydöstra hörnet av långhuset. Fig 35–36 och 85 återger kyrkans inre efter fullbordad restaurering.

Fig 85. Interiör mot öster. Foto R Hintze 1983.

The interior of the church looking east.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Det äldsta altaret var ett romanskt blockaltare av sten, troligen placerat i absiden. I det nuvarande träaltaret (fig 88) ligger en 23×29 cm stor slipad täcksten av röd marmorliknande öländsk kalksten (det skikt som på Öland går under namnet blodläget, se Boström, R, 1973, s 148 ff). Täckstenen, som har ristade kors i hörnen, har tillhört det medeltida altaret och bildat lock över relikgömman (fig 86).

Löfgren uppger om altaret: »Gamla altaret var murat av stora stenar. I dess mitt var ett hål, en tvärhand djupt, som var reserverat för de mindre helgonbenen och täcktes av den bruna marmorstenen. Under samma sten ligger några små brända benknotor, invicklade först i en blekgul silkesklut och sedan i små tunna blyskivor» (Löfgren

I, s 256). Relikdosan och relikerna är bevarade i fragmentariskt skick (fig 87). De skänktes 1797 till Kalmar gymnasiums antikvitetskabinett och förvaras nu i Kalmar museum (Calmare Stifts-Tidningar, 1797, No 6, s 24).³⁵

Den äldsta kända altarprydnaden utgjordes av ett senmedeltida altarskåp, vilket omnämns av Löfgren: »Gamla altartavlan var att fälla ihop och bestod av 3 avdelningar. I fonden syntes Försonaren samt jämte honom Jungfru Maria och Johannes. Sidodörrarna presenterade St Petrus, Paulus, Olof den helige, Olof Skötkonung, Sta Chatarina m fl.» (Löfgren I s 256).³⁶ Altarskåpet borttogs vid de omfattande förändringarna av Arby kyrka 1770 och nämns inte mer. Vid utgrävningen 1971–72 påträffades ett litet ornament av trä, en sk krabba, som troligen tillhört skåpets krön (se ovan).

1613 gjordes ett nytt »choorwerk» av Jon Sneckare (räk). Därmed avses troligen ett skrank mellan kor och långhus. I kyrkans samlingar påträffades 1860 en svarvad balusterdocka, som kan ha tillhört skranket. Den blev vid restaureringen i början av 1970-talet omgjord till påskljusstake – dopljusstake. Vid 1970-talets utgrävning påträffades också 4 stycken svarvade gulmålade knoppar, som kan ha tillhört samma skrank. Skranket borttogs 1770.

Vid den stora förändringen 1770 fick kyrkan sin ännu bevarade altaruppsats (fig 88), tillverkad av Jonas Berggren,³⁷ samt ett nytt altarskrank. Den tillhörande altartavlan är målad i olja på brädpannå och visar Marie Bebådelse (fig 89). På predellan står en inskrift Luk 1 30, som direkt hänför sig till bebådelsen: »Frukta icke (Maria) ty Du har funnit nåd inför Gud.»³⁸ Altartavlan med guldrum och ett försänkt fält i brun marmorering omfattas av två kolonner, marmorerade i brungrått och med vita, korintiska kapitäl. Kolonnerna bär en brunmarmorad fris och en öppen, förgylld segmentfronton i vars mitt två vitmålade änglar uppbär en rocaillekrönt, oval platta, målad blågrön och omgiven av guldrum. I plattans mitt finns en förgylld och strålkranomgiven Jahvetriangel. Altaruppsatsens vingar utgörs av genombrutna rokokoorament, snidade och förgyllda. Två vitmålade skulpturer, föreställande Tron och Hoppet, flankerar altaruppsatsens nederdel.

Vissa förändringar av altarpartiet genomfördes under 1800-talet. 1821 beslöt man ändra altarringen, så att den blev mera upphöjd över golvet (st prot). 1823 åtog sig förgyllaren i Kalmar Erik Coupelin³⁹ att förgylla bla altaret (st prot och räk). 1874 togs i sockenstämman upp frågan om borttagande av gamla »till stor del utplånade altartavlan» (st prot) och 1877 inköpte församlingen av kyrkoherde Gustaf Tode för ett pris av ett hundra kronor en annan altartavla målad av hans sextonårige son Valdemar Tode (kr prot).

Den av Tode utförda altartavlan (fig 90), som är målad i olja på duk (168×124 cm), föreställer Kristus gående på vattnet.⁴⁰ I samband med att den nya tavlan insattes i altaruppsatsen skedde också en renovering av denna. I ett brev till sin son den 7 sept 1878 ger prosten Tode en så utförlig skildring av tavlan och den nyrestaurerade altaruppsatsens färgsättning att den förtjänar att citeras:⁴¹ »Hon är nu innefattad i en så vacker ram, som man någonsin kunnat få. Närmast tavlan är guldramen, näst intill densamma är brunröd eller chokladfärgad marmor i den fördjupning, som närmast omgiver guldramen. Därefter kommer en infattning av ljusgul marmor, de båda korintiska pelarna äro av vitgul marmor med alldeles vita kapitäl. Överdelen av altarprydnaden, som

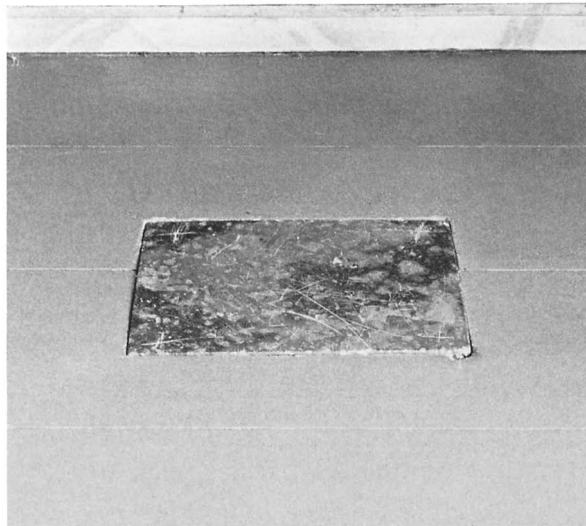
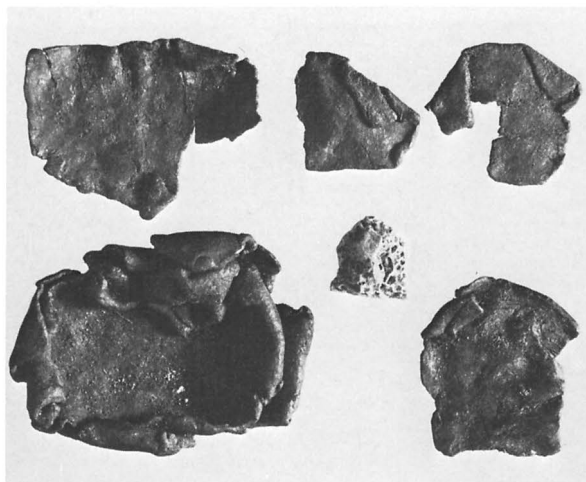

Fig 86. I altarskivan infälld täcksten, som tillhört det medeltida altaret. Foto R Hintze 1983.

The altar cover-stone, once part of the mediaeval altar.

Fig 87. Delar av relikdosa av bly med tillhörande relik. Foto K Pettersson, KLM 1972.

Fragments of a lead relic-box with relic.

uppbäres av dessa pelare, är vit och grå ådrad marmor, något mörkare än pelarna. Änglarna, som bära medaljongen över det hela, äro vita, fältet i medaljongen är purpurrött och triangeln med inskriptionen är vit. Sidskoronationerna är alldeles gyllene, utom de båda bilderna, som föreställa tron och hoppet, vilka äro vita. Fö finns guldlister kring pelarna och guldlister över och under allt efter behov. Inskriptionen blir nu: 'O, du klenrogne, hwi

Fig 88. Altaruppsats från 1770, utförd av J Berggren. Foto R Hintze 1983.

Altar from 1770, designed and built by J Berggren.

twiflade du?' Matt 14:31. Altaret är i vit marmor och altardisken i vitt och guld med purpurröd stoppning på pallen såväl som övre kanten.» Arbetet hade utförts av en målarmästare Schöld i Kalmar (räk). Även altarskranket, vilket är det ännu befintliga, hade nygjorts på 1870-talet.

Altaruppsatsen ommålades troligen igen 1916, då enligt räkenskaperna hela kyrkans inre blev ommålat. Vid en undersökning 1938 (ATA) kunde konservator Sven Wahlgren skymta äldre färglager. Han meddelar att »under pelarnas vita färg ligger en brun lasyr. Övriga ytor har

Fig 89. Marie bebådelse. Målning av J Berggren 1770. Detalj av Fig 88. Foto R Hintze 1983.

The Annunciation. Painting by J Berggren. Detail of Fig 88.

under den vita färgen omväxlande ljusare och mörkare blått. Ornament i guld och mörkblått. Figurer vita.» Wahlgren lämnade ingen rapport över vad som blev utfört, om man gick ner till en äldre färgsättning eller inte. Pleijel anger helt kortfattat, att altaruppsatsen blev målrad och att altarring och knäfall fick en ny klädsel (Pleijel 1945, s 27). Det förefaller vid en jämförelse mellan dagens skick och den beskrivning från 1870, som citerats ovan, troligt att vissa färgjusteringar blev gjorda på 1940-talet (i anslutning till 1770-talets originalfärger?).

Vid 1970-talets restaurering skedde inga färgförändringar. Altaruppsatsen blev endast rengjord av konservator Wahlgren samt flyttad 30 cm mot väster, varigenom altaret blev fristående. Den berggrena skulpturen återfördes till sin ursprungliga plats och den av Tode målade tavlan hängdes på nordväggen, mitt emot sydingången. Altarbordet fick en ny blå marmorering. I altarskranket gjordes en öppning i mitten. Knäfallet täcktes med naturfärgat kalvskinn.

Kyrkan har liksom de flesta medeltida sockenkyrkor haft sidoaltaren i långhuset på ömse sidor om triumfbågen. Altarnas existens är bestyrkt genom de skrivna källorna. I slutet av 1500-talet anges bland kyrkans inventarier: »Altare Kläder på the altare som äre mitt i kyrkion – 3 ste» (PB-vis). 1606 års inventarium har uppgiften: »Altarkläde – 3 st, the 2 äre förslitne. Noch gamele altarkläde – 6 st, 2 vid hvart altar uthe i kyrkian.» 1610 försåldes »någer gammalt upslitne linne och altarkläder, som voro på de två altare som nedrefvos när predikostolen byggdes» (st prot). Uppgiften kan avse de båda sidoaltarna. Å andra sidan borde inte 1609 års predikstolsbygge vid triumfbågens sydsida ha nödvändiggjort rivning av norra sidoaltaret. I många kyrkor var detta Mariaaltare kvar långt fram i tiden och tjänstgjorde då i vissa trakter som sk kakaltare i samband med kvinnornas kyrktagning efter barnsbörd. Uppgiften kan eventuellt avse södra sidoaltaret jämte ännu ett altare vid långhusets sydvägg eller ett korsaltare. Av det följande framgår att kyrkan haft flera senmedeltida träskulpturer, varav åtminstone Smärtomannen bör ha haft ett eget altare.

Fig 90. Jesus går på vattnet. Altartavla av V Tode, 1877. Foto R Hintze 1983.

Christ walking on the water. Altar painting by V Tode, 1877.

Fig 91. Ikon, anskaffad i Polen 1705. Höjd 7 cm. Förvaras i KLM. Foto K Pettersson, KLM 1970.

Icon, acquired in Poland 1705. Height 7 cm.

Spår av sidoaltarnas fundament kunde inte upptäckas vid utgrävningen 1971, antagligen beroende på att marken avbanats. På det eventuella korsaltarets plats framför triumfbågen fanns en stor sentida gravkammare.

På altaret står ett krucifix i trä och elfenben (H 50 cm). Tillverkat av Bergmann Schnitzlerei i Oberammergau. Inköpt hos Libraria. Skänkt år 1974 av Skälby, Ålebo och Olsbo kyrkliga syföreningar. Ett altarkrucifix med förgylld Kristusbild på träkors (H 35 cm) skänktes 1978 av affärsföreståndaren Nils Ljunggren, Kalmar. Krucifixet har tillhört dennes fader, kyrkoherde Viktor Ljunggren i Arby.

Ikon

I Kalmar läns museum förvaras (inv nr 4010) en portabel ikon (mått hopfärd 7×6,8×3 cm, bredd utfärd 19,3 cm) av trä och mässing, formad som en triptyk bestående av tre delar, som kan fällas ihop till en ask och förslutas med en hasp (fig 91). Utsidan har målade ornament i rött och grönt. Insidan har figurmåleri i guld, rött, svart och vitt, omgivet av metallbleck. I mittfältet ses Maria och Jesusbarnet enligt den ikonografi som kallas »Tecknets Gudsmoder», på sidofälten vardera fyra manliga helgon. Ikonen är hemförd 1705 från Polen av regementspastorn Anders Swebilius, kyrkoherde i Arby 1706–41. Den skänktes till Kalmar gymnasium 1790 av komministern mag Gustaf Craelius (Calmar Stifts-Tidningar, utgivna 1796, n:o 4 s 16).

Sakramentsskåp och förvaringsnischer

Vid 1940-talets restaurering upptogs två tidigare igenmu-

rade nischer i absidens nord- respektive sydvägg. Den södra har en 35×35 cm stor öppning som vidgas inåt öster med 30 cm. Djupet är 60 cm. Den norra öppningen är 32×35 cm stor och grundare.

Nischererna eller murskåpen omnämns några gånger under 1700-talet. Mellan 1725 och 1732 köptes en låda till ett skåp i muren och 1750 lås och nyckel till skåpet i muren (räk). 1727 anges dess läge »vid pastoris stol» och funktionen »hvaruti böcker förvaras» (vis prot). Nischererna kan ha igensatts vid 1770-talets omfattande förändringar av kyrkorummet.

När Frigelius beskrev Arby kyrka 1747, observerade han en ikonografiskt intressant målning på en skåpdörr till en murad nisch och ritade av den. Teckningen återges efter Frigelius senare av Löfgren (fig 92), men är uppenbarligen då inte bevarad. Troligen försvann den i samband med 1770-talets arbeten. Frigelius har intill teckningen antecknat »Hos gående figur visar luckan eller dörren till ett fyrkantigt skåp 1 1/4 aln högt och 3/4 aln brett (=75×45 cm) uti Muren inuti gamla Arby kyrka». Teckningen, som är ganska tafatt gjord, visar i mitten ett kandelaberliknande föremål buret av två personer i mantlar. Upptill flankeras det av två änglar som bär föremål i händerna. Tecknaren har uppenbarligen inte förstätt framställningen. »Kandelabern» i mitten är en monstrans, där oblaten är tydligt framträdande. Monstransen lyfts av två officianter, troligen klädda i alba och korkåpa. De båda änglarna assisterar vid sakramentets högtidliga upphöjande under mässan genom att svänga rökelsekar. Målningen tyder på att den nämnda nischen med tillhörande skåp använts som sakramentsskåp. Mål-

ningen var förmodligen tillkommen under 1400-talets senare del (Lindgren, M, 1974, s 10–15).

Piscina

Vid restaureringen i början av 1970-talet tillverkade och skänkte byggnadsingenjören Swen Zackrisson, Berghs arkitektkontor en piscina till kyrkan.

Piscinan, som är utförd av en slopad furubjälke från läktargolvet, är 1,05 m hög och har skål och avloppsrör av koppar. Den är placerad norr om altaret och med ett järnband förankrad i absidväggen. De synliga sidorna har försänkt dekorrelief av linnearankor målade i grönt, vitt och rosa i temperateknik.

Medeltida träskulptur

Triumfkrucifix av snidat och målat trä. Kristusfiguren, som är av ek, har lätt sidoböjt huvud, rak kropp och korsade fötter genomborrade av en spik (fig 93). Kristusbilden är 1,75 m hög. Korset av furu är av sen tillverkning och mycket enkelt. Som överstycke på korsstammen har placerats en 33×19 cm stor eke relief, föreställande Kristi himmelfärd (fig 94). Kristusbildens färger, som ej är ursprungliga, utgörs av gråvit karnation, hår och skägg bruna, ländklädet förgyllt med blågrönt i draperingens veck. Till bilden hör en flätad törnekrona. Himmelfärdsframställningen, där man ser Kristi fotavtryck på berget och två knäböjande apostlar på vardera sidan, har färgerna grönt på berget och på de båda bakre människors kläder, rött på de främres, grågul karnation.

I arkivalierna beskrivs krucifixet endast i samband med 1821 års restaurering. »Gamla krucifixet, som blivit nedtaget av valvbågen skall bibehållas och där åter uppsättas sedan den reparation, som därpå är möjlig har föregått» (st prot). Året därpå betalas »för målning av Frälsarens bild». Arbetet besiktigades av målare Sandgren i Kalmar (räk).

När konservator Wahlgren undersökte krucifixet 1938 antecknade han kortfattat, att det var övermålat och att törnekrona och kors ej var ursprungliga samt att figuren under påmålningen hade fragment av äldre färg (ATA). Krucifixet rengjordes och konserverades vid 1940-talets restaurering.⁴²

Triumfkrucifixet i Arby är en nära parallell till Öja-Fröjel-krucifixen på Gotland och kan ha tillkommit under 1200-talets senare del. Reliefen med Kristi himmelfärd kan ha tillhört det ursprungliga korset. Så finns på Fröjelkrucifixet små reliefplattor både på korsstammen och på korsets ändplattor.⁴³

I Kalmar läns museum förvaras (inv nr KLM 20536) en skulptur framställande Kristus som smärtoman (fig 97). Den är överlämnad från Karlslunda kyrka såsom

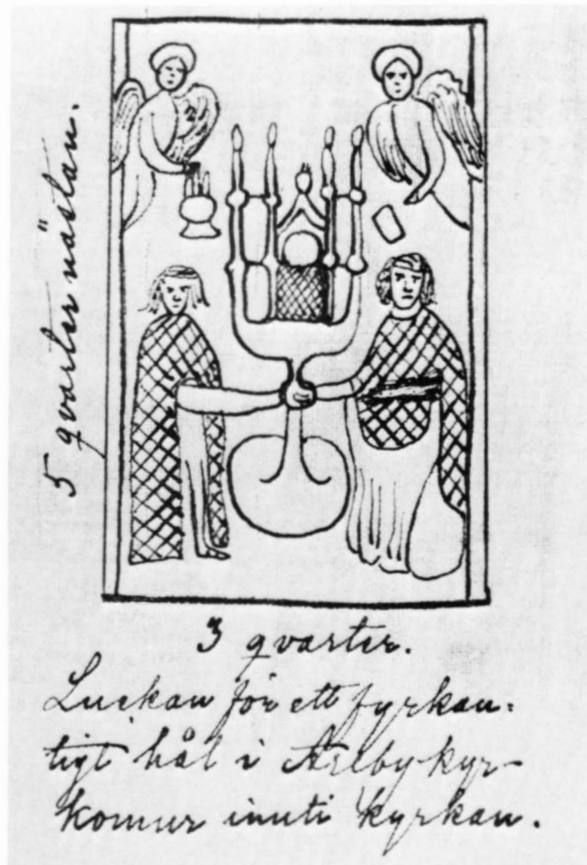

Fig 92. Avritning av figurmålning på nu försvunnen sakraments-skåpdörr. Bilden visar en monstrans buren av två officianter vid mässan samt upptill svävande änglar med rökelsekar. Kopia av N I Löfgren efter P Frigelius 1747, KLB. Foto ATA.

Copy of a drawing from 1747 of a painting on a no longer existing wall-cupboard door. The drawing shows a monstrance carried by two priests during mass, and above them two angels with censers.

deposition 1941 (st prot). Då Karlslunda kapell byggdes först på 1680-talet, kan skulpturen inte ursprungligen ha hört dit. En rimlig förmodan är, att den tillhört moderkyrkan i Arby och förts till Karlslunda på 1770-talet, då många inventarier bevisligen flyttades dit (st prot).

Skulpturen, som är av ek och 97 cm hög, är defekt: höger arm, vänster hand, höger fot samt mantelns högra del och de två änglar, som hållit upp manteln, saknas. Kristi kropp framställs som mager, dock kraftfull. Huvudet är något böjt åt höger. Det med tudelat skägg prydda ansiktet är allvarligt och lidande. Karnationen är väl bevarad. Ländklädet har stora platta veck och törnekronan en stiliserat dekorativ form. Kristusfiguren har stora likheter med en bättre bevarad skulpturgrupp från Åseda

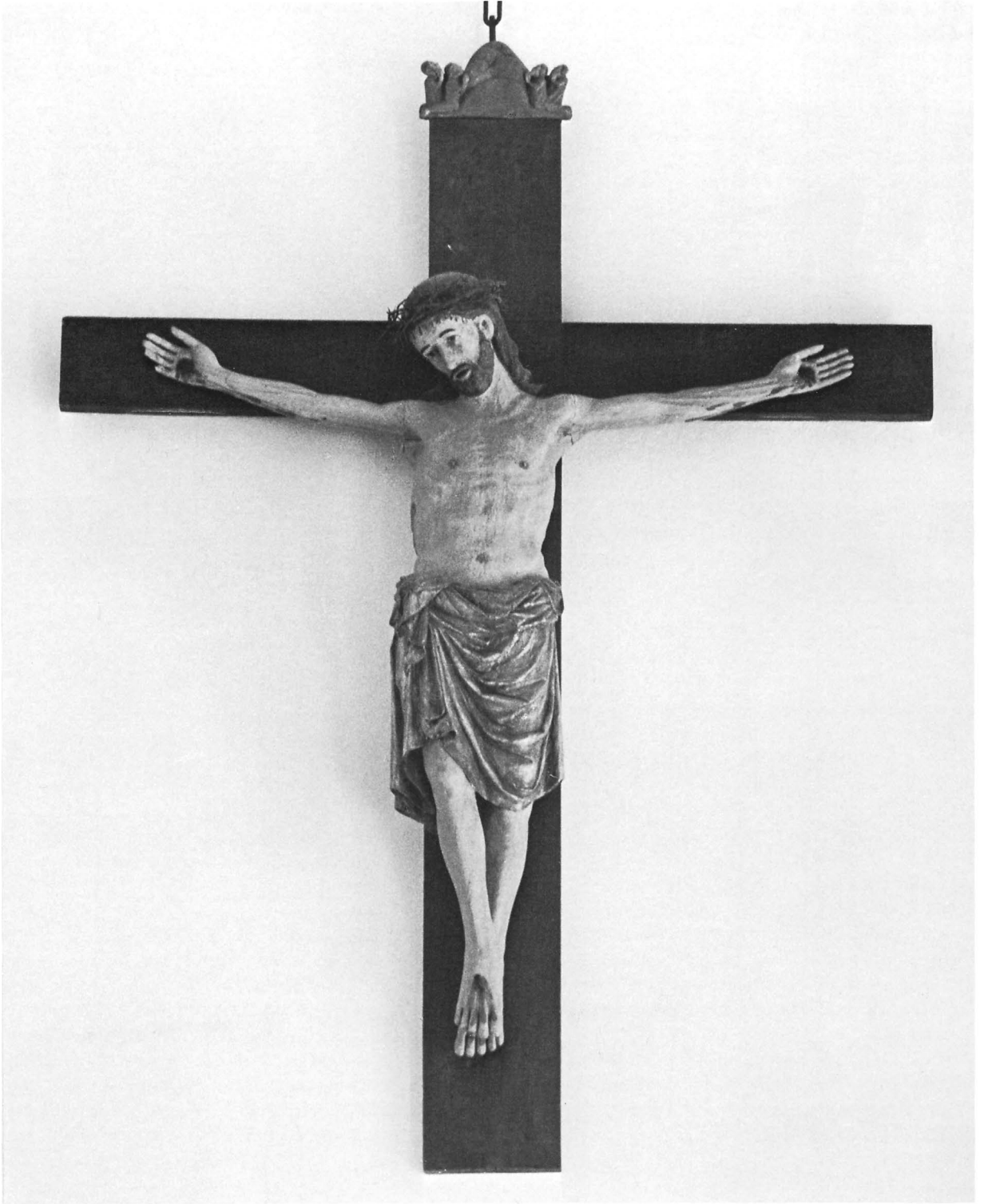

Fig 93. Triumfkrucifix från 1200-talets senare del. Se även färgbild s 8. Foto R Hintze 1983.

Rood from the latter part of the 13th century. See also the colour photograph on page 8.

Fig 94. Detalj av triumfkrucifixet i Fig 9. Reliefen visar Kristi himmelsfärd. Foto K Andersson 1973.

Detail of the top of the cross in Fig 93 showing the Ascension of Christ.

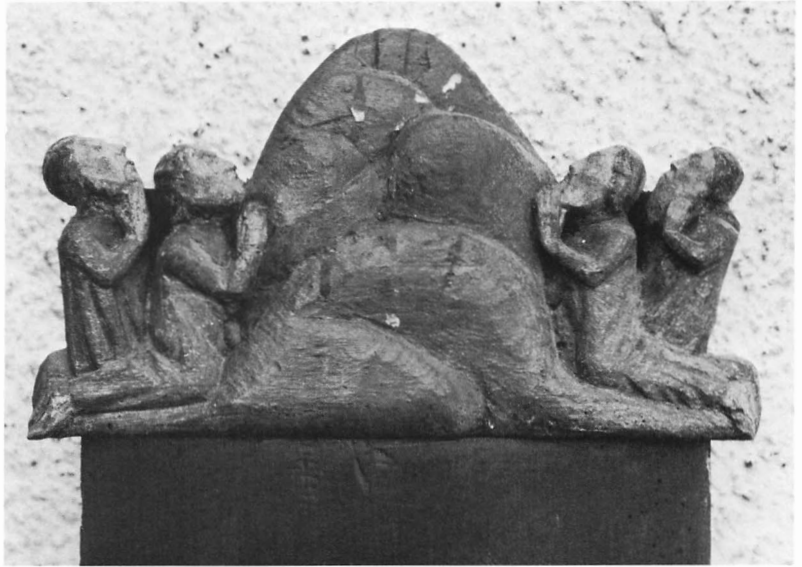

Fig 95. Pietåframställning. Sydtyiskt arbete från omkring år 1600. Foto R Hintze 1983.

Pietà. South-German sculpture from around the year 1600.

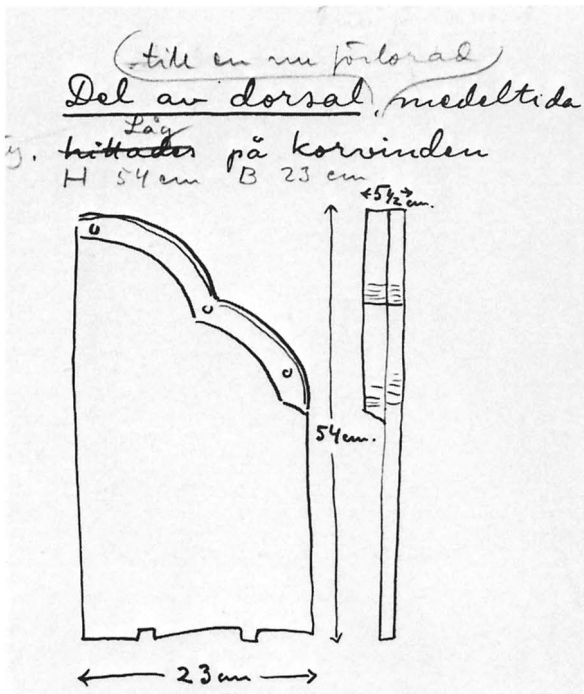

Fig 96. Del av dorsale till medeltida helgonskåp. Ej bevarat. Uppmätt vid inventering 1910, KLM.

Part of the back-piece of a no longer existing mediaeval shrine.

kyrka i Småland (Liepe, A och Ullén, M, 1974, s 39 ff). Skulpturen kan dateras till 1400-talets slut.⁴⁴

En bild av S Göran nämns i Ransakningar 1667: »Finnes uthi Arby kyrkia Ridder S. Jörans beläte, sittande på en häst.»

Vid 1910 års inventering i kyrkan påträffades på korvinden en »del av en dorsal till en nu förlorad medeltida staty», dvs en del av ett ryggstycke till ett helgonskåp. Den är avritad i KLM (fig 96) och har måtten 54×23 cm.

Övrig träskulptur

I september 1974 erhöll Arby församling som gåva av konstnärinnan Ebba Pauli-Rappe till minne av hennes make doktor Gerhard Rappe på Christinelund en skulpturgrupp, en sk pietà.⁴⁵ Bilden är 1 m bred och 80 cm hög (fig 95).

Pietàn framställer Maria med den döde, från korset nedtagne Kristus i skötet. I gruppen ingår även Maria Magdalena och tvenne änglar. Skulpturgruppen är polykrom med mycket välbevarade färger. Skulpturen anses vara tillverkad i södra Tyskland, sannolikt i Bayern omkring år 1600 (Hartler, 1979, s 162).

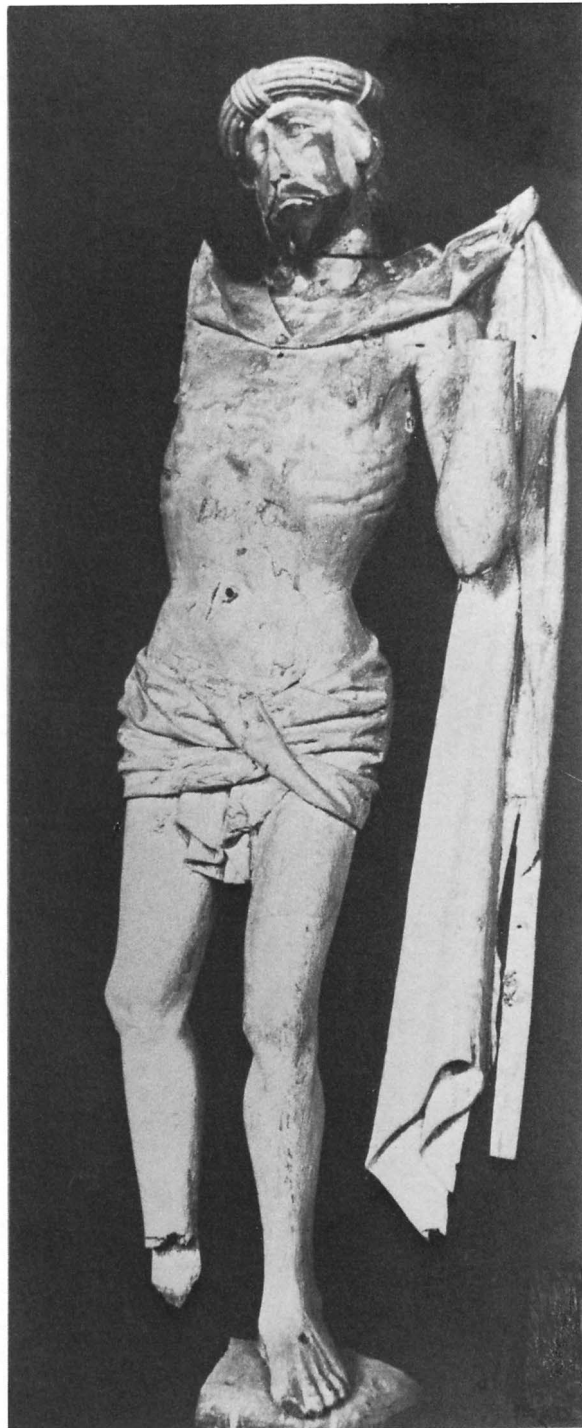

Fig 97 Kristus som smärtoman. Nu fragmentarisk skulpturgrupp. 1400-talets slut. I KLM. Foto KLM 1941.

Christ as Man of Sorrows. Sculpture group from the end of 15th century.

Fig 98. Predikstol, utförd av J Berggren 1770. Ljudtaket förändrat 1822. Foto R Hintze 1983.

The pulpit, designed and built by J Berggren in 1770. The canopy was altered in 1822.

Skulpturgruppen är nu placerad på ett tygklätt podium framför sydfönstret i koret och på den plats där intill 1970 Christinelunds familjbänk var placerad. Herrskapsbänken borttogs då i enlighet med ägarens önskemål (Hartler, 1979, s 163).

Predikstol

1770 skaffades den predikstol, som ännu är bevarad. Den placerades på norra sidan. Liksom altaret och altaruppsatsen tillhör den Jonas Berggrens produktion. 1821 beslöt att predikstolen skulle vidgas (st prot) och 1822 att

Fig 99–100. Bildfält från predikstolens korg visande den förlorade sonens återkomst samt emblem med hänvisning till Rom. 11:20. Foto R Hintze 1983.

Decorative panels from the pulpit. One showing the Return of the Prodigal Son, and the other an emblem with an open Bible with the inscription »Rom. 11:20».

en passande huv skulle tillverkas (st prot). Redan 1821 hade en uppgång uppbrutits i muren från sakristian och 1822 blev predikstolen flyttad närmare hörnet och tillökt med en ny spegel. Huv, dvs ljudtaket, blev samtidigt förändrad och omgjord. Arbetet utfördes av byggmästaren Ekman på Värnanäs och häradsnickaren Nyström. Äldermannen Olof Håkansson, Skällby, tillhandahöll behövligt virke (räk). Följande år blev den omgjorda predikstolen förgylld av Coupelin i Kalmar (räk). I inventeringen 1830 beskrivs den som »perlfärgad» dvs varmgrå samt på tvenne sidor försedd med förgyllda bildhuggeri-arbeten.

Predikstolen (fig 98) har en femsidig korg med tre bildfält omgivna av rokokokartuscher och mellan dessa kraftiga bärande voluter. Det mellersta bildfältet har en framställning av Den förlorade sonens återkomst (fig 99). Det norra (vänstra) fältet visar ett stympat träd med endast en frisk gren samt vid trädets fot Lagens tavlor och vilande på dessa en uppslagen bok samt ett kors (fig 100). Boken har en texthänvisning till Paulus' brev till romarna 11:20. Det högra fältet har en enkel bild av ett ankare, troligen en komplettering från 1822 års tillökning. Tillsammans åskådliggör bilderna Tron, Hoppet och Kärleken. Det femsidiga ljudtaket från 1822 »bärs» arkitektoniskt av med tofsgirlanger dekorerade pilastrar. På ryggstycket ovanför öppningen ses en strålkransomgiven triangel – samma Gudssymbol som kröner altar-

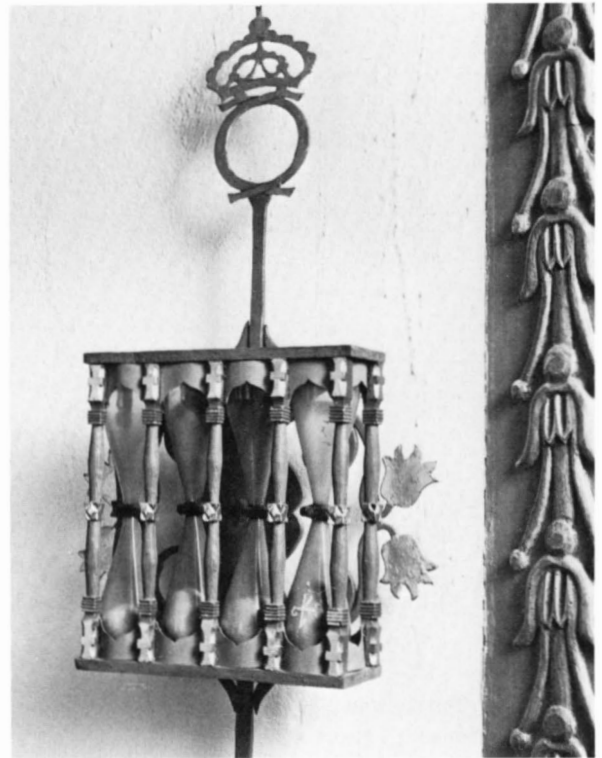

Fig 101. Timglas, inköpt 1711. Foto R Hintze 1983.

Hour-glass from 1711.

Fig 102–103. Bänkdörrar från 1600-talet. Foto R Hintze 1983.

Pew-doors from the 17th century pews.

uppsatsen. Under ljudtaket svävar den Helige Andes symbol: en försilvrad duva.

Efter att på 1870-talet ha blivit målad i vitt och guld återfick predikstolen 1944 sin gamla färgsättning:⁴⁶ grå marmorering på korg och ljudtak samt förgyllda detaljer. Bildfältens fond mörkblå. Vid restaureringen i början av 1970-talet sänktes predikstolen ca 35 cm samt rengjordes.

Den äldsta predikstolen skymtar i en inventarieförteckning 1597–98 (PB-vis) »Item en målad bonne (bonad) kringom predicostolen». Troligen har predikstolen vid särskilda högtider pryts med ett textilt förhänge. Det är ovisst var denna äldsta predikstol hade sin plats. Vid denna tid existerade ännu de båda sidoaltarna.

En ny predikstol byggdes 1609 av Nils Snickare, vilket tog honom en månads arbete, då han bodde hos pastor (räk). 1617 målades predikstolen och 1630 köptes timglas (räk). 1750 köptes återigen ett timglas med 4 rum till predikstolen (räk).

Vissa uppgifter antyder att ny predikstol blev byggd genom kyrkoherde E Bethenius försorg i samband med 1680-talets omdaningar av kyrkan. Denna predikstol uppges ha blivit flyttad till skogsbygdens kapell, sedan en ny predikstol byggts till moderkyrkan 1770 (Berggren 1918, s 22). Predikstolen var intill denna tid placerad i långhusets sydöstra hörn, vilket bla framgår av bänklängden 1715. Den var troligen omgiven av en på väggen målad baldakin, varav svaga spår i kimröksgrått märktes på väggen vid undersökningen 1971–72.

Timglas

Predikstolen är försedd med timglas bestående av fyra glas i rödmålad träställning, prydd med kors (fig 101). Förankrad i rödmålat järnstativ med nod nedtill samt förgyllda plattjärnsblommor bakom glasen. Mittstången upptill avslutad med ett krönt C i spegelmonogram. Järnstativets höjd 100 cm. Träställningen 27 cm hög. Inköpt 1711 för 8 Dlr silvermynt (räk). Under en tid var timglasen försvunna ur kyrkan men återfanns 1912 i Applerum och blev den 30 mars detta år på nytt uppsatta på predikstolen. Konserverade 1945 och 1972 av konserverator Sven Wahlgren, Jönköping.

Bänkinredning

En bänklängd existerade redan vid sekelskiftet 1600: »Ordning medh Stolestånden i Arby kyrkio» vari uppges 10 bänkar på manssidan. Motsvarande antal torde ha funnits på kvinnosidan, dvs norra sidan. Bänkförteckningen ger en god belysning av sammansättningen av bygdens folk. (Jfr Arby räkenskapsbok 1597 ff, Karlslunda sockenbok, samt avskrift i ATA med kommentarer.)

1674 fick kyrkan nya bänkar och vid den stora reparationen 1687–88 blev de troligen kompletterade. 1878 avtogs bänkarna »i höjden» (kr prot). 3 bänkkvarter

Fig 104. Herrskapsbänk tillhörande ägarna till Kristinelund. Uppförd 1823, borttagen vid 1970-talets restaurering. Foto H-Foto, Kalmar, 1970.

Pew belonging to the owner of the Kristinelund estate. Built in 1823, removed during the restoration work in the 1970's.

längst fram borttogs vid 1940-talets restaurering (ATA).

Dörrarna till de gamla bänkarna är ännu i bruk. De är utförda med något varierande ramverk och släta fyllningar (fig 102–103) och har nederst en liggande rektangulär fyllning omgiven av kraftigt profilerat listverk och däröver ett i plattskärning utfört ramverk i form av en bågställning, bestående av kannelerade eller med andra barockornament dekorerade pilastrar, som bär det likaledes dekorerade överstycket. Mittfyllningarna är släta. På insidan på den främsta bänken på kvinnosidan är ristat: IIM år 1688. Mellanstyckena utgörs av kraftiga kannelerade pilastrar burna av postament med diamantristik.

I samband med ombyggnad av bänkarna och konservering 1944 gav målarmästare Mauritz Ekholm, Malmsslätt, en redogörelse för bänkarnas färglager: »Bänkarna är för närvarande målade i ekimitation» (1878 års färgsättning) »med tjocka spackelfärgslager. Närmast under liggande målning i ljus gråvitt» (troligen från 1800-talets mitt) »samt under denna en något mörkare pärlgrå färg» (1822 års färg anges av Löfgren och i vis prot vara pärlgrå). »Den ursprungliga målningen är synnerligen livlig i färg, marmorerad i rött och vitt å gul botten med omväxlande röda och gröna fyllningar och listverk i blått och grönt. Ramträets vertikala delar är» (1878, då de avtogs i höjd) »ersatta med nya utan ursprunglig målning. En senare list, som nu bildar avslutning uppåt synes härröra från de

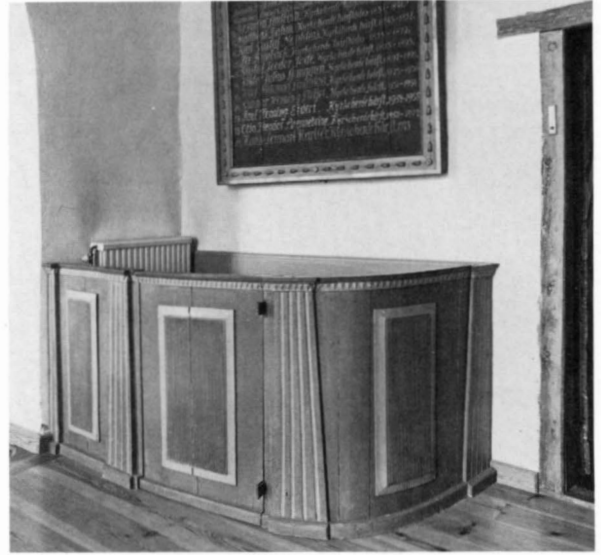

Fig 105. Korbänk, tillkommen 1821. Foto R Hintze 1983.

Choir-pew from 1821.

ursprungliga sidostyckena ...» (ATA). Vid den följande konserveringen avlägsnades senare färgskikt, ursprungliga färgytor frilades och konserverades. Senare tillkomna delar utan ursprunglig målning kompletterades (ATA).

Vid restaureringen på 1970-talet gjordes bänkarna mer sittvänliga och bänkkvarterens slutenhet mot väggarna upphävdes genom att bänkarna avkortades och gångar skapades vid syd- och nordväggarna.

Mitt emot predikstolen i långhusets sydöstra hörn fanns tidigare en herrskapsbänk, som generalen Björnstjerna på Christinelund låtit bygga 1820 (fig 81). När han 1823 lät bygga en ny bänk i koret övertogs bänken i långhuset av bergsfogden Wittbom på Gräsgärde, som delade den med kontrollören Lagergren (st prot). Traditionen uppger att den som senast använde bänken var mamsell Wittbom (död 1874). Den togs sedan i anspråk som förråd och borttogs slutligen från kyrkan vid restaureringen på 1970-talet. Bänkskärmen, som har insvängd front, är målad i blågrått med vitt överstycke och gallerverk. Höjd 1,40 m, det genombrutna gallerverket 37 cm högt.

1823 uppfördes som nämnts en ny bänk för Björnstjernas på Christinelund, denna gång vid korets södra sida framför den igensatta sydportalen. Bänken kallades senare »den Rappeska familjebänken», eller »Christinelunds-bänken». Den användes ytterst sällan. Liksom den förra

Fig 106. Orgel och orgelläktare. Foto R Hintze 1983.

The organ and the organ gallery.

var den kvar till restaureringen på 1970-talet. Bänkskärmar med dörr i mittpartiet är 1,20 m höga och hörde samman med en vägghpanel med gallerverk. Målade i blågrått. På framsidan finns meanderomgivna stjärnor målade i vitt (fig 104).

Båda herrskapsbänkarna förvaras nu i kyrkstallet.

I korets norra hörn finns en korbänk (fig 105). Målad i gråblått. Ingång i mittfältet. Fältens utanpåliggande speglar är kannelerade och har släta gråmålade ramar. Mellanstyckena utformade som lisener. Höjd 1,03 m. Bänkens funktion framgår av arkivalierna. 1821 begärde nämligen pastor »att få uppbygga för sin kära hustru och sina döttrars räkning en Chorbänk mellan korvalvet och dörren till sakristian eller där hvarest kyrkovårdarna hitills haft sitt stolrum» (st prot).

Redan 1607 hade inrättats en »Kyrkiostol till prästgårdens behof» (räk). Även denna var troligen placerad i koret.

Läktare

En läktare (troligen i väster vid tornväggen) fanns åtminstone vid 1600-talets början, eftersom den 1623 blev förnyad (räk). 1664 blev den tydligen åter ombyggd. Lars Håkansson i Stenskallehult fick nämligen detta år betalt för 4 tolfter bräder till »Läktaren» (räk). 1736 hade även en kvinnfolkläktare blivit byggd. Då antogs målaren Öberg att måla »den nybyggda kvinnfolkläktaren». Klockaren tjänstgjorde som hantlangare (räk).

Då tornmuren revs 1770 ersattes den gamla västläktaren av en ny. Liksom övrig nyinredning blev den »med målning och förgyllning utsirad» (vis prot). På västläktaren hade vid denna tid »inhyssesfolk, torpare, hantverkare, båtsmän och drängar» sin plats (bänklängd 1770). 1789 beslöts att även »soknehantverkare» skulle få enskild bänk på läktaren (st prot). 1821 gjordes två trappor till läktaren (st prot). Troligen berodde förändringen på att dörr nu upptogs i västväggen. Samma år köptes nyc-

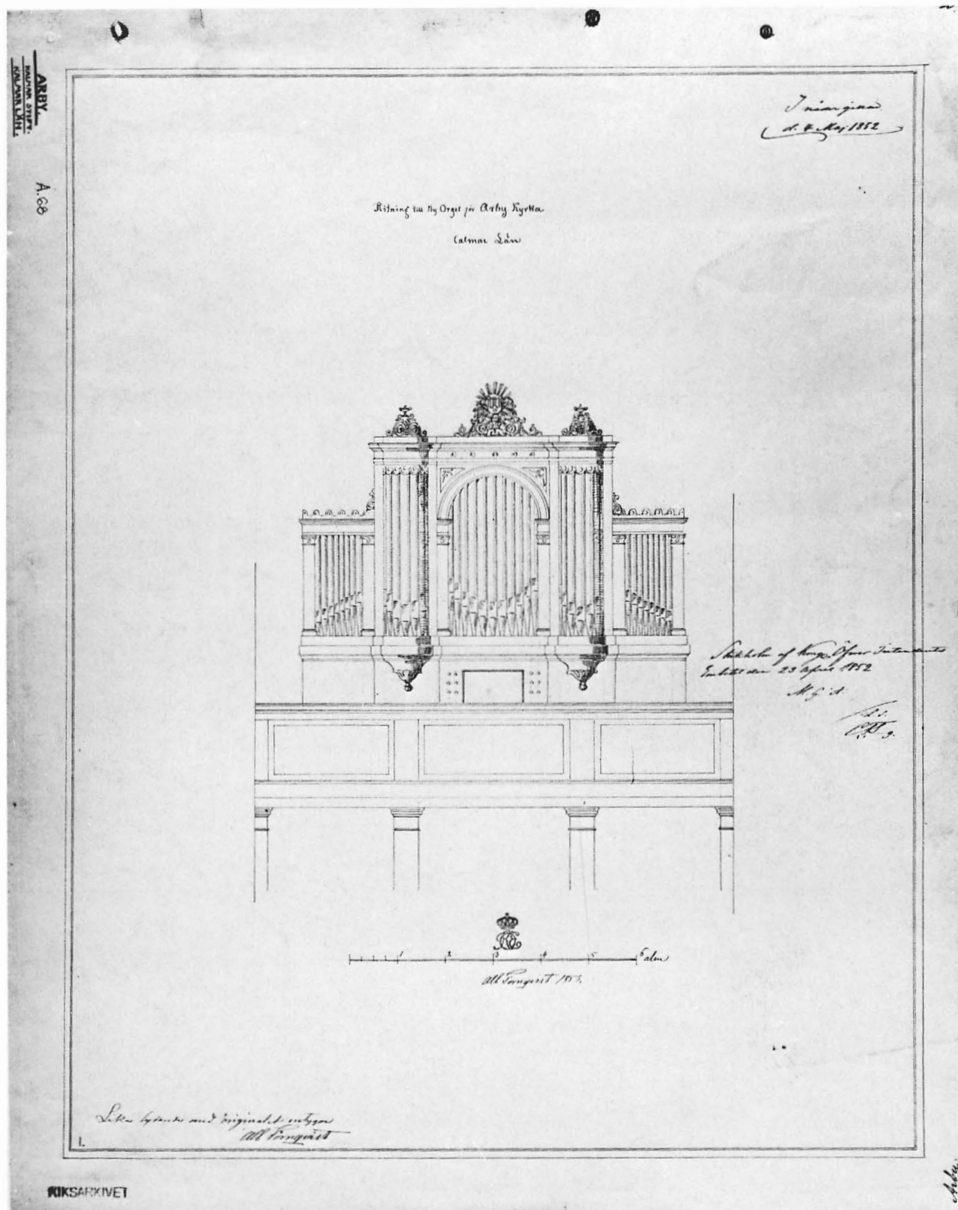

Fig 107 Ritning till orgelfasad av A Törnqvist, godkänd 1852. RA. Foto RA.

Drawing of the organ front by A Törnqvist, 1852.

kel till klockarstolen på läktaren (räk). 1822 målades läktaren »pärlfärgad» dvs grå (vis prot).

Först 1852 fick kyrkan en orgel och västläktaren ombyggdes till nuvarande utformning (räk). En anteckning i sockenstämmoprotokollet uppger: »Tvenne pelare under läktaren anordnas. Göres lika med tidigare tvenne» (st prot). Pelarna liksom orgelverket försågs med lampetter

(st prot). Några år därefter försågs läktaren med bänkinredning på båda sidor om orgeln (räk).

Orgelläktaren (fig 106) bärs av slanka träkolonner med festongdekorerade joniska kapitäl. Läktarbarriärens mittparti är framdraget och mjukt svängt. Dess mittparti pryds av en pilasteromfattad förgylld lyra. Nuvarande färgsättning i blått, grå marmorering och guld är ett resul-

tat av 1940-talets restaurering, då den ursprungliga färgen framtofs. 1878 hade läktarens utsida vitmålats och fått sk spegelmålning samt ny förgyllning. Vid restaureringen i början av 1970-talet försågs läktaren också med en ny trätrappa i söder och gjordes även tillgänglig genom den i norra väggen upptäckta medeltida murtrappan.

Orgel

Orgelfasaden från 1852 består av ett högre mittparti med ett rundbågigt pipfält och två flankerande tureller, samt lägre sidopartier med plana pipfält (fig 106). Sockeln är slät och har ett inbyggt spelbord tillkommet 1955. Över mittpartiet finns ett skulpterat och förgyllt ornament i form av en lyra flankerad av akantusrankor; på turellerna urnor och över sidofälten lister med stående skulpterade löv.

Orgelverket är byggt 1955 (se nedan).

Ritningen till orgeln (fig 107) utfördes av Albert Törnqvist och godkändes av K Maj:t den 4 maj 1852. Orgeln byggdes av kyrkomålaren och orgelbyggaren Johannes Magnusson från Lemnhult⁴⁷ och hans medhjälpare C A Johansson från Näshult (inv) och hade elva stämmor. Den 20 december 1852 besiktigades den av direktör A Holmberg från Kalmar.⁴⁸ Kostnaderna för orgeln uppgick till 1 666 2/3 Rdl (vis prot 1862).

1853 gjordes bänkar på ömse sidor om orgeln (st prot). 1879 blev orgeln rengjord och förbättrad (st prot).

1904 inköptes en ny orgel för 3 500 kronor (räk). Den var byggd av J Magnusson från Göteborg och hade sju stämmor, en manual och bihangspedal (se not 48). Fasaden från 1852 bibehölls. Den gamla orgeln såldes för 19 kronor. Nya orgeln invigdes söndagen den 6 nov 1904 (Pleijel, 1945, s 25).

1955 byggdes den nu befintliga orgeln med 17 stämmor av Troels Krohn, Fredriksborgs orgelbyggeri i Hilleröd. Förslaget var grundat på en av domkyrkoorganisten G Arnér upprättad disposition. Orgelfasaden bibehölls, men försågs med nya pipor, ljudande i mittfältet och turellerna, blinda i sidofälten (se not 48). Orgeln flyttades tillbaka något i enlighet med det av Byggnadsstyrelsen den 18 juli 1939 godkända förslaget till kyrkans restaurering.

Nummertavlor

I anslutning till 1820-talets restaurering av byggnaden anskaffades 2 nya nummertavlor (st prot). Nummertavlorna, som troligen utökades på längden 1878 (jfr ovan) mäter 110×88 cm, har svarta siffertavlor och förgylld ram med överstycke i form av en strålsol. En av dessa tavlor är alltså i bruk och är placerad på södra sidan

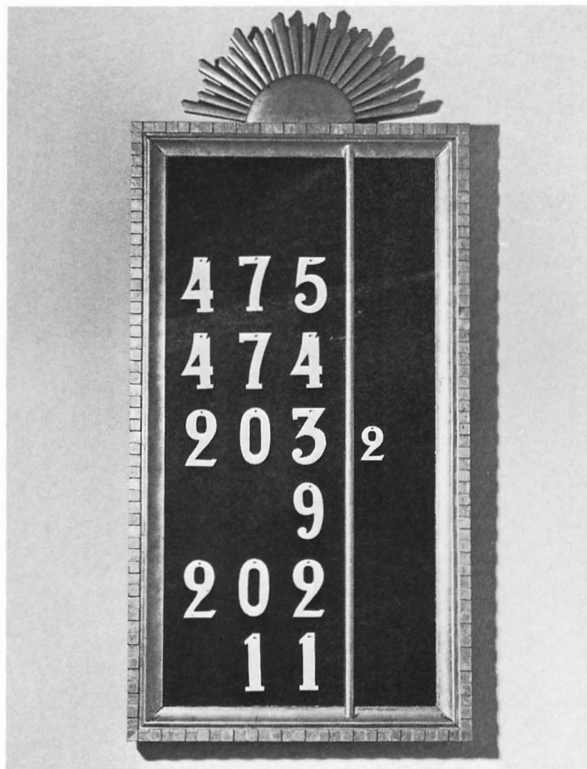

Fig 108. Nummertavla från 1823. Foto R Hintze 1983.

Hymn-board from 1823.

om triumfbågen (fig 108). Den andra förvaras i kyrkans bod. Siffrorna har flera gånger förnyats tex 1944, 1961 och senast 1982 då genom kyrkorädsledamoten Gert Rosengrens försorg och på bekostnad av medel ur kyrkans minnesfond siffror av plåt, målade med vit färg anskaffades.

1713 omtalas: »äro köpta numror av bleck, 51 st, sådana som i kyrkiona brukas, med tillhörig svart tavla, hvarmed psalmerna antydast, som i församlingen sjungas» (bisk vis). De blev köpta i Karlskrona av inspektör Weinberg (räk). Till det hela hörde också en liten låda att lägga siffrorna i. En ny nummertavla skänktes efter 1751 av klockaren Johan Lång, jämte låda att lägga numren i (vis prot). Dessa nummertavlor är ej bevarade.

Dopredskap

Dopfunten är en medeltida, sk paradisfunt, med fyrlobig cuppa utan uttömningshål (fig 109–110). Endast nedre delen av cuppan är bevarad. Eventuellt kan den vara avsågad. Skaft och fot utgörs av fyra kraftiga, kopplade kolonnetter med ringkapitel och skråkantade baser. Funten nuvarande höjd 77 cm. Cuppans diameter 95 cm.

Fig 109. Dopfont från 1200-talets senare del. Cuppans övre del saknas. Foto R Hintze 1983.

Baptismal font from the latter part of the 13th century. The upper part is missing.

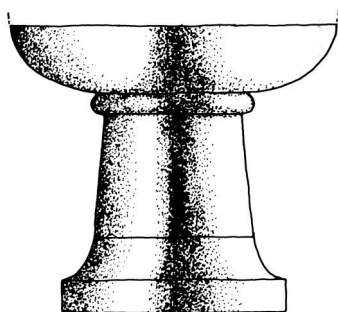
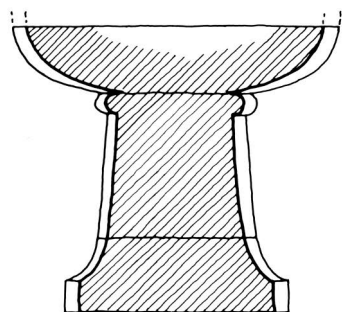
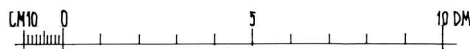
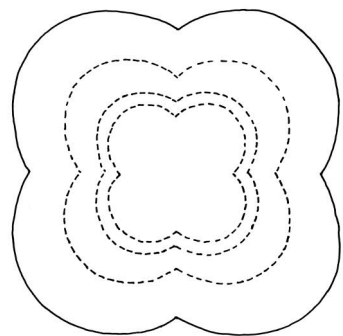

Fig 110. Uppmätning av dopfonten i Fig 109, 1:20. Renritad av G Wirén 1986.

Measured drawing of the baptismal font in Fig 109, scale 1:20.

Funtens verkstycken består av olika stenarter: foten är av ljusröd något spräcklig kalksten och skaftet av vitgrå kalksten, liksom cuppan. Stenen är gotländsk. Skaftet och cuppan består av sten som tagits på norra Gotland,

troligen i visbytrakten, medan basen är av Hoburg-kalksten.⁴⁹

Stilistiskt är Arbyfonten en förenklad variant av den sk visbytypen, som anses tillhöra 1200-talets mitt (Reu-

terswärd, O, 1967 s 74). Den är besläktad med tex funtarna i Visby domkyrka, Vreta klosterkyrka, Lunds domkyrka och Holmby kyrka i Skåne.

Funten har troligen under 1800-talets senare hälft, när dop vanligen förrättades i hemmen eller i prästgården, flyttats ut ur kyrkan. Vid prostvisitationen 1862 anmodades församlingen att inte låta sin gamla dopfunt förkomma. 1923, då den för första gången nämns igen, stod den i prästgårdens trädgård (bisk vis). Landsantikvarien Manne Hofrén rapporterade 1928 därom: »Större delen av skålen är borta samt funtens yta i hög grad anfränt. Det är av vikt att den snarast kommer under tak. Då kyrkan nu saknar dopfunt borde den på något sätt iordningställas» (ATA). Med anledning härav föreslog riksantikvarieämbetet att funten skulle placeras i koret och kompletteras i överdelen med en nyhuggen kalkstensskiva, som följde cuppans kontur, samt att det medeltida dopfatet skulle användas som dopskål, vilket också skedde.

Dopfuntens flyttades vid 1970-talets restaurering från korets norra sida till långhusets sydöstra hörn. Den försågs därvid med det nuvarande podiet, tillverkat av bjälkar från det gamla golvet. Den kompletterande överdelen är nu borttagen och förvaras i kyrkans bod.

Dopfät av driven och punsad mässing (fig 111). I botten en medaljong med en framställning av Syndafallet. Brämets dekor består av blad och små grekiska, likarmade kors. Runt medaljongen en inskrift i gotiska majuskler. Mellan var sjunde bokstav är en rombisk punkt. De sju bokstäverna CHREFIV upprepas fem gånger. Fatets diameter 39,5 cm.

Dopfätet är troligen tillverkat i Goslar i Braunschweig och kan att döma av metallens tjocklek dateras till tiden före 1500-talets mitt (Bergholtz, 1954, s 31).⁵⁰ Troligen är det identiskt med det »faat av mässing att brukas vid döpelsens act», som skänktes till kyrkan 1732 eller kort därefter av Actuarien Mittler på Applerum (kompl ant till vis prot).⁵¹ Fatet användes vid 1900-talets början som kollektskål, något som förbjöds 1923 (vis prot).

Dopskål av silver på fot. Pärlstav vid skålens kant och på foten. Diameter 23 cm, höjd 9 cm. Tillverkad 1952 av Guldsmedsaktiebolaget i Stockholm. På skålens utsida finns inskriften: »Gåva till Arby kyrka från Ålebo kyrkliga syförening med anledning av föreningens 50-årsjubileum 19 20/8 54.»

Kyrkan äger vidare: Ett fat av hamrad mässingsplåt med 2 cm brett bräm med upphängningshål. Fatets diameter 26 cm, höjd 8 cm. – En skål på fot av mässing. Utsvängda rundade sidor och rund fot. Diameter 24 cm, höjd 12 cm. Lödmärke i botten visar att den varit använd som kollektskål. 1816 beslöts att den vanliga hävgången skulle upphöra och i stället alla kollekter insamlas i bäck-

Fig 111. Dopfat av mässing. Tyskt arbete. 1500-tal. Foto R Hintze 1983.

Brass baptismal plate, German work from the 16th century.

ken vid utgången (st prot). – Skål av mässing med utsvängda rundade sidor och smalt bräm. Två S-formade hankar. Diameter 30 cm, höjd 9 cm.

1597/98 omnämns 1 funtkethel (PB vis). Den nämns även 1606 (st prot). 1631 inköptes ett funtbäcken för 13 daler (räk). 1660 nämns endast ett funtbäcken. Troligen har ett bäcken då tagits till det gudstjänstrum, som föregick kapellet i Karlslunda. Mycket talar för att det var det bäcken som där påträffades 1950 (inv). Efter 1660 nämns i kyrkans visitationsprotokoll endast ett funtbäcken till 1732, då kyrkan fick det ornerade mässingsfat, som nämnts ovan. Två funtbäcken återkommer i protokollen till 1776, då ytterligare ett införskaffades »nytt, står här i sakristian» (vis prot). 1798 benämns det nya bäckenet »nytt, helt slätt» (vid vice pastors tillträde). Under hela 1800-talet nämns dessa tre dopbäcken (vis prot). I 1881 års inv upptas sålunda: 1 gammalt funtbäcken, 1 ny dopskål och 1 äldre dopskål.

Nattvardskärl

I slutet av 1500-talet nämns: »Kalkar huite med sin behöring – 2 ste» (PB vis). Dessa upptages även 1606: »Kalkar – 2 st, mindre och större med sina diskar» (vis prot). 1610 anges att »den köpta kalken och disken renoverades för 33 öre» (räk). Troligen hade den större kalken inköpts till visitationen 1597, medan den lilla ännu bevarades kalken är från senmedeltiden. Den mindre kalken användes sedermera som sockenbudskalk. Under Kalmarmkriget

Fig 112. Kalk av silver med paten, inköpta 1850, tillverkade av C V Holmgren, Kalmar. Foto R Hintze 1983.

Chalice and paten from 1850. Made by C V Holmgren, Kalmar.

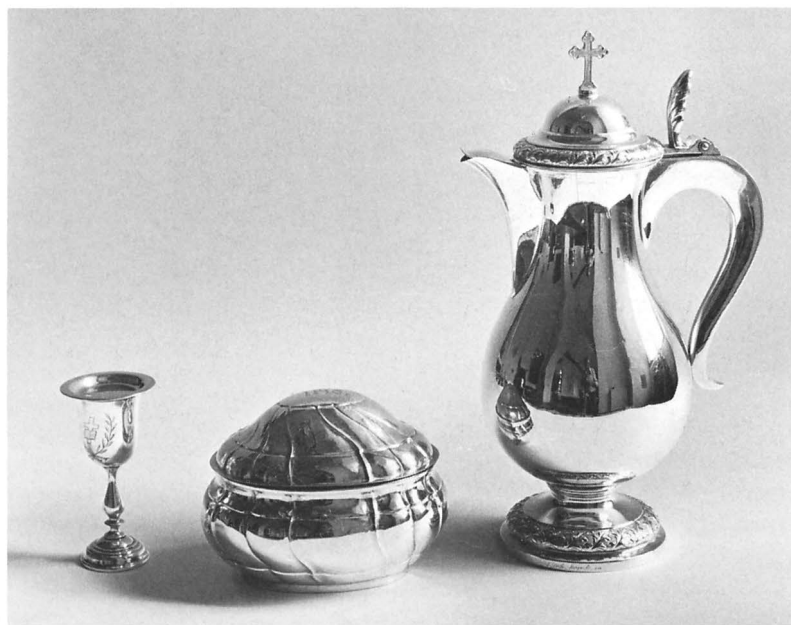

Fig 113. Vinkanna, oblatask och sockenbudskalk från 1900-talet. Foto R Hintze 1983.

Wine-jug, communion wafer box and vaticum chalice, 20th century.

1611 tog Jon i Wördehult den stora kalken och disken samt diskduken i förvaring jämte den största tennflaskan. De två andra tennflaskorna och den lilla kalken och disken förvarades hos pastor (st prot).

1660 nämns följande nattvardskärl: Tennflaskor stora 3 st (I kanten är tillskrivet: Två gamla flaskor äro nu 1663 omgjutna till en god flaska). – Liten sockenbudsflaska. –

Förgylld kalk 1 st. – Liten sockenbudskalk med patén 1 st. – Tennstop 1 st. Vidare omtalas att man betalat 8 dl kpt till en guldsmed i Kalmar, »som omgjorde den lilla socknebudskalken, hvilken Pastor Ericius Bethenius⁵² sjelf beställt hafver» (räk).

1699 »köptes en förgylld oblatask hos Herr Hans Olsson, Carlskrona, 13 1/2 lod, kostar kontant 55 Dlr 16

Fig 114. Oblatask av svarvat trä med målad dekor. Daterad 1702. Foto R Hintze 1983.

Wooden communion wafer box with painted decoration, dated 1702.

km» (räk). Oblatasken såldes 1705 till Hagby, eftersom den var för liten. Istället inköptes en oförgylld oblatask på 16 lod silver. Den blev senare förgylld och försedd med ett krucifix av silver på locket och vägde 21 1/2 lod (räk och vis prot). Till visitationsprotokollet antecknades senare: »Arby kyrkas kalk + patén väger 42 lod. – Arby sockenbudskalk med patén väger 16 lod. – Nytt: en silverkanna vägande 81 1/4 lod. Kostnad 108 Dlr 302/3 Smt.» Samma uppgifter upprepas 1750 och 1811 (vis prot).

1848 natten mellan den 18 och 19 december stals stora kalken med patén, den förgyllda silverkannen och oblatasken (st prot). 1849 beslöts att anskaffa en ny kommunionkalk och patén av förgyllt silver, lika stor och av samma sort som den bortstulna (st prot).

Nattvardskärnen utgörs nu av: Kalk av silver (fig 112), 43 1/2 lod. Höjd 23 cm, cuppens diameter 11,5 cm. Cuppens övre del lätt utsvängd, nedre delen bukig och genom färor indelad i åtta fält. Kort skaft, kraftig balusterformad nod, rund, profilerad fot. På nod och fot blom- och bladornament. – Tillhörande patén; silver utan dekor. Diameter 15 cm. Tillverkade i Kalmar av C V Holmgren (1847–61). Inköpta 1850 i stället för den kalk och patén, som stals 1848 (invv).

Vinkanna av silver (fig 113), bukig, med hög profilerad fot. Foten dekorerad med bladranka. Liknande dekor på den S-formade hanken och på locket, som kröns av kors. Tumgrepp i form av genombrutet blad. Höjd 34 cm, diameter buk 14 cm. Inskrift nedtill på foten: »Med tack för 50 år: Anna Rappe. 1 Joh Kap 4.10.» Tillverkad 1939

av guldsmeden J G Hentzell i Kalmar. Gåva av friherrinnan Rappe, f Tersmeden, Christinelund i juni 1940 (prot). – Vinkaraffer, 3 st av glas. Propp krönt med kors. 45 cm höga. Åtminstone från 1873 i kyrkans ägo (vis prot). – Vinflaska, grönt »Waldglas», bukig form. 29 cm hög. 1700-tal(?).

Oblataskar: 1 Av silver, förgylld invändigt (fig 113). Oval, bukig form med godronning. På locket ovalt fält med IHS och kors. Höjd 12 cm. Största bredd 16 cm. Utländskt arbete. I botten inskrift: »Skänkt till Arby kyrka av Friherrinnan Anna Rappe den 15 Juli 1923.» – 2. Svarvad träask med målad dekor av blommor och bladrankor (fig 114). Röd botten. Invändigt klädd med grågrönt linne med broderat kors av guldtråd med bruna accenter. I botten försedd med året 1702. Renoverad 1963 av konstnärinnan Anna-Maria Hoke. Färgen bättrad och invändig textil anbringad.

Sockenbudstyg: 1 Kalk av silver, 19 lod, höjd 10 cm (fig 115). Vid, slät cuppa med förgylld insida. Diameter 7,5 cm. Profilerad nod, profilerad fot med högt uppdraget mittparti. Inskrift i botten »1660» (ristat) och 1881 (punsat). Troligen är detta samma kalk som omnämndes 1597–98 (PB vis) och 1606 (vis prot). Renovering av sockenbudskalken omtalas 1660, 1824 och 1880 (räk). En svinhudsväska gjordes till den 1706/07 och 1868 gjordes ett nytt fodral (räk). – Patén, silver, utan dekor. Diameter 9,5 cm. Stämplad 1766. – 2. Kalk av nysilver, förgylld invändigt (fig 113). Höjd 11,5 cm. Hög, smal cuppa med utsvängt bräm. Stämpel: GHK NS. På cuppan korsade lagerrankor, bibel och bok lagda över kors. Cuppens dia-

Fig 115. Sockenbudstyg med fodral. Kal-
ken daterad 1660, patenen tillverkad
1766. Foto R Hintze 1983.

*Viaticum vessels with box. The chalice is
dated 1660, the paten was made in 1766.*

meter 5 cm. – Patén, med förgylld insida. Diameter 6 cm. Skänkta 1978 av Nils Ljunggren, Kalmar, son till kyrkoherde Ljunggren (kr prot). Sockenbudstyget hade tillhört denne.

Ljusredskap

I slutet av 1500-talet var kyrkan försedd med 4 kopparstakar och 1 tennstake (PB vis). De nämns åter 1606 jämte 2 par »Brudastakar» och 2 par »Gildestakar» (inv). De senare kan ha tillhört det medeltida gillet i Arby. Kopparstakarna benämns fortsättningsvis i inventarieförteckningen malmstakar. De försålles 1776 för att ge pengar till omgjutning av minsta kyrkklockan (vis prot). 1713 förekommer under rubriken »Nytt»: 1 ljuskrona av

malm med 6 pipor, 2 st stora ljusplåtar på muren vid korskranket, 2 st ljusarmar med en pipa vardera, 1 ljuskrona av järn med 2 pipor (vis prot). 1778 uppges att 4 gamla ljusstakar av malm skulle bytas mot en ny ljuskrona (st prot).

Åtta ljuskronor av mässing hänger nu i kyrkorummet, sex i långhuset och två i koret. De är fördelade i två rader. Placeringen är markerad på planen i fig 116. – 1 (A). För åtta ljus i en krans (fig 117). Den 75 cm höga mittstången är nedtill avslutad med en stor kula, diameter 23 cm, och en »svarvad» mittknopp. S-formade ljusarmar med bladknoppar. Musselformade droppskålar och ljuspipor med vulst. Blomformade reflexplåtar. Upptagen i förteckningen 1798 (inv). – 2 (B). För sex ljus i en

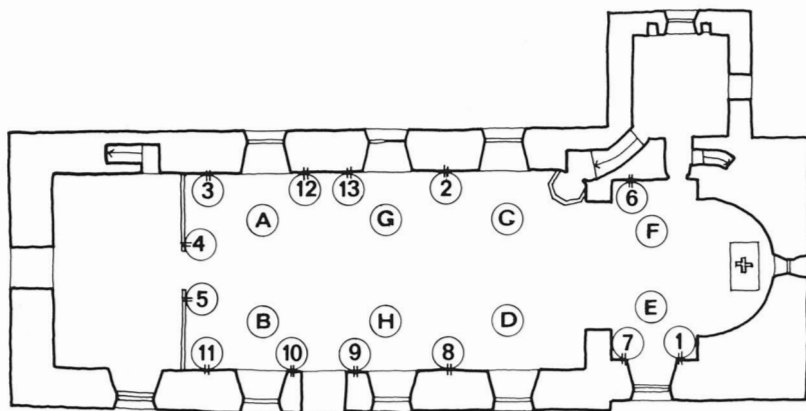

Fig 116. Ljuskronornas och ljusplåtarnas
placering i kyrkorummet. Ritning av G
Wirén 1986.

*The position of the chandeliers and the
sconces.*

Fig 117. Ljuskrone för 8 ljus (A), 1700-tal. Foto R Hintze 1983.
Chandelier for 8 candles (A), 18th century.

Fig 118. Ljuskrone för 6 ljus (B), 1700-tal. Foto R Hintze 1983.
Chandelier for 6 candles (B), 18th century.

krans (fig 118). Den rikt profilerade 72 cm höga mittstängan nedtill avslutad med stor kula, 18 cm i diameter, och längst ner med pinjekotte. Mittstammen kröns av dubbelörn. S-formade knoppförsedda ljusarmar. Musselformade droppskålar, upptill flikiga raka ljuspipor. Blomformade reflexplåtar. Skänkt 1750 av Håkan Olofsson i Resby (vis prot). – 3 (C). För sex ljus i en krans (fig 119). Den profilerade 58 cm höga mittstängan upptill krönt av en krigare med höjd högerarm. Mittstängan avslutas med ett lejonhuvud med ring i munnen. S-formade blad- och knoppförsedda ljusarmar med djurhuvudsliknande avslutning. Runda droppskålar och raka ljuspipor. Inga reflexplåtar. Nämnad i 1713 års visita-

Fig 119. Ljuskrone för 6 ljus (C), skänkt år 1700. Foto R Hintze 1983.

Chandelier for 6 candles (C), donated 1700.

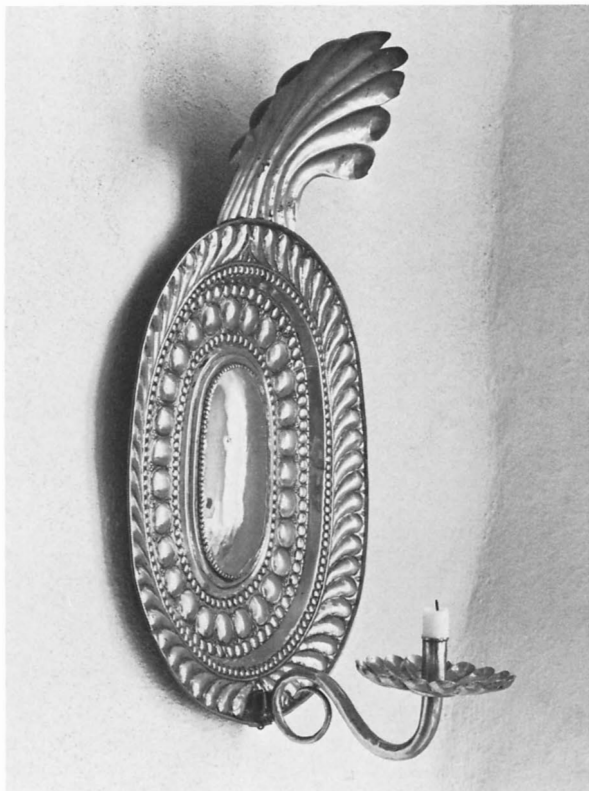

Fig 120. Väggljusplåt (1), skänkt år 1776. Foto R Hintze 1983.
Sconce (1), donated in 1776.

tionsprotokoll. Skänkt av Jacob Mittler på Applerum år 1700. »Första Stora Bönd 1700 förärade Leutnant Mittler till kyrkan en ljuskrona och två mässingsljusplåtar i testamente efter sin sahl hustru Magdalena Hillman» (jfr not 10). – 4 (D). Kopia av nr 3 inköpt 1917 av F Lindstedt, Kalmar, för 433 kr (räk). – 5 (E). För sexton ljus i två kransar. Rikt profilerad 1,10 m hög mittstång nedtill avslutad med stor kula, diameter 23 cm, med mittknopp, upptill av mindre kula. S-formade, gracilt förgrenade ljusarmar. Musselformade droppskålar, raka uppklippta ljuspipor. Blomformade reflexplåtar. Inköpt 1839 i Kalmar. Redovisad i 1841 års inventarium. – 6 (F). Kopia av nr 5, utförd år 1973 av AB Lindstedt & Son, Kalmar. – 7 (G). För 32 ljus i två kransar. Mittstång, höjd 1,45 m, försedd med kulor, den största nedtill samt gracila ornament som krön. Runda droppskålar, urnformade ljuspipor. Blomformade reflexplåtar. Inköpt 1911 för insamlade medel. Det som fattades tillsköt kyrkokassan (räk). – 8 (H). Kopia av nr 7, utförd 1973 av AB Lindstedt & Son, Kalmar. Ljuskronorna nr 6 och 8 bekostade av Minnesfonden.

Fig 121. Väggljusplåt (2), 1700-talstyp. Foto R Hintze 1983.
Sconce (2), 18th century type.

I 1833 års inventarium nämns också en större ljuskrona av grönmålat bleck med 6 pipor, skänkt av archiatern J G Wahlbom (jfr not 14). Den är i ytterst fragmentariskt skick förvarad i kyrkans bod. Där finns också en mycket skadad ljuskrona av svarvat trä, höjd 45 cm, som inköptes 1822 av drängen Håkan Olsson i Skällby (räk). En ljuskrona av brons med glasprydnader, enligt räkenskaperna inköpt 1858, är ej längre i behåll.

Väggljusplåtar: I kyrkorummet finns 11 st väggljusplåtar av fem olika typer. 8 st är av mässing i drivet och punsat arbete, för ett ljus. 3 st är av enklare form, även de i mässing, men för två ljus. Deras placering framgår av fig 116. – 1 Oval bricka, höjd 54 cm, bredd 43,5 cm (fig 120). Den konvexa mittreflexen bär initialerna JWM och CFS. Runt mittreflexen löper kransar av större och mindre bucklor. Plåten kröns av en musselformad reflexplåt, 25 cm hög. S-formad ljusarm, musselformad droppskål och rak pipa. Skänkt 1776 av häradsskrivaren Joachim Wiggman och hans hustru Charlotta Fierstedt, Gräsgårde.⁵³ – 2–3. Oval, 53×43 cm stor plåt med konkav mittreflex. Brämet rikt ornerat med växtornament

Fig 122. Väggljusplåt (6), 1700-tal. Foto R Hintze 1983.

Sconce (6), 18th century.

samt upptill två motstående drakhuvuden och nedtill maskaron. Musselformad, 30 cm hög reflexplåt. S-formad (omgjord?), ljusarm, rund droppskål och rak ljuspipa (fig 121). Barocktyp. Ålder okänd. Troligen utländskt arbete. Omnämns första gången 1713(?). – 4–5. Ovalfyrcantig upptill något bredare plåt. Största bredd 17, minsta 12 cm, höjd 22 cm. Stor konvex mittreflex omgiven av naturalistiska blommor omväxlande med runda bucklor i drivet och punsat arbete. Liten S-formad ljusarm med hjärtformig droppskål och rak uppklippt bladformig ljuspipa. Upptill fyrcantig, överst bredare reflexplåt med konvex mittreflex omgiven av blomkrans samt upptill i ytterkanterna 2 stora bucklor. Reflexplåtens höjd 10 cm. Barocktyp. Omnämns första gången 1713(?). – 6–7. Tressidig, upptill avslutad med stor öppen krona (fig 122). Höjd 29 cm, bredd 20,5 cm. Konkav, oval mittreflex omgiven av pärlstav och på vardera sidan en kvinnlig figur i draperad dräkt och med stor blomsterkorg på huvudet samt vid fötterna en stor fågel med nacktofs. S-formad ljusarm med bladknoppar, rund droppskål och rak ljuspipa. Troligen identiska med de ljusplåtar som nämns för första gången 1798 (inv). – 8. Ovalfyrcantig plåt, storlek 45,5×40 cm, med konvex mittreflex omgiven av växtrankor med blommor och druvor i drivet och punsat arbete. Mittreflexen försedd med de punsade initialerna JWM och CFS. Bredoval reflexplåt, höjd 22 cm, upptill med liknande ornament som själva plåten samt ett kvinnohuvud infattat i mussla i mitten. S-formad ljusarm, rund droppskål med pärlstav, rak i kanten uppklippt ljuspipa. Liksom nr 1 skänkt 1776 av härads-skrivare Joachim Wiggman och hans hustru Charlotta Fierstedt, Gräsgårde. – 9–11. Högrektangulär form, storlek 23×20,5 cm, krönt av en halvrund, 10 cm hög reflexplåt. Tunn slät mässingsplåt med i kanterna utpunsad rundad 1/2 cm bred omfattning. S-formade ljusarmar med knoppformer, rund droppskål och rak ljuspipa. Omnämnda första gången 1873. – (4, 5 och 7 stulna 1988.)

Ett par väggljusarmar (12–13) för ett ljus med åttkantig svagt kupad, rikt ornerad ryggplåt, 22 cm bred. Uppåtböjd arm med en nod och åttkantig droppskål samt rak ljuspipa (fig 123). Ljusarmen som har driven ornamentik skjuter ut från väggen 43 cm. Nämnda för första gången 1713 (vis prot).

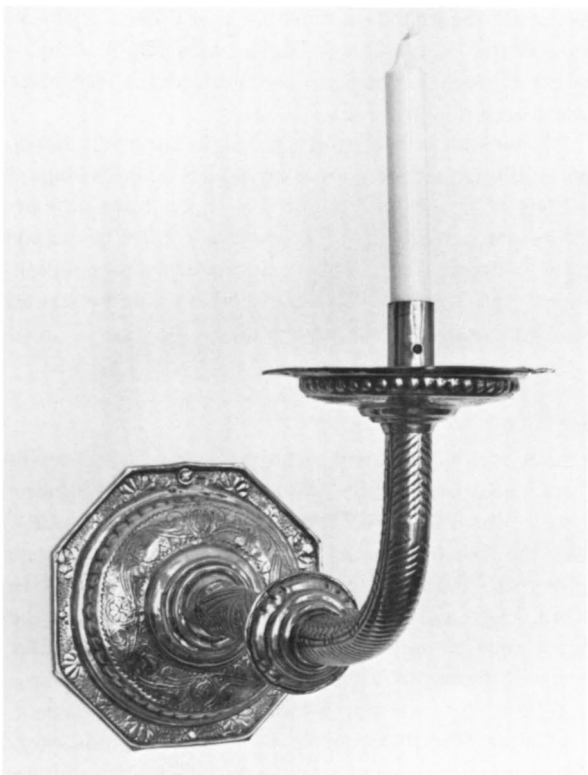

Fig 123. Väggljusarm, omnämnd 1713. Foto R Hintze 1983.

Candle bracket, mentioned in 1713.

Fig 124. Kandelaber av mässing, tillverkad 1927. Foto R Hintze 1983.

Brass candelabrum, made 1927.

Fig 125. Dopljusstake, gjord av balusterdocka från 1600-talets korskrank. Foto R Hintze 1983.

Floor candelabrum, made from a baluster from the 17th century altar rail.

Ljustakar: 1. Kandelaber av försilvrade mässing för 3 ljus. Spiralvridet skaft, nod och ljuspipa med droppskål. Höjd 49 cm. Fotens diameter 31 cm. Inskrift: J L C C 1778.⁵⁴ Försilvrade 1881 (vis prot). – 2. Kandelaber av mässing för 7 ljus. Höjd 50 cm, bredd 60 cm, vikt ca 20 kg. Svarvat skaft. Genombrutna växtornament under runda droppskålar och urnformade ljuspipor (fig 124). Tillverkad och skänkt 1927 av fabrikör Axel Bolling i Gränna, fader till kantor Gustaf Bolling i Arby (kr prot). – 3–8. Mässingsljusstakar av något växlande former. Höjd 17–18 cm. Två märkta Gusum 16 och 18. 1890–1920-tal. – 9–10. 2 mindre mässingsljusstakar. Höjd 14 cm, rak ljuspipa med smalt bräm, neråt avsmalnande skaft. Foten platt, diameter 12 cm. – 11–12. 2 ljusstakar av försilvrade mässing tillverkade i stil med den trearmade kandelabern (nr 1). Höjd 46 cm. Punsad bladdekor på foten, som har diameter 26 cm. Tillverkade av J G Hentzell i Kalmar och överlämnade som gåva påskdagen 1928 av friherre Gerhard Rappe på Christinelund. – 13–14. 2 försilvrade mässingsljusstakar. Höjd 29 cm. Fotens diameter 20 cm. Rak ljuspipa. Skaftet med nod. Fanns 1898. Omförsilvrade 1928 av Hentzell, Kalmar, på friherre Gerhard Rappes bekostnad (st prot). – 15–16. Ljustakar i järnsmide avsedda som golvstakar vid begravning. Höjd 110 cm. Fyrdelad fot. Rakt skaft med nod, kors och hjärta. Droppskål med utdragna flikar avslutade med runda knoppar (fig 88). Gåva 1974 av kyrkoherde Hans Lennart Hartler med familj, Arby. – 17. Dopljusstake, tillverkad av balusterdocka från 1600-talets korskrank (fig 125).

På 1600-talet omtalas: »Item 8 st. Liussestakar af Trä, på åthskillige Maneer gjorde om 4 eller 5 alnars längd. I golfwet fram uthi choret ähr 3 st. hohl, hwar uthi the hafwa satt mehrbemälte Liussestakar med brinnande liuss, när barn skulle döpass och bruder wijas» (Ransakningar 1667). 8 ljus och 3 hål i golvet måste betyda att stakarna varit flerarmade (jfr Stolt 1984).

Textilier

I slutet av 1500-talet (PB vis) hade kyrkan ett rikt textilförråd: »Korkåpa 1 ste – Messehackel af flogeld (sammet) 1 ste – Jthem 2 gamle Messe Hackler – Antependium 1 ste – Altarkläde gammalt 1 ste – Messeserker onde och gode 7 ste – Röklin 1 ste – Handkläder gamla 2 ste – Nÿth 1 ste – Örnnegåat gamla 3 ste – Altare Kläder på the altare som äre mitt i kyrkion 3 ste – jthem en måladt bonne krimom predicostolen brudepell 1 ste.»

1606 års inventarium förtjänar också att citeras:

»Gamla Messehakler 4 st, en af brunt sameth, en af blått stoft, en hvijt med insänckt, en brokott och slijten –

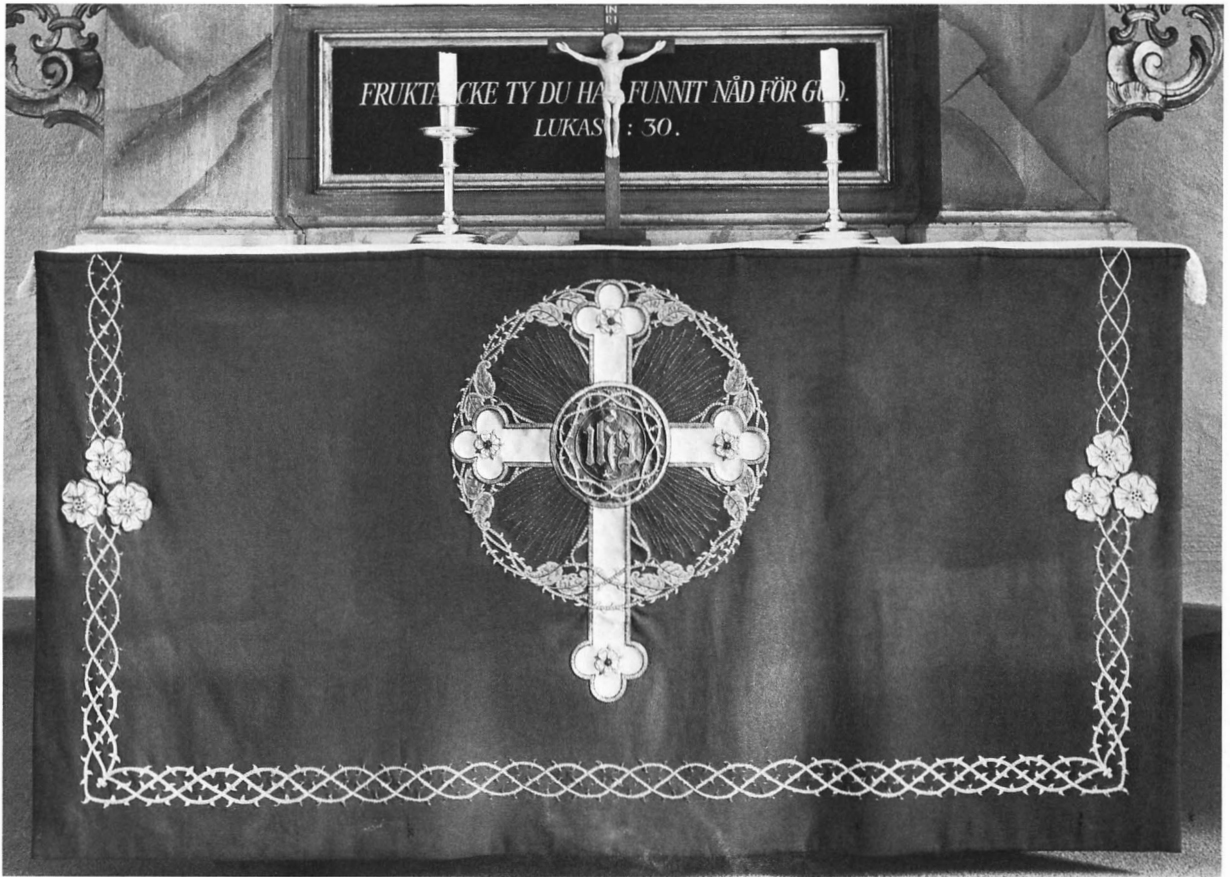

Fig 126. Antependium av röd sammet. Tillverkat vid Ersta 1908. Foto R Hintze 1983.

Antependium of red velvet, made in 1908.

Gammule Chorkåpa 1 st – Altarkläde 3 st, the 2 äre förslitne. Noch gammele altarkläde 6 st, 2 vid hvart altar uthe i kyrkian – Päll 1 st – Handkläde 4 st, 2 på altaret, itt på predikstolen, itt vid funthen – Messesärkiar 6 st, 2 nÿja, en upslyten the andre äre temelige dogre – Röklin 1 st – Örnegåth 4 st, itt nytt och 3 gammule – Tapeet (bildvävnad) 2 st, itt på Brudastoolen och itt på altarepalen.»

Från 1600-talet finns även följande uppgift: »Uthi Ahrby finnas twenne vexillier eller fanor med Kors, hwilka, som säijes, dhe gamla förfäder uthi deras Korssweka och gångedagar med siungande och bediande hafva burit ifrån den ena Kyrkian till den andra. Item hafwa de burit dem uthe på marken, omkring deras åkrar och Ängiar, sunget och åkallat gudh at han frucktena på Jordenne bewara, missvext och dyr tijdh afwända wille» (Ransakningar 1667). En av dessa processionsfanor fanns kvar ännu 1763, då Löfman skriver: »En gammal påwisk pro-

cessions fahna, som är målad på grovt lärft, står ännu i kyrkan.»

Arkivalierna visar hur textilierna undan för undan decimerades. Så försåldes 1610 bla »någer gammalt upslytne linne och altarkläder, som voro på the två altare som nedrefvos när predikstolen byggdes, itt lappatt och gammalt röklin», handkläden mm (st prot). 1660 nämns en »Gammal choorkapa, brukas till pell» (st prot).

Men nytt tillkom också. 1684–85 utökades tex inventariet med ett »blommeradt altarkläde av siden med guldspetsar utstofferat» (vis prot). 1702 skänkte »Edla och Wälb Fru Brita Gyllenspak⁵⁵ på Resby ett skönt Altarkläde med kosteligt inarbetat guld samt med äckta guldgaloner nedomkring och en altarduk af Slissing, med hwita breda spetsar omkring» (räk).

Vid biskopsvisitationen 1706 upptogs följande textiler: »Altarkläde av brunt blommerat sidentyg med gullblommor uti och en oäkta gullgalon omkring 1 st – Dito

Fig 127. Mässhake av svart sammet med galoner och broderier i silver. Inköpt 1848. Foto R Hintze 1983.

Chasuble of black velvet with silver embroidery, purchased in 1848.

av vitt sidentyg med bruna blommor uti och en oäkta silverspets omkring 1 st – Dito gamla försletna av gult och grått yllet tyg 2 st – Altarduk 1 st – Mässhakar, av vilka en allenast av röd sammet är brukelig, vilken är så gammal och försleten, att det väl behövdes köpas en annan 3 st – Messeskjortor, av vilka en allenast kan brukas 5 st – Bragdha kläden (handlin av konstvävnad) 6 st – Dito vita 2 st – Gammal päll av en försleten korkåpa, obrukelig 1 st – Kalkkläde 3 st – Svart bårakläde med gyllene frantzar kring 1 st.»

1708 köptes en ny mässhake av röd sammet med silvergaleror för 87 dlr och 2/3 smt (räk) och 1715 skänkte Emerentia Weinberg ett ännu bevarat kalkkläde av siden (se nedan). 1732 hade tullinspektör Daniel Westlinger förärat kyrkan 12 1/2 alnar svart kläde att bekläda

altaret, disken och predikstolen med i fastlagstiden (vis prot, jfr not 11). I ett visitationsprotokoll från 1776 uppges följande: »De i 1750 års inventarier specificerade gamla kläder, nämligen det gamla altarklädet av brunt sidentyg med guldblommor, dito det af hvitt sidentyg med bruna blommor och en oäkta silverspets omkring, de tvenne förslitna dito af grått och gult sidentyg, den gamla altarduken, med knytning omkring, den gamla gula messehaken af halfsidentyg, 6 st gamla bragdekläder, hvilka alla, såsom i sakristian hängande till ingen nytta för kyrkan, blefvo nu utdömda att försäljas till den mestbudande, och skall värdet användas till hjälp vid en ny messehakes anskaffande» (Pleijel, 1945, s 23).

Intressant är också 1811 års inventarieförteckning över Kyrkans Skrud och Klädspersedlar: 1 st Mässe-Hake av

Fig 128. Kalkduk av siden med broderier i guld och silver, skänkt 1715. Foto R Hintze 1983.

Chalice veil of silk with gold and silver embroidery work. Donated in 1715.

svart sammet med silvergaloner – 1 st gammalt Altar-Täcke av rött sammet med silver-galoner – 1 st Altarduk, av Bomulls-lärfvt med spetsar omkring – 1 st Diske-Duk av dito med dito – 1 st Mässa-skjorta, brukbar – 1 st servette at lägga på Altaret under Vinkärlden – 2 st blårosiga handdukar, som nyttjas vid Dop-acten – 1 st Kalkkläde av hvitt siden, med sydda blommor av guld, silver och silke – 1 st gammalt hvitt kalkkläde utsydt med årtalet 1728 – 1 st Pulpet att sätta på Altaret för Böckerna, överdragen med guldspetsar och upphöjt broderi (brukas ej) – 1 st Prästkappa av kamelott – 1 st nytt bårkläde med fransar – 1 st gammalt dito utan fransar.

I kyrkan bevaras nu följande textilier:

Antependier: 1. Röd sammet med applikationer och broderier i silke (fig 126). Vitt ringkors med IHS i kors-

mitten. Baksida av vitt siden. Tillverkad av Ersta diakonianstalts paramentavdelning 1908 (räk). – 2. Vit sidendamast med invävda mindre kors. Stort kors av guldgalon. Batikbaksida. Tillverkad av Licism 1954. Skänkt av Kyrkliga ungdomskretsen. – 3. Violettt bladmönstrad sidendamast. Vitt kors med silvertrådar. Baksida av beige linne. Tillverkad av fru Dagmar Bolling och skänkt av enskild person 1956. – 3. Grön mönstrad linnedamast med guld och silkebroderier i form av Kristusymbol och bladrankor. Baksida av vitt linne. Gåva av Arby lottaförning 1949. – 5. Svart ylle, kypert, bred silkesfrans.

Ett svart kläde, att jämte vita servetter vid jordfästningar läggas över altarringen. Skänkt av länsmaskinisten John F Carlsson, Linköping, troligen samtidigt som han till påskhögtiden 1926 lät bekosta mattor till kyrkans

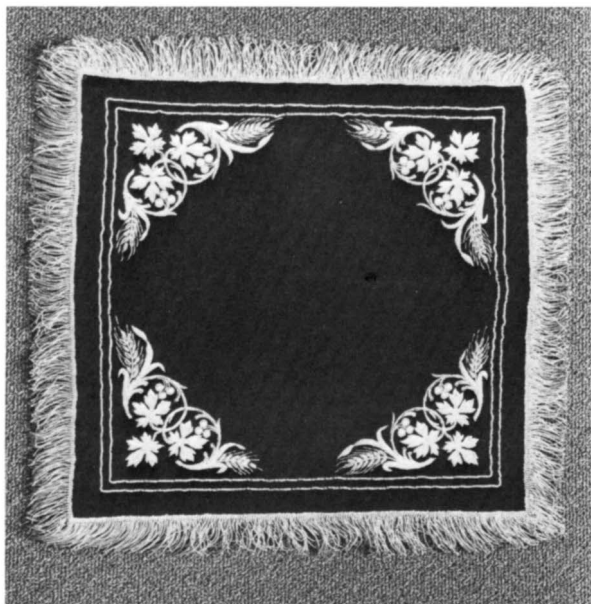

Fig 129. Kalkduk av svart sammet med silverbroderier, skänkt 1824. Foto B Sahlström, KLM 1983.

Chalice veil of black velvet with silver embroidery, donated in 1824.

kor samt mitt- och sidogångar. I koret mattor av röd filt. I mitt- och sidogångar av jutetåg i samma färg som kyrkans bänkar. Altarringklädet användes sista gången 1966.

Predikstolskläden, 2 st, lika antependier nr 3 och 5 ovan.

Mässhakar: 1. Av svart silkesammet med galoner och broderier av silver (fig 127). På ryggsidan applicerat kors av silvergalon, därunder broderade rankor av palmblad samt blommor. På framsidan triangel med Jahve inom strålkran. Foder av svart bomullssatin. Inköpt 1848 från Jeanette Wirén i Stockholm för 160 Rdr Banco i stället för en gammal mässhake som samtidigt försålades (räk). Renoverad 1923 på Ersta, varvid broderierna överflyttades på ny sammet och den smala galonen ersattes med ny (ATA). Åter konserverad 1980 av Libraria tillsammans med svarta kalkklädet. – 2. Av vitt linne i kypertteknik. På ryggsidan grönt stort kors med invävda små svarta kors samt i korsmitten Guds allseende öga i broderiarbete. På framsidan broderi: ängel inom alfa och omega. Grönt sidenfoder. Inköpt 1946 av Södra Sveriges kyrkliga textil i Lund. Delvis gåva av församlingens missionskyrets och ungdomskretsen. – 3. Av linnerysväv med ylleinplock i ljusa nyanser av vitt, isblått, gult, violett och grått. Kragen i gula nyanser och guld. På ryggsidan kors. På framsidan himmelens port, omgiven av ljusstrålar. Komponerad och utförd av textilkonstnärinnan Anna Maria Hoke i Kalmar 1965 med tema »Vad ljus över giften». Bekostad av Kyrkans minnesfond. – 4. Av violett ylle i tuskaft. Vertikalt växlande inslag i blått och rödviolett. På ryggsidan stort kors med invävda bladrankor i brungult. På framsidan IHS under litet kors i brungult. Foder av brungult grövre ylle i tuskaft. Inköpt av textilkonstnärinnan Vivianne Hellman, Söderfors. Bekostad av Kyrkans minnesfond samt anslag från Skällby, Olsby och Ålebo syföreningar.

Kalkdukar: 1. Dubbelsidig, med framsida av nu ljus grönblå, ursprungligen röd eller rosa, sidentaft och baksi-

Fig 130. Bokdyna av svart sammet med guldtråds- och pärlbroderier, skänkt 1822. Foto R Hinze 1983.

Book cushion of black velvet with gold-thread and pearl embroidery work, donated in 1822.

Fig 131. Brevväska (bursa?). Gulvitt siden med applikationer. Tidigt 1700-tal. Foto R Hintze 1983.

Letter bag (bursa?), light yellow silk with appliqué work. Early 18th century.

da av ljusblå sidentaft med liksidigt broderi tecknande på dukens mitt IHS inom blom- och bladkrans, över dukens yta strödda blomkvistar samt blomsterornament (fig 128). Under mittmotivet ses året 1714 samt initialerna EC WB. Broderierna är utförda med guld- och silvertråd samt grönt silke i plattsöm och stjälkstygn. Runt dukens ytterkant knypplad guldspets. Mått: höjd 53 cm, bredd 51 cm. Duken är broderad och skänkt till kyrkan 1715 av inspektör Weinbergs (se not 101) dotter Emerentia (st

prot). Den uppges vara av sidentyg »på ena sidan blått och på den andra rött». Duken blev 1987 konserverad hos raås textilsektion. – 2. Av svart sammet med silverfransar Kors och blomsterbroderier av silvertråd. Storlek 40×40 cm (fig 129). Gäva 1824 av »Hr Generalmajoren och Riddaren Björnstjernas (se not 14) välborna dotter Emilia på hennes första nattvardsdag den 12 december ett kalkkläde, utsytt av hennes egen hand» (st prot). Renoverad 1980 av Libraria tillsammans med svarta

mässhaken. – 3. Av vit sammet med röda galoner och guldspetsar applicerade som kors i mitten och runt kanten. Baksida av vitt siden. Mått 42×42 cm. Tillverkad och skänkt av enskild person 1955.

Altardukar: 7 st, varav en »knuten och skänkt av 1879 års nattvardsungdom» (vis prot 1881) och 2 helt nya med virkad kantspets tillverkade och skänkta av Ebba Pettersson i Skällby 1974.

Albor: 3 st, av dessa en nyanskaffad 1975, bekostad av medel ur Kyrkans minnesfond och genom anslag från Arby-Gräsgårde och Skällby-Olsbo kyrkliga syföreningar.

Stolor: 1 Vit med grönt kors. – 2. Grön med vitt kors. – 3. Violettt med vitt kors. – 4. Röd med gult kors. Stolorna 2–4 vävda av Ingrid Danielsson, Gamla Hjelm-seryd, 1960.

Bokdyna av svart sammet med guldtråds- och pärlbroderier. I mitten Guds allseende öga och bok, kors, lagens tavlor samt kärve och blommor däromkring (fig 130). Nedtill är broderat i guldtråd: »Christine Marie Wahlbom 1822.» Mått 48×32×5 cm. I sockenprotokollet 1822 uppges: »Uti dec. månad behagade majoren och riddaren Wahlboms dotter Demoiselle Christina Maria Wahlbom (se not 14) å Christinelund ädelmodigt skänka en vacker bokpulpet med av henne högst prydliga utsydd svart sammetsdyna, till minne av hennes första nattvardsgång.»

Bokstödskläde av svart yllekypert med broderade blomstermotiv i rött och vitt samt omgiven av kordong.

Mått 46,5×31 cm. Sent 1800-tal eller sekelskifte? Nämd i protokoll för första gången 1923.

Brevväska (bursaliknande) av gulvitt siden med polykroma applikationer bla blommor och hjort (fig 131). Foder av kattun med rött-svart mönster. Mått 48×29 cm. Skänkt av godsägare A Wulffs sterbhus 1959. Från början av 1700-talet?

Vävd vid dopfunten, storlek 1,10×90 cm. Grov tu-skaft med inplockat mönster, gul och grönrändig ram, grönschatterad botten. Tema: »Barnavännen.» Vitklädd Kristus omgiven av barn. Vävd av textilkonstnärinnan Vivianne Hellman i Söderfors 1976. Inköpt med medel ur Kyrkans minnesfond.

I kyrkan finns också en prästkappa av gammal typ, troligen den som 1881 nämns som ny. Den på församlingens bekostnad 1781 anskaffade kyrkväktarrocken, brun med röd krage och uppslag (st prot), är däremot ej bevarad.

Kollekthåvar:⁵⁶ 1 Oblekt linnelärft med heltäckande broderi med framställning av fyra kvinnofigurer i flerfärgat silke på siden mot en bakgrund i silverläggsöm (fig 132). Kvinnofigurerna, som visar Tron och Hoppet samt Kärleken i två varianter, är klädda i tidsenliga dräkter med fladdrande schalar och plymer på huvudet. De är utförda i nu bleknat silke i rött, rosa, blått, vitt, gulgrönt och brunt samt något metalltråd i schattérsöm med stjälksöm och knutar på nu huvudsakligen smutsvitt siden. Figurerna står på mark som skiftar i blått och gul-

Fig 132. Kollektåvar med figurbroderier, märkt 1701 Foto R Hintze 1983.

Collection-bag with embroidered figures, dated 1701.

Fig 133. Kollektåv med blomsterbroderier i silvertråd, märkt 1728. Foto R Hintze 1983.

Collection-bag with silver-thread embroidery work, dated 1728.

grönt. Bakgrund i silverläggsöm. På ett par ställen har applicerats mindre bitar av mönstrat silverband. I håvens botten en rundel i vilken ses en stjärna broderad i gulvitt silke mot bakgrund i silverläggsöm. I stjärnans mitt är fästad en tofs av silver och mörkblått silke, 1,8 cm. Runt öppningen mönstrad silvergalon, bredd 3 cm. Innerpåse av gulvitt sämskskinn. – Håven är sammansatt av två stycken lärtf med broderi med en söm mitt bak vid holken och en söm mitt fram. Holk med inskriptionen »JT CHE 1701» samt ringklocka med bladornering i silver. Svarvad stång av trä med diagonalränder målade i grönt och guld samt handtag i rött och beslag av ben med rester av förgyllning. Färgen nu till stor del avskavd. Mått: höjd 16 cm, diameter 14 cm. Stångens längd 110 cm, inklusive holk 12,5 cm. – I räkenskaperna 1702 uppges: »Hafver Proviantmesterskan ifrån Gårda Edla och dygderika Fru Christina Ehrenström gifvit i Testamente efter sin saligman Hr Johan Törnebohm⁵⁷ en väl broderad Kyrkiopung med Käpp, Silfverbeslag och Silfverklocka.» – 2. Av nu ceriserosa atlassiden med dekor av blombroderier i silver i låg relief samt prydd med guldspets och guldtofs (fig 133). Holk med inskriptionen »Bengt Weinberg: Anna: M: AltenAK 1728» (se not 10) samt ringklocka i silver. Stång av trä. – Håven är sammansatt av fem kilar atlassiden, var och en med likadant avpassat broderi av blommor, blad och vindruvsklasar utförda i silvertråd och silversnodd samt lan, paljetter och kantiljer i läggsöm sydda över grova trådar oblekt lingarn. Över skarvarna silversnodd. Runt öppningen ett blommönstrat guldband, bredd 2 cm, vid vil-

ket är fästad en knypplad guldspets, bredd 2,5 cm. Under guldbandet en remsa av blå linnelärtf. I håvens botten en guldtofs i snömakeri, 1,7 cm lång. Innerpåse av brunt läder. Holk och ringklocka av silver samt svarvad stång av trä målade med diagonalränder i brunt och grönt. Färgen nu till stor del avskavd. Mått: höjd 15 cm, diameter 16 cm, stångens längd 107 cm, inklusive holk 13 cm. Kollektåven nämns för första gången i vis prot 1739. – Håvarna 1–2 konserverades 1982 hos raä:s textilsektion. Kostnaden bestreds av Kyrkans minnesfond. – 3–4. 2 nya håvar av grönbått ylle med broderier i gulrött. Innerpåse av sämskskinn. Stångens längd 127 cm, skafthylsa av silver Håvens diameter 15 cm. Komponerade av textilkonstnärinnan Brita Carlström, Kalmar. Tyget vävt av Stina Olofsson, Gräsgårde. Förfärdigade av Kalmar hemslöjd 1976 (prot). Skänkta av familjerna Rickard Elofsson, Gräsgårde, och Birger Olsson, Kulltorp.

Gravminnen

Vid utgrävningen frilades 10 medeltida gravar i långhuset och 3 fragmentariska gravar i tornet samt 4 gravkammare. Den äldsta daterade graven ligger i långhusets nordöstra del och är beskriven ovan i samband med utgrävningsredogörelsen. Den kan dateras till 1200-talets senare hälft. Seden att begrava inne i kyrkan går således tillbaka till kyrkans äldsta tid. År 1775 blev begravingar inne i kyrkan förbjudna. I ett sockenstämmoprotokoll av den 28 maj detta år lämnas följande uppgift härom: »I kyrkan skall finnas åtskilliga gravar, som ingen vet vilka de tillhöra. Beslöts nu, att inga lik hädanefter få begravas

Fig 134. Gravsten i koret över Johan Törneboum och Christina Ehrenström 1697. Foto R Hintze 1983.

Gravestone, in the chancel, dated 1697.

i kyrkan eller sakristian till smittsamma sjukdomars hämmande och beslöts att gravställena i kyrkan skulle igenfyllas med mull.»

Endast en gravsten, som legat i kyrkans golv, återstår (fig 134). Stenen är av röd kalksten, mått 146×212 cm, med försänkt ornamentik. Ram med figurprydda rundlar i hörnen: överst änglar, nederst tv ett timglas och th dödskalle och benknota. I mitten av stenen ett spegelmonogram omgivet av en cirkelrund ram med texten: »Johan Törneboum Christina Ehrenström. An 1697» (se not 57). Gravstenen, som troligtvis från början och åtminstone sedan 1747, då Frigelius ritade av den, legat över graven i koret framför altaret, blev vid 1970-talets restaurering flyttad till nordsidan av triumfbågen, där den försänktes i det nya golvet.

Övriga inventarier

Vid slutet av 1500-talet ägde kyrkan: »gamla Kistor 3 ste – Ark gammal 1 ste» (PB vis). 1662 omtalas »Kyrkokistan» (räk) och 1670 nämns åter »Arcken», troligen avses härmed stora kyrkokistan, »som nu står i sakristian» (räk). 1722 tillverkades en ny kyrkokista i stället för den som förstörts vid inbrott samma år samt betalades 1723 (räk). Den gamla kistan behölls emellertid och blev lagad. De båda kistorna nämns vid inventering 1750, varvid den nya uppges vara av ek, överallt järnbeslagen utantill och med »3^{ne} innan och 1 utanläs». Även den

äldre kistan var försedd med lås. Samtidigt nämns en liten kista för kyrkvårdarna. 1840 beslöts att kyrkans stora kista skulle invändigt beslös med stora järnplåtar i botten samt fästas vid sakristians golv med stora järnspikar (st prot). Trots dessa försiktighetsåtgärder blev natten mellan den 18 och 19 december 1848 en silverkalk med patén stulen ur kistan (Pleijel, 1945, s 24).

Kyrkokistan från 1720-talet bevaras ännu (nu i bårhuset). Den är identisk med den 1750 beskrivna men numera gråmålad. Storlek 150×70×65 cm (fig 135).

En liten kista för kyrkvårdarna, ett litet gammalt skrin, ett fyrkantigt bord och två trästolar uppges också i 1750 års inventarium stå i sakristian. Bordet var tillverkat 1712 (räk) och fick 1821 två lådor under skivan (räk). Det flyttades 1972 till kyrkans bod. En stol av barocktyp, som nu står i bårhuset, kan vara densamma som nämns i både 1736 och 1750 års inventarium. Den har slät ryggbricka och är nu brunmålad. Om sakristians inredning får vi vidare veta att »1785 åtog sig Daniel Håkansson att förfärdiga ett skåp till kyrkvårdarnas behov» (st prot). 1818 betalades för ett skåp till klockaren (räk) och 1843 tillverkades 6 nya stolar till sakristian av Nils Frisk på Skällbylund (räk).

I inventariet 1606 omnämns en brudstol. En pall för »kyrkogångshustrur» blev tillverkad 1821 (räk). Ej bevarade.

Vaser: 1–2. Av silver, bägarformiga. Höjd 22 cm. Myn-

ningsdiameter 15 cm. Under mynningen bladdekor. Text på den ena: »Kärleken förgår aldrig» och på den andra: »Gud är kärleken.» Pärilstav och bladdekor på foten. Tillverkade 1927 och 1928 av Guldsmedsaktiebolaget i Stockholm. Skänkta 1960 till minne av framlidne bankdirektör Harald Wulff och hans efterlevande maka Edith W i Kalmar (inv). – 3. Av silver med rund övre del och åttkantig nederdel. Höjd 30 cm. Mynningsdiameter 12 cm. Tillverkad av juvelerare J Svensson i Kalmar 1912. Skänkt till kyrkan 1985 av vägmästaren Herman Ljunggren, Färjestaden, son till kyrkoherde Viktor Ljunggren i Arby, vilken erhållit vassen på sin 60-årsdag 15/8 1913 av församlingsmedlemmar i Hagby (inv). – 4–5. Av tenn. Höjd 28 cm. Med svagt bukig sida. Mellan fot och kärlekropp genombruten dekor i form av tre lejon. Inskrift på vasens sida: »Från kyrkans ungdomskrets.» Gåva 9/10 1931 (prot). – 6. Av tenn. Gåva 1958 av kommunalordförande Evald Johansson och hans maka Anna Lorentsson att användas i bårhuset. Enligt muntlig uppgift köpt hos juvelerare Gunnar Svensson i Kalmar. Tillverkad av Daalderup Tiel, Holland (inv). – 7–8. Av fajans med mörkbrun glasyr. Höjd 16 cm, diameter 15 cm. Stämpel: Gävle. Skänkta 1974 av Arby och Gräsgårde kyrkliga sällskningar (prot). – 9–10. Av glas. Höjd 17 cm. Skänkta av Arby-Gräsgårdens kyrkliga arbetskrets 1974 (inv).

I äldre inventarieförteckningar påträffas inga uppgifter om jordfästningsspadar och mullställ. Vid mullkastningen använde prästen vanlig spade. Anförvanter och bybor gjorde därpå sin sista tjänst gentemot den bortgångne genom att igenfylla graven på kyrkogården (Wentz, 1980, s 153). Först 1725 eller 1726 anskaffade församlingen i

Arby en särskild spade för prästen: »en liten spade, att brukas allena av prästen vid jordfästningar» (räk). En spade, märkt 1732, jämte sandurna av trä finns bevarade och var i bruk fram till 1959, då ett mullställ av smide inköptes från Libraria (räk). – Likdukar anskaffades 1885 efter beslut av Skällby bystämma och på dess bykassas bekostnad, närmast för bruk inom byn. Mot en mindre ersättning skulle de även stå till utlåning utom byns område. 1887 beslöt samma bystämma om inköp av en likvagn. Den skulle likaså utan kostnad stå till bybornas förfogande och mot en mindre ersättning även för bruk utom både by och församling. 1894 inlöstes den av församlingen för 275 kr. Sista året för dess begagnande var 1952. Katafalk anskaffades 1959. – Prestav av trä (H 222 cm) med florbhängt silverkors anskaffades genom Kyrkans minnesfond år 1961.

Series pastorum i form av en svart tavla med förgylld ram och förgyllda bokstäver med förteckning över kyrkoherdar i Arby pastorat från år 1566 till nu. Endast själva tavlan (120×238 cm) hänger nu i kyrkan, på norra korväggen. Ramverket förvaras alltsedan restaureringen i början av 1970-talet i kyrkans bod, dvs gamla kyrkstallet. Överstycket har rundad fronton och fris med tandsnitt. Frontonens botten är målad i grågrönt och pryds av en målad, allegorisk framställning av Tron visande en kvinna med dok och med kors i höger hand, sittande vid en urna och omgiven av cypresser. Vid frontonens sidor finns skulpterade gulmålade urnor. På ömse sidor om tavlan ses framställningar av Minnet och Tiden. Understycket eller postamentet är 2,20 m brett och har på målad grågrön marmorering inskriften: »Låt Tiden fräta

Fig 135. Kyrkkista från 1720-talet. Foto R Hintze 1983.

Church chest from the 1720's.

allt, låt Döden Lifvet skörda. Låt Honom ta sit rof, men Minnet skal han vörda, som Dygden lämnar kvar.» – Tavlan lät prosten Roosval på egen bekostnad förfärdiga hos målaren A Friske i Kalmar. Den uppsattes påskafton 1803 och invigdes på påskdagen av prosten Eric Casper Roosval med ett tal som finns tryckt i Kalmar stiftstidning nr 5 år 1803 (Löfgren I, s 259). – Se fig 84 och 105.

Under 1700-talets början hade kyrkan tre sk Hedengrantavlor:⁵⁸ »Jubelfesten, Sahl Konung Carl XIes begrafning och Narviska Victorien» (räk 1706). Ej bevarade. En tavla med förgylld ram krönt med krona och innehållande Gustav III:s tal i riksdagen 1771 förvaras i kyrkans bod.

Änlikare och måttlikare av järn. Stämpel: tre kronor och HR samt 1737 »lefvererade av Cronans Befallningsman Hans Botin, 1737 till församlingens rättelse i dess alnar och måhl» (st prot).

Böcker

Den äldsta uppgiften från 1597–98 nämner 1 Official, 1 gammal psalterium, 1 Nya testamentet på svenska samt 11 st »Pernme böcker» (PB vis). 1606 uppräknas 1 Svensk Biblia, 1 Nya Testamentit, 2 handböcker, 1 Kyrkiones Räkenskapsbok, 1 Official (sönderrifvitt) och »Psalteria Davids med Munkeskrift – 3 st, föruthan gamla Munkeböcker, som föga ähre nyttige» (inv).

De senare har uppmärksammats av Löfgren (I, s 255), som skriver: »Collega Schola Mag Abr Ahlquist äger ett manuskript med följande Titel: Historiske Anmärkingar öfver några Älderdomslemningar uti Arby och Hagby socknar, skrefne d 15 Maji år 1763 af Anders Löfman. I slutet af detta Manuskript nämner auctor några gamla böcker skrifna med munkeskrift på pergament, som innehållit Påfviska beslut och några helgons legender och legat förvarade i dess kyrkors sakristior, samt funnits i behåll år 1740, då han sett dem som gymnasist, men voro förkomna 1755.» I kyrkans räkenskaper mellan 1750–57 anges i samband med inköp av Luthers Kyrkopostilla att: »2ne gamla med Munkestil skrifna böcker äro nu skänkta till Biblioteket i Kalmar emedan de här i kyrkan utan bruk och nyttjande ligga och förmultna.»

Vid biskopsvisitation 21 juni 1695 omtalas, att konung Karl till Arby kyrka givit: »En kyrkoordning, en Handbok och en Confessio aug. allt i förgylt band.»

År 1776 lät församlingen auktionera bort såväl den gamla kyrkobibeln av år 1541 som en Gustav Adolfsbibel, tryckt 1618 (st prot) och inköpt året därefter för 8 daler (räk).

På predikstolen ligger nu Gustav Vasas bibel i faksimilupplaga (Malmö 1935–57). Skänkt 1945 av friherrinnan Anna Rappe, Christinelund.

Av de böcker som kyrkoarkivet nu innehåller kan särskilt nämnas:⁵⁹ – (1) Karl XII:s bibel. Tryckt 1703. – (2) Johannes Gezelius' bibelverk i 3 band (nämnd i inv 1750). – (6) Peringskiölds Bibliska släkregister, inköpt 1714 (räk). – (7–8) Josephus Flavius' Judiska historia inköpt 1713 »efter befallning av Högwälb Herr Greve Gyllenstierna, kostade 3 dlr 10 2/3 öre. Kostnaden delades lika mellan Arby och Hagby» (räk). – (29) Provöversättning av den heliga skrift 1774. – (39+43) Provöversättningar av Nya Testamentet 1816 och 1850. – (44) Evald Ziervogels synkronistiska tabeller. – (67) Kungliga förordningar, kungörelser och protokoll från början av 1600-talet till början av 1900-talet. (Det officiella trycket sändes som pliktleveranser till kyrkoherdarna ute i landet etc ...) – (80) Handbok för läkarvetenskap 1797. – (91) Hus och Land-Apotek 1747. – (83) Skrifter om Biskötsel 1768. – (90–94) Gödsellära, och allmän hälsovård. – De sistnämnda böckerna är goda exempel på praktiska handböcker i ett kyrkobibliotek under 1700-talet.

Ståndur

Ståndur, H 2,65 m, målat i grågrönt, med blågrön basplatta. Förgyllda lister och förgyllt genombrutet krön med blomornament. Tillverkat av Jan Londen, Karlskrona. Skänkt av »socknens drängar» 1778 (st prot). Även omtalat i sockenstämmoprotokoll 4/5 1783, då det uppgavs stå på norra långhusväggen och på det målade fodralet ha följande text: »Hvar knäpp jag låter höra är en förlorad tid, som aldrig kommer åter.» Senast blev uret ommålat under restaureringen 1970–72. Det står nu i korets norra del (se tex fig 82).

Klockor

Vid 1500-talets slut hade kyrkan följande klockor (PB vis): »Klockor i Stapeln 1 ste – j Tornedt 2 ste – primklocka 1 ste.» Samma klockor omnämns 1606 jämte »2 små lösa klockor i kyrkiones kista, enthera ofärdigh» (inv). Under 1600-talet utlånades flera gånger en klocka till Storkyrkan i Kalmar. Så skedde tex 1611–24 efter Kalmarkriget, 1647 efter en brand och 1660–62 under den efterföljande kyrkans (domkyrkans) byggnadstid i den nya staden (Olsson, M, 1974, s 223 ff). Ny klocksträng inköptes ofta tex 1615, 1618, 1636, 1663, 1667, 1673, 1682 och 1710 och ny kläpp 1630 och 1635 (räk).

1643 fick troligen alla tre klockorna sin plats i stapeln i samband med att stapeln renoverades. Då omgöts också någon eller några av klockorna. Gjutaren fick 5 m 2 öre i betalning (räk). 1666 uppges »Klockor – 3 st i Stapeln, Primkläcka – 1 st, vid bookstolen lijten kläcka, 1 st vid pungen förärad av pastor till kyrkan» (vis prot). 1750

Fig 136. Medeltida minuskelinskrift på storklockan enligt A Löfman 1763, KB.

Mediaeval miniscule inscription on the great bell.

upprepas samma antal klockor, då med förtydligandet: »En större och 2^{ne} smärre klockor i stapulen» (inv).

Löfman beskriver 1763 den stora klockan: »På största Kläckans östra sida synes en liten cour, eller en catheder, uti hwilken sitter en bild som är något oredig. Den torde vara antingen Jungfru Maria med Barnet på armen eller S:t Sigfrid med sit trehövdade Ämbar eller Olof Skötkonung. På norra sidan om samma cour står ett sådant tecken ... och på den södre ... Öfverst på kläckan läses följande rundt omkring i en rad stående skrift (fig 136). – Jag har nog undrat och grundat på vad dessa sigla månne betyda. De torde kanske kunna uppläsas i en sådan mening: Anno Domini MC III. Dive Olave et Maria et Christe, ora pro nobis.» Han fortsätter med en spekulation om att klockan skulle vara en av de äldsta i Götariket. Denna tolkning traderas vid 1800-talets början av Löfgren (I, s 257), dock inte ordagrant. Löfgren nämner inte S Sigfrid, utan endast Olof Skötkonung. Han tillfogar, att klockan har en »skön skarp klang med en hel ton på ena och en half ton på andra bordet».

Klockan hänger i den höga öppna stapeln. Plattforms-golvet är bräckligt. Det har därför inte varit möjligt att studera inskriften. Åmark besökte 1943 Arby, men kunde inte heller närmare studera klockan av nämnda anledning. Han återger i princip den av Löfman först gjorda

tolkningen men har ändrat årtalet: »anno domini MCDIII dive (?) Olave et Maria et Christe ora pro nobis.» På svenska: Herrens år 1403 (göts jag). Helge (?) Olof, Maria och Kristus bed för oss! (Åmark 1960, s 126). Kopierad från Löfman och rättvänd har inskriften det utseende som ses i fig 136. Texten är gotisk frakturstil och måste dateras till senmedeltid. Klockans form tyder också på senmedeltid. En alternativ tolkning av inskriften skulle kunna vara: »Anno: d(omini): MCIII (1403?) dat me joaen» dvs: »År 1403 gav mig Johan.»⁶⁰ Inskriften skulle alltså ange namnet på den som skänkte klockan till kyrkan.

De båda mindre klockorna kan också vara medeltida. Mellanklockan uppges runt halsen ha ett ornament och mitt på kroppen ett krucifix (Åmark, 1960, s 126). Den på 1500-talet omtalade primklockan bör likaså ha varit medeltida. Primklockan försålles först 1852 (inv).

Klockornas mått uppges vara: storklockan h 95 cm, diam 118 cm; mellanklockan h 55 cm, diam 67 cm; lillklockan h 55 cm, diam 62 cm (L M Holmbäck, Register över Sveriges kyrkklockor t o m år 1950, handskrift, SvK).

1957 anordnades elektrisk ringning av klockorna i stapeln. Då försågs också de tre klockorna med nya kläppar.

Noter

1. Ett medeltida skattfynd har påträffats på Gräsgårde nr 4. Det innehöll silversmycken och ett hundratal silvermynt »från sverkerska och erikska kungarnas tid» (SHM 3596). – Se *Hagberg, Haglund och Winberg*, 1979, s 376.
2. *Petrus Frigelius*, f 1708 i Åby, d 1791 i Madesjö, lektor i matematik i Kalmar 1742–1755, prästvigd 1747, kyrkoherde i Madesjö, Småland från 1755, kontraktsprost i Södra Möre 1764. Hans anteckningar och ritningar om kyrkorna och deras minnesmärken, de Frigelianska samlingarna, förvaras i Kalmar läroverks bibliotek (KLB). Utdrag finns i ATA. – Se Herdam 3: 260 ff och SvK ÖI 1: 1, s 28.
3. *Nils Isak Löfgren*, f 1797 i Högsby, d 1881 i Högsby, präst och fornforskare. 1822–25 verksam som präst på Öland, därefter i Ryssby, Högsby och Kråksmåla, Småland. 1858 prost i Högsby och Långemåla. 1844 korresponderande ledamot av Vitterhetsakademien. Huvudparten av Löfgrens samlingar förvaras i ATA, bla Kalmar och dess stift på fasta landet (5 vol). – Se Herdam 2: 347 och SvK ÖI 1: 1, s 35 ff.
4. Konservator Elin Törnquist, raä, har granskat korset och bestämt det från teknisk synpunkt.
5. *Anders Löfman*, f 1726 i Arby, d 1799 i Fliseryd. Kyrkoherde i Fliseryd 1781. Efterlämnade åtskilliga handskrifter, bla historiska anteckningar, till Kalmar läroverksbibliotek (KLB). – Se Herdam 1: 2, s 376.
6. I pastor *Torsten Sahlströms* rapport till riksantikvarieämbetet den 19 december 1956 (ATA) uppges att dörren hade: »5 ornerade järnband, varav 2 gångjärn samt en mängd storslövade järnnitar utströdda i horisontella och vertikala rader över hela ytan. Träet på framsidan utgjordes av bräder i vinkel (90 gr) med spetsen upp, fasthållna vid plankunderlaget i dörren medelst järnaglarna. Ett stycke av dörren kunde upptagas helt för att bevaras. Något spår av lås kunde inte iakttagas. Ett sannolikt fyrkantigt järnbeslag, som kanske varit centrum för en dragring eller portklapp fanns vid mitten av dörrens högra, fria yttersida. – Dörren synes ha placerats direkt på naturlig mark för att utgöra golv i sockenmagasinet. Märkligt var, att dörren synes ha haft liksom en inramning av nedlagda stenar.» Smidet tillvaratogs.
7. Muntligt meddelande av avdelningsdirektör Helmer Gustavson, Runverket, raä.
8. För elledningsgrävningarna svarade byggnadsarbetarna Herbert Pettersson, Skällby och Berndt Fransén, Skällbymåla, som på ett föredömligt sätt omedelbart kontaktade kyrkoherde Svennebring vid båda stenfynden.
9. Jägmästare *Sven Ljungberg*, Norra Gåra, f 1660, d 1716. Återkom årligen med gåvor till kyrkan. Vid hans bortgång överlämnades också en testamentsgåva till kyrkan (räk).
10. Amiralitetslöjtnanten *Jakob Johansson Mittler* fick 1687 av landshövding Hans Clerc på förordnande Södra Möre 3:e båtsmanskompani och bosatte sig på Applerum. Han dog 1703. Han var första gången gift med *Magdalena Hillman (Hielman)*, genom vilken han sannolikt fick Applerum. Hans andra hustru *Anna Magdalena Altenack*, löste som änka hemmanet som skatte. 1706 ingick hon äktenskap med bruksarrendatorn på Värnanäs, *Bengt Weinberg*, som flyttade till Applerum. Båda kom att göra betydande insatser till kyrkans och församlingens liv. – Se *Bengt Weinberg*, f 1666, d 1726. *Anna Magdalena Altenack*, f 1673, d 1731. – Se Domb och *Håkansson, G*, 1944, s 244.
11. *Carl Westlingers* broder *Jesper Daniel Westlinger* omtalas vid sin död 1763 som förre frälseinspektör och innehavare av Skällby Södragård (Domb).
12. Bergsfogden *Peter Wittbom*, f 1768, d 1829. Innehade och bodde på Gräsgårde nr 4, Arby församling. Dessutom ägde han i Hagby församling 5/8 av Hagbytorp och 1/3 av Slät. Detta gårdsinnehav gav honom rätt att på sockenstämmor göra sin röst hörd i båda församlingarna, vilken rätt han i viktiga ärenden också brukade.
13. *Peter Wittbom* var g m *Anna Margareta Lindbäck*, f 1767, d 1830, dotter till mannens företrädare Chartæsigillatæ-ombudsmannen och Cronolänsmannen *Johan Lindbäck*, Gräsgårde, f 1723, d 1793, g m *Brita Lundeberg*, d 1773. Brodern *Johan Christopher Lindbäck*, f 1759, d 1828 i Ljungby. Prästvigd i Kalmar 1785. Hovpredikant hos Hertig Adolf Fredrik 1787, brukspredikant vid doktorinnan Emerentia Bäckerströms bruk och bergverk i Mörtfors och Solstad i Tjust 1802. Honarieprost 1815. – Se Herdam 1, s 269. – I inv 1830 uppges: »Prosten Lindbäcks arvingar», dvs medlemmar av familjerna *Wittbom* och *Lindbäck* har byggt gravkorset. Den uppgiften torde bäst återge tillkomsthistorien. Ättlingar till familjen Wittbom kom länge att finnas kvar i socknen. Därför kom främst deras namn att knytas till minnesmärket.
14. Ätten Rappe på Christinelund i Arby kom vid början av 1700-talet att bli bosatt och bofast i socknen. Den introducerades av släkten *Wahlbom*. – Brukspatronen *Johan Wahlbom* från Närke köpte och innehade Applerum nr 1 i Arby i början av 1700-talet. Hans son, *Johan Gustaf Wahlbom*, f 1724, d 1807 i Kalmar, linnélärjunge, archiater (provinsiälläkare), fick sin uppfostran i det Applerum närliggande Gåra. Efter inköp av detta Gåra nr 1 och det intilliggande Gåra nr 2 samt Byagårde omformade han dessa till herresätet *Christinelund*, namngivet efter hans maka, *Elisabeth Christina Beronia*, f 1726 i Uppsala, dotter till biskopen i Kalmar, sedermera ärkebiskopen *Magnus Beronius* (S o h, 1971 s 269). Tillköp av gårdar har sedan skett, bla 1/2 mtl Wentorp, 1 gård i Melltorp och ett par gårdar i Mortorp. *Elisabeth Christina* och hennes syskon blev adlade på grund av faderns förtjänster med namnet *Biörnstierna*. Hennes son generalmajoren *Magnus Johan* blev år 1769 adopterad av moderns ätt. Han ärvde efter faderns död Christinelund och blev stamfader för den adopterade eller Wahlbomska grenen av Biörnstiernska ätten, vilken dog ut på svärdsidan 1898 (Soh, 1971 s 269). En dotter, *Lisette Emilia Augusta*, f 1809, d 1900, ärvde vid faderns död 1837 Christinelund, g m landshövdingen friherre *Axel Ludvig Rappe*, f 1800, d 1875. Efter friherrinnan Lisettes död övertog makarnas yngste son, översten *Ludvig Bernhard Rappe*, f 1874, d 1906, Christinelund,

- gm *Anna Rappe* f Tersmeden, f 1863, d 1951. Hon skänkte kyrkan många värdefulla gåvor. Deras son, agronomie doktor *Gerhard Alexis Rappe* f 1894, d 1974, innehade gården åren 1952 till 1969 tillsammans med två av sina barn. Därefter blev sonen, lantmätaren *Axel Johan Casimir*, ensam ägare till Christinelund.
15. I inv 1830 uppges gravkoret vara byggt 1820, vilken uppgift tydligen inte är exakt.
 16. Enligt församlingens räkenskapsbok gav *Olof i Glömminge* den 5:e söndagen i Fastan 1691 testamentspenningar efter sin hustru. Namnet på henne står tyvärr inte utsatt.
 17. Som inskriptionen röjer, var »*Per i Hölkebo*» på sin tid en av Arby sockens mångbetrodde män. Han satt bla i häradsnämnden under 1680- och 90-talen och gav åtskilliga gåvor till Arby kyrka. Hustru *Gertrud Olofsdotter*, f 1629, d 1712. – Se *Petersson, F*, 1981 s 138.
 18. De återgivna inskriptionsfragmenten – PIS IMD ger inte underlag för någon säker tolkning. Man kan förmoda, att gravstenen haft mått och utseende, som påkallat uppmärksamhet eller att den avsett person eller personer, som på något sätt fått ett särskilt fäste i församlingsbornas minne.
 19. Se not 13.
 20. För denna upplysning tackas byggmästare *Lennart Johansson*, Arby, liksom också för alla givande byggnadstekniska diskussioner under restaureringen 1971–72.
 21. Som ett förebildligt exempel på myntregistrering i samband med utgrävning kan nämnas *Mats Petersons* (Malmer) undersökning av S:t Jörgen i Åhus, publicerad i *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1948.
 22. Myntbestämningar har utförts av antikvarierna *Tamás Sárkány* och *Monica Golabiewski*, Myntkabinettet, Stockholm.
 23. Detta tolkningsförslag har framförts av nu framlidne fil dr *Iwar Anderson*.
 24. C¹⁴ bestämningen har utförts av *Lars Engstrand*, Laboratoriet för radioaktiv datering, Stockholm.
 25. En preliminär redovisning av undersökningen ingår i *M Ullén*, *Medeltida träkyrkor*, I, s 195–196.
 26. Troligen glaukonitisk kalksten från södra Öland. Samma stenart från Ramdala kyrka i Blekinge har analyserats av fd l:e statsgeologen *Erik Åhman*, Uppsala.
 27. Alla dendrokronologiska prov och analyser har utförts av forstkandidat *Thomas Bartholin* vid Kvartärbiologiska laboratoriet vid Lunds universitet.
 28. Antikvarie *Margareta Nockert*, raä, har undersökt och bestämt textilfragmenten.
 29. Konservator *Elin Törnquist* och byråchef *Gustaf Trotzig*, raä, har varit behjälpliga vid teknikbestämningen.
 30. Bestämningar och dateringar av här nämnda föremålsfynd har välvilligt gjorts av fil dr *Monica Rydbeck*.
 31. Denna idé framfördes först av *Olle Ferm* vid en animerad diskussion mellan *Ann Catherine Bonnier*, *Sigurd Rahmqvist* och förf vid en resa med DMS till Kalmars kustens kyrkor hösten 1986.
 32. Dendrokronologisk datering av *Thomas Bartholin*, Lunds universitet.
 33. *Johan Pettersson*, murmästare i Kalmar, 1820 älderman. Utförde under 1700-talets slut och 1800-talets början ny- eller ombyggnad av flera öländska kyrkor: Högsby 1799, Böda 1802, Mörbylånga 1811 och Ventlinge 1812. – Se SvK ÖI 1: 2, I: 3 och II: 2.
 34. *Ihrfors, Eric*, f 1846, d 1929, privatlörd, från 1900 e o amanuens vid landsarkivet i Vadstena. Samlade material om äldre kyrklig konst. Sammanlagt 16 vol, varav 4 st om Småland, ingår i ATA.
 35. Fragmenten har inv nr KLM 2780. Vilket helgon benskårvorna tillhör är inte känt. *Peringskiöld* uppger att bitar av S Eriks ben utdelades till en mängd kyrkor inom Kalmar stift. Jfr SvK ÖI II: 4 s 150 not 4, där donationen från Arby kyrka nämns och de spekulationer om S Eriksrelikier som meddelaren, troligen konsistorienotarien och lektorn *E C Roosval* traderar från *Peringskiöld*. Relikerna i Arby kan inte attribueras till något bestämt helgon. Enligt ännu levande tradition skall kyrkan ha varit helgad åt S Olof.
 36. I en gammal tidningsartikel, troligen av lektor *Baerentz*, förvarad i Arby kyrkoarkiv, berättas på likartat sätt om altarskåpet, troligen med *Löfmans* anteckningar som källa: »År 1766 fanns ett äldre altarskåp, hvilket i fonden skall hafva visat Kristus med Maria och Johannes, på flyglarna Petrus, Paulus, Olof den helige, den heliga Katarina m fl.»
 37. *Jonas Berggren*, »Kongl Priv Bildhuggare», f 1715 i Kristdala, d 1800 på Ämmenäs i Målilla sn. Verksam i Kalmar, där han troligen gått i lära hos *Peter Buschberg*. *Berggren* var en av dätidens mest anlitade konstnärer i Kalmar stift. – Se *Hofrén, M*, 1936 s 3 ff.
 38. Inv 1830 anger dock texten: »Si Du skall avla i Ditt lif . . .», Luk 1: 31.
 39. Förgyllaren *Erik Johan Coupelin* eller *Chaupolin* från Kalmar var verksam även på Öland. Han målade och förgyllde tex predikstolen i Köpings kyrka. – Se SvK vol 170 s 75.
 40. Målningen i Arby går tillbaka på en förlaga som troligen är tysk. Samma motiv målades spegelvänt 1883 av den tyske historiemålaren *Bernhard Plockhurst* (1825–1907). Det togs sedan upp av den tyska bildindustrin och mångfaldigades (*Dahmén, Gustafsson, Londos*, 1983 s 84–85). Vid tiden omkring 1900 förekom det som reproduktion i många svenska hem. Museilektor *Eva Londos*, Jönköping tackas för intressanta upplysningar i denna fråga.
 41. I en skrivelse i ATA av *Torgny Tode* (brorson till V Tode) den 25 nov 1977 beskrivs tavlans tillkomst och citeras brevet till *Valdemar Tode*. – *Valdemar Tode*, målare, f 1859 i Kalmar, d 1900 i Alger, Nordafrika. Studerande 1880–82 vid Konstakademien i Stockholm och sedan i Tyskland och Frankrike.
 42. Konservator *Sven Wahlgren* uppger också: »På vänster sida av ländklädet finns ursprungliga fragment av guld, polerat och lagt på poliment. Yttersidan av vänster ben har en ursprunglig kraftigt skär färg. Ett färglager borttogs. Framtagningen stannade vid 1760-talets färg, eftersom originalfärg saknades med undantag för de ovannämnda fragmenten» (Katalogkort i SvK:s arkiv).
 43. Den stilistiska bestämningen av triumfkrucifixet och reliefen har gjorts av nu framlidne professor *Aron Andersson*, SHMm.
 44. Muntlig upplysning av antikvarie *Mereth Lindgren*, raä. En-

- ligt avdelningsdirektör Åke Nisbeth, raä, kan sådana Smärtomansframställningar höra samman med en speciellt beviljad avlat.
45. Pietåbilden har tidigare ingått i baron Gösta Åkerhielms samling. Han verkade under flera år som sjukgymnast i Tyskland och förvärvade då åtskilliga konstverk. Den var i *Ebba Pauli-Rappes* ägo sedan 1923. Uppg i Barometern 24.12 1974.
 46. Konservator Sven Wahlgrens rapport 1938 (ATA).
 47. *Johan(nes) Magnusson*, f 1804, d 1875, från Lemnhult. Bygdemålare, instrumentmakare, självlärd orgelbyggare. Mycket anlitad i smålandsförsamlingarna. – Se *Erici* 1949, s 74 ff och *Densamme* 1965, s 284.
 48. Disposition enligt besiktningsprotokollet 1852: *Man* Borduna 16', Principal 8', Gedakt 8', Flöjt d'amour 8', Fugara 8', Octava 4', Håhlflöjt 4', Qvinta 3', Octava 2', Trumpet 8'. *Bihangspedal*. – Disposition 1904: *Man* Borduna 16', Principal 8', Rörflöjt 8', Violin 8', Salicional 8', Oktava 4', Trumpet 8'. *Bihangspedal*. Oktavkoppel. Kombinationer: Piano, Mezzoforte, Forte och en fri. – Disposition 1955: *Huvudverk*: Principal 8', Rörflöjt 8' (fr 1904), Oktava 4', Waldflöjt 2', Rankett 16', Mixtur 5 chor. *Svällverk* Gedacht 8', Spetsgamba 8', Koppelflöjt 4', Principal 2', Sifflöjt 1 1/3', Scharf 3 chor, Dulcian 8'. *Pedal* Subbas 16' (av 1904 års Borduna), Oktava 8' (av 1904 års Principal 8'), Gedacht-pommer 4', Fagott 16'. Gångse koppel. Slejflådor, mekanisk traktur och registratur.
 49. Utlåtande av nu framlidne ingenjör Gunnar Nykvist, Stenindustrins forskningsinstitut, Stockholm.
 50. *Löfgren* (I:259) uppger att i Mönsterås fanns ett alldeles likartat dopbäcken. Under 1700-talets första halvsekel kom två varandra avlösande prästgenerationer att förbinda Arby och Mönsterås med varandra.
 51. Till Sverige kan det ha kommit genom majoren *Hans Michelsson Maës* på Södra Gåra (nuvarande Christinelund). Han härstammade från Braunschweig och var, före sin bortgång 1723, granne med *Mittler* (not 10), som skall ha köpt fatet för 2 Dlr och 1 öre Smt (st prot).
 52. *Ericus Bethenius*, f 1659, d 1705. Kyrkoherde i Arby 1659–1705. Se Herdam 3: 98. Den anlitade guldsmeden torde ha varit *Sten Pedersson Sturck*, som avlade borgared 5 aug 1657. Se *Håkansson, G*, 1944 s 232.
 53. *Joachim Wiggman*, f 1725, d 1783, häradsskrivare. Vid stodelningen 1770 bodde han på Gräsgårde nr 4, vid sin död på Applerum. Applerum 2 var häradsskrivarboställe.
 54. Troligen skänkt av klockaren *Johan Lång* i Arby.
 55. Fru *Brita Gyllenspåk* köpte 1701 Resby nr 5 av Joan Persson och satt där till 1707 (Domb).
 56. Beskrivningen av kollektståvarna har gjorts av antikvarie Anna Borggren, textilsektionen, raä, som också beskrivit kalkduk nr 1.
 57. *Johan Törneboum* var från 1692 lanträntmästare och proviantmästare i Kalmar. Han tjänstgjorde som häradsskrivare i S Möre och var då bosatt i Södra Gåra i Arby sn. Död i sept 1700, gift med *Christina Ehrenström*, dotter till häradshövding Nils Strömman, adlad Ehrenström och Anna Dyk. – Se *Håkansson, G*, 1944 s 238 ff.
 58. *Ambrosius Hedengran*, f 1660 i Hedemora, d 1741 i Stockholm; kanslist i Kgl Majts kansli. Tecknare och kopparstickare. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, Erik Geringius och Claude Haton. Dessa tavlor utfördes till äminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, 200-årsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande i Norden. Det karakteristiska för H:s graverade ramverk kring texten på dessa minnestavlor består däri, att hela ornamentiken är ritad med en enda, sammanhängande linje. Minnesbladen spreds till så gott som alla svenska kyrkor (SvK ÖI II: 5, not 74).
 59. Siffrorna hänför sig till förteckning över tryckta böcker i Arby kyrkoarkiv, upprättad 1908. För hjälp med urval av viktiga böcker tackar vi intendent Elisabeth Westin, Skokloster slott.
 60. För hjälp med tolkning av Löfmans inskrift tackas antikvarie Jan Paul Strid, Runverket, raä.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ:s ritningsarkiv, kyrkor A 68; ritning till ny orgel av *Alb Törnqvist*, stadfäst 23/4 1852; ritning till kyrkogårdsutvidgning, 16/1 1929.

KB: Ransakningar efter Antiquiteter från åtskilliga lähn och Stift 4, Småland, Skåne, Blekinge och Öland, 1667–1684, s 229–240 (sign F 1 9:4), *Löfman, Anders*, Berättelse om S:t Sigfrids ankomst i Götarike samt om Arby och Hagby församlingar i Calmar Stift, 1763 (sign M 37:2a).

Raä, ATA: *Löfgren, N J*, Calmar och dess Stift på fasta landet innefattande de fyra häraderna N Möre, S Möre, Stranda och Handbörd. Bd 1 (påbörjat 1819) s 255–262; *Inv 1830*. Med anledning av Kungl Maj:ts nådiga förordning av den 17 april 1828 angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande och domkapitlens därav föranledda cirkulär av den 28 jan 1829 verkställd inventering i Arby (1 ex i kyrkoarkivet); *Ihrfors, E*, Smolandia sacra I. 1882/83; *Gunnar Håkansson's samling*, Handskrivnen journal påbörjad 18 juli 1941; avskrifter av handlingar 1597–1896 ur Arby kyrkoarkiv av *F Baerendtz* 1902–1903; handskrivnen osignerad anteckning om det ornerade dopfatet och dess inskription (1800-talets början?); prosten *G Th Todes* skrivelser ang planerad försäljning till staten av vissa inventarier från Arby och Hagby kyrkor, 1878; skrivelser rörande dopfontens återförande från prästgårdsträdgården till kyrkan, 1928; handlingar rörande kyrkogårdsutvidgningen 1929; skrivelser ang värmeledningsinstallation 1935–36, restaureringen 1936–39 och orgelns ombyggnad 1955; handlingar rörande ombyggnad av magasin till bårhus 1957; redogörelse av *O Svennebring* för det återfunna benhuset och div skrivelser ang dess planerade återuppförande, 1962–64; PM-förundersökning inför restaurering av *I Anderson*, 1963 (m 1 ritning); PM till uppmättningsritningar 1940 av *H Åkerlund* (m 3 ritningar); skrivelser i anslutning till 1972 års restaurering; rapport av *H Gustavson* om återfunnen runsten, 1973 och skrivelse betr dess framtida placering, 1973; rapport över arkeologiska undersökningar i kyrkan 1971–72 av *K Andersson*, 1973; brev, 1977, från kyrkoherde *T Tode* ang altartavlan från 1875–76; konserveringsrapporter rörande inventarier av *S Wahlgren*, 1938 och *M Ekholm* 1944 och 1945; redogörelser för textilkonserveringar, 1923 och 1980. – K-byråns arkiv: Län fastställelse 16/1 1929 av kyrkogårdsutvidgning enl förslag av trädgårdskonsulent *S Olsson* i Kalmar (1 ritning); förslag till lågtrycksångvärme 1936 av *Nordströms mekaniska verkstad* i Kalmar (1 ritning) samt skrivelser i anslutning till ärendet; program till restaurering av kyrkan av arkitekt *J Dahl*, Tranås, 1937; arbets- och materialbeskrivning till samma restaurering av ark *J Dahl*, 1939 (2 uppm ritningar och 7 restaureringsritningar) samt skrivelser i anslutning till ärendet; förslag till elektrisk belysning av ing *T Engström* i Kalmar, 1942 (2 ritningar); återupptagning och restaurering av absidfönstret, förslag av ark *J Dahl*, 1944 (4 ritningar); skrivelser i anslutning till ombyggnad av orgelverket, 1955; handlingar betr magasinets förändring till bårhus 1956–57; förslag av byggm *A Peterson* i Gräsgårde (2 ritningar); det åter-

funna benhuset – förslag till placering, 1962–64 (markering på gravkartan 1961); förslag till kyrkans restaurering av arkitekt *R Bergh*, 1969 jämte skrivelser i ärendet, 1972 (21 ritningar); beskrivning av utförd restaurering av ark *R Bergh*, 1974.

Gävle

LMV: »Geometrisk Charta öfver Arby bys åkrar, ängar och beteshagar i Calmare lähn, Södra Möre Härad och Arby socken författad år 1761 af *And Folling*» (sign G 3, 3:2); »Calmare Län Södra Möre Härad och Arby sockn upprättade År 1790 af *Anders Aurelb*» (sign G 3, 4:1).

Kalmar

Kalmar läroverksbibliotek: Frigelianska samlingarna; Löfmanska samlingarna.

KLM: Topografiskt anordnade handlingar och fotografier; inventering 1910; katalogkort med teckningar av dorsal, gravstenar m m.

Lantmäterikontoret: »Arealavmätning inför skattläggning 1694» (sign Akt 7 Bok A).

Vadstena

VaLa: Kyrkans arkivalier: *st prot* 1606–17, 1643, 1660–63 (L Ia), 1775–1810, 1810–1817, 1810–1862, 1818–1822, 1823–1848 (K Ia 1–5), 4/2 1772 (se L Ta3 och K II); *kr prot* 1813–1840, spridda år (K III: 1), 1839 (K Ia: 5), 1866 (K Ia 3). – 1848–1872 anges i 1954 års förteckning som saknad. Efterforskning synes ge vid handen, att protokollsbok för angivna tid inte funnits. Avser tydligen en lucka för dessa år i K III:2. Enstaka prot finns inskrivna i andra protokollböcker, exempelvis i K I a3. – *räk* 1597–1691, 1692–1716, 1715–1787, innehåller även hist anteckn, L I a 3, 1777–1817 (L I a 4), 1787–1816 (L I a 5); *spec räk* 1804–1821 (L I a 6), 1821–1836 (L I a 7), 1836–1851 (L I a 8); *vis prot* 1608–1757 spr år (se L I a: 1, 2), 1777 ff å PÅ i Arby (se nedan); *ministerialböcker* (födda, vigda, döda) 1634–1636 (L I a 1), 1701–1860 (C I: 1–6). – Yngre arkivalier förvaras i PÅ i Arby. Här finns också *st prot* 1848–1862 och *kst prot* 1863–1883 (K I a 6), *kr prot* 1843–1944 (K III: 2) samt *vis prot* 1777–1931 (N I: 1), 1939– (NI: 2).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Alvemo, B, Södra Möre. Kalmar 1984.

Anderson, I, Halltorps kyrka. Svenska fornminnesplatser nr 45. Stockholm 1956. – *Densamme*, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm 1960. – *Densamme*, Hagby fästningskyrka, i: Fornvännen 1967: 1.

Andersson, K, Aspekter på den medeltida kyrkobyggnaden, i: Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982: 3. – *Densamma*, Medeltidskyrkorna vid Kalmarmarkusten och deras förändringar under 1600- och 1700-talen, i: Kalmar län 1982. – *Densamma*, Kalmarmarkustens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin 9, 1983.

- Andersson, W*, Skånes romanska lantkyrkor med brett västtorn. Lund 1926. – *Densamme*, Hjortsberga kyrka och Ramdala kyrka. SvK Bl I, 1932.
- Anglert, M*, Vem försvarade vad? Några reflexioner kring de sk försvarskyrkorna, i: *Meta* 84: 3–4.
- Berggren, K*, Några blad ur Karlslunda församling och kyrkas historia, Kalmar 1918.
- Bergholz, G*, Die Becherwerkgilde zu Braunschweig. Braunschweig 1954.
- Björkman, L-E*, Till tings i Södra Möre. Kalmar 1970. – *Densamme*, Gillen i Kalmar och bygden, i: *Barometern* 10.6.1982.
- Blomkvist, N*, Kalmars uppkomst och äldsta utveckling. Akad avh. Karlshamn 1978. – *Densamme*, De äldsta urkunderna om Kalmar, i: *Historisk tidskrift* 1978.
- Boström, R*, Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. SvK ÖI I:1, 1966 – *Densamma*, Persnäs kyrkor. SvK ÖI I:5, 1970. – *Densamma*, Föra kyrkor. SvK ÖI I:6, 1972. – *Densamma*, Ljungby kyrka. Vägledn. utg av Ljungby hembygdsförening och Ljungby kyrkoråd, 1981.
- Bohrn, E* och *Svahnström, G*, Helge And's kyrkoruin och Hospitallet. SvK, vol 184, 1981.
- Brilioth, Y*, Svensk kyrkokunskap. Stockholm 1933. – *Densamme*, Svenska kyrkans historia II. Stockholm 1941.
- Bruzelli, B*, Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912. Stockholm 1967.
- Calmare Stifts Tidningar* 1796, n:o 4 (om ikonerna) och 1797, n:o 6 (om relikerna).
- Carlsson, S L*, Sveriges kyrkorglar. Lund 1973.
- Dahlby, F*, De heliga tecknens hemlighet. 5 uppl. Malmö 1967.
- Dahmén, G*, *Gustafsson, E* och *Londos, E*, Svenskarnas religiösa bilder. Katalog över utställning i Jönköpings museum 1983.
- Danmarks kirker*. Praestø Amt. I. Store Heddinge kirke och Karise kirke. København 1933–35.
- Davies, J G*, Liturgiskt handlexikon, översatt och kompletterat av A O T Hellerström. Karlskrona 1968.
- Diplomatarium Suecanum* (ed L G Liljegren) Stockholm 1829–.
- DMS 4: I* – Det medeltida Sverige 4:1, Småland, Möre: Södra och Norra Möre härader och Kalmar stad (Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist, Lars Thor). Stockholm 1987.
- Domboken*. Södra Möre häradsrättsprotokollsbook (Domb). *Doering, O*, Kristna symboler. Stockholm 1939.
- Erici, E*, Johannes Magnusson i Nässja. Bonde–Kyrkomålare–Orgelbyggare, i: Växjö stifts hembygdskalender 1949. – *Densamme*, Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige. Stockholm 1965.
- Erixon, S*, Mässing. Stockholm 1943.
- Estham, I*, Kyrkliga textilier, arv, utveckling och vård. Stockholm 1976.
- Frölen, H*, Nordens befästa rundkyrkor. Stockholm 1911.
- Grill, E*, Svenska indelningsverket. 2 bd. Göteborg 1978.
- Gustafsson, B*, Manligt–kvinnligt–kyrkligt i 1800-talets folkliv. Stockholm 1956.
- Gustafsson, E* och *Ullén, M*, Växjö domkyrka. SvK, vol 136, 1970.
- Hagberg, U E*, *Haglund, K* och *Winberg, G*, Fornminnesinventering och sockenöversikter, i: Kalmar stads historia I (red I Hammarström). Karlshamn 1979.
- Hartler, H-L*, Pietån i Arby, i: Växjö stifts hembygdskalender 1979.
- Hidemark, O*, Skoklosters slott – en restaurering, i: Skoklosterstudier 6. Arkitektur 1972:4.
- Hofrén, M*, Kyrkobildduggaren Jonas Berggren, i: KLMedd 1936. – *Densamme*, Herrgårdar och boställen i Kalmar län. Nord Mus Handl 6. Stockholm 1937.
- Holmbäck, L M*, Klockor och klockringning. Stockholm 1951.
- Håkansson, G*, Kalmar och kalmarbor under 1600-talet. Göteborg 1944.
- Johansson, K H* (utg) – Se Petrus Benedicti.
- Kalmar stads historia* (red I Hammarström) I. Karlshamn 1979.
- Karlslunda socken I*. (red O Svennebring) utg av Karlslunda hembygdsförening. Kalmar/Karlshamn 1981.
- Kjellin, H*, Ornerade mässingsfat och deras inskrifter, i: Äldre kyrklig konst i Skåne. Lund 1921.
- Krogh, K*, Hörningsplankens kirke, i: Nationalmuseets Arbejdsmark. København 1961.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö 1956–1978.
- Larsson, L-O*, Det medeltida Varend. Lund 1964. – *Densamme*, Växjö stift under 800 år. Verbum 1972. – *Densamme*, Historia om Småland, Växjö 1974.
- Lidén, H-E*, From pagan sanctuary to Christian church. The excavation of Mære in Trøndelagen, i: Norwegian arch. review, vol 2. 1969.
- Liepe, A* och *Ullén, M*, Åseda och Älghults kyrkor. SvK, vol 157, 1974.
- Lindgren, M*, Den försvunna skåpdörren i Arby kyrka, i: Den iconographiske Post, 1974:2.
- Lundberg, B*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000–1400. Stockholm 1940. – *Densamme*, Trä gav form. Stockholm 1971.
- Löfgren, A*, Det svenska tenngjutarehantverkets historia. I: 1–3. Stockholm 1925–50.
- Löfgren, N I*, Kalmar och dess Stift i Småland. Landskapsbeskrivning. Kalmar 1828.
- Malmer, B*, Den senmedeltida penningen i Sverige. VHAA Antikvariska serien 31. Stockholm 1980.
- Møller, E* och *Olsen, O*, Danske trækirker, i: Nationalmuseets arbejdsmark. København 1961.
- Nyborg, E*, Enkeltmænd og fælledskaber i organiseringen af det romanske kirkebyggeri, i: Strejflys over Danmarks bygningskultur. København 1979.
- Olsson, B*, Kalmar stifts herdamme I – 5. Kalmar 1947–80. (Herdam).
- Olsson, M*, Kalmar gamla stadskyrkor 1. Storkyrkan. SvK Sm III:2. Stockholm 1974. – *Densamme*, Om Kalmars ålder. VHAA. Historiskt arkiv 17. Motala 1983.
- Petersson, F*, Några anteckningar om hemmanen i Karlslunda, i: Karlslunda socken I. Kalmar/Karlshamn 1981.
- Petrus Benedicti*, Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg av K H Johansson. Kalmar/Lund 1954. (PB vis.)
- Pleijel, G*, Historik över Arby kyrka och kort redogörelse för 1944 års restaurering, i: Till minnet av Arby kyrkas återinvigning den 10 dec 1944. Nybro 1945.

Rappe, A, *Domus ecclesiae*. 2 uppl. Stockholm 1963.
 Reuterswärd, O, *Paradisets källa och de gotländska »paradisfun-
 tarna»*. Lund 1967.
 Rosenberg, S-Å, *Släpet på hans mantel. En bok om kyrklig textil-
 konst*. Lund 1979.
 Roosval, J, *Den gotländske ciceronen*. 2 uppl. Stockholm 1950.
 Sandberg, A, *Linköpings stifts kyrkoarkivalier*. Lund 1948.
 Schück, A, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst
 och äldsta utveckling*. Uppsala 1926. – *Densamme*, *Den älds-
 ta urkunden om svearikets omfattning*. Fornvännen 1952.
 Schück, H, *Ecclesia Lincopensis. Studier i Linköpingskyrkan un-
 der medeltiden och Gustav Vasa*. Akad. avh. Stockholm 1959.
 Slott och herresäten i Sverige. Småland jämte Öland och Gotland.
 Malmö 1971. (Soh.)
 Styffe, C G, *Skandinavien under unionstiden*. Stockholm 1880.
 Stolt, B, *Ljusstavar med mekaniska änglar*, i: *Iconographisk Post*
 1984: 1.
 Svennebring, O, *S:t Sigfrid i Södra Möre*. Uppsala 1979. – *Den-
 samme* (red). Karlslunda socken I. Kalmar/Karlshamn 1981.
Svenskt diplomatarium 1–6 (tom år 1355) och ny ser 1–4 (åren
 1401–1420). Stockholm 1829–1959.
 Svärdröm, E och Gustavson, H, *Runfynd 1973 i: Fornvännen*
 1974: 4.

Thor, L, *Det historiska källmaterialet från Möre härad i Små-
 land*. Otryckt manus 1967 till DMS.
 Tuulse, A, *Hossmo. En försvarskyrka med östtorn*. VHAA Hand-
 lingar. Antikvariska serien 2. Stockholm 1955.
 Ullén, M, *Medeltida träkyrkor I*. SvK, vol 192, 1983.
 Wallin, C, *Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av
 de nordiska helgonkungarna*. Historiskt arkiv 16. Stockholm
 1975.
 Wentz, H, *Klockaren i helg och söcken. Från medeltid till nutid*.
 Malmö 1980.
 Wrangel, E, *En bok om borgar*. Malmö 1938.
 Åkerlund, H, *Kläckeberga. Kyrkan med källare och salvåning*.
 Kalmar län 1945.
 Åmark, M, *Sveriges medeltida kyrkklockor. Bevarade och kända
 klockor*. Stockholm 1960.

Silverstämplar tydda enligt:

Uppmark, G, *Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850*. Stock-
 holm 1925, *Guld- och silverstämplar*. Svenskt silversmide
 1520–1820. IV. Stockholm 1963 samt Förteckning över hos
 Kungl. Mynt och justeringsverket inregistrerade tillverkar-
 stämplarna 1913–1954 (sammanställd av E Lindberg). Stock-
 holm 1955.

Förkortningar

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieäm-
 betet och statens historiska museer, Stockholm
 DK Danmarks kirker. Udg af Nationalmuseet, Køben-
 havn 1933–
 DMS Forskningsprojektet Det medeltida Sverige, raä, och
 dess publikationer. Stockholm 1972–
 Domb Domboken, Södra Möre häradsrätts protokoll
 DRA Danska Riksarkivet, København
 DS Diplomatarium Suecanum. Stockholm 1829–1959
 Herdam Se Tryckta källor och litteratur, Bror Olsson
 HH Historiska handlingar
 inv inventarieförteckning
 inv 1830 Med anledning av Kungl Maj:ts nådiga förordning av
 den 17 april 1828 angående forntida minnesmärkens
 fredande och bevarande och domkapitlens därav för-
 anledda cirkulär av den 28 jan 1829 verkställdes i
 Arby den 30 juni 1830 den anbefallda inventeringen
 genom kontraktsprost Olof Ekerot, Söderåkra. När-
 varande var som ombud för domkapitlet kontrollören
 Alexander Lagergren, Applerum, för församlingarna
 v pastor Olof Palmqvist och kyrkvårdarna Peter Pers-
 son och Jonas Petersson, Arby samt Olof Nilsson,
 Hagby
 KB Kungliga biblioteket, Stockholm
 KBS K Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm
 K-byrå Fd kulturhistoriska byråns vid KBS arkiv, nu i ATA
 KL Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hem-
 bygdsvård. Utg av Kalmar läns fornminnesförening
 /51–/3–. Kalmar 1963–

KLB Kalmar Läroverks Bibliotek (tidigare Gymnasiebib-
 lioteket)
 KLM Kalmar läns museum och dess arkiv, Kalmar
 KLMedd Årsboken Kalmar län. Meddelanden från Kalmar
 läns fornminnesförening 1–50. Kalmar 1898–1962
 KLNLM Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö
 1956–
 KNS Kalmar nations skriftserie 1– Kalmar 1924–
 kr prot kyrkorådsprotokoll
 LMV Lantmäteriverket, Gävle
 PB vis Linköpingsbiskopen Petrus Benedicti's visitations-
 bok. Se Tryckta källor och litteratur, K H Johansson
 pastorsämbetet
 PÄ riksarkivet, Stockholm
 RA raä riksantikvarieämbetet, Stockholm
 räk räkenskaper
 SHM Statens historiska museer, Stockholm
 SD Svenskt diplomatarium 1–6 (tom år 1355) och ny ser
 1–4 (åren 1401–1420). Stockholm 1829–1959
 st prot sockenstämmoprotokoll
 SvK Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium
 VLA Vadstena landsarkiv
 VHAA Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akade-
 mien, Stockholm
 vis prot visitationsprotokoll
 ÖIÄ Överintendentsämbetet (efter 1918 KBS), Stockholm

Summary

The first time that Arby church is mentioned in written source-material was in the year 1346. The church is situated near the river Hagbyån (Figs 6, 10), but—which is rather unusual—about a kilometre to the west of the village of Arby. The reason for this may be that the church was in some way connected to a particular estate during the middle-ages (see below).

In the churchyard there is a mediaeval stone building which was built as a tithes barn (Figs 13–15) and a wooden bell-tower. A runic stone (Fig. 18) with a carved cross was found in the churchyard. The stone—which is of Öland limestone—has been dated as being from the second half of the 11th century. According to written sources there was a mediaeval guild in Arby whose property was confiscated by King Gustav Vasa in 1548.

The walls of the church are mediaeval. Most of the window openings and door openings are, however, from the 1820's (Figs 27–29). The walls are built in rough-dressed granite and sandstone blocks in equal courses (Figs 38, 49) and the corner-stones are dressed square granite blocks (Fig. 37).

During the most recent restoration of the church in 1971–72 archaeological excavation work was carried out under the floor of the building (Figs 43 and 45–50). These excavations revealed remains and traces from both the actual construction of the stone church and those which would seem to indicate that an earlier wooden church had once stood on the same spot (see below). Apart from various different objects, 60 mediaeval coins were found. The positions where a number of these coins were found were of considerable importance with regard to the history of the church. One interesting point in this connection was how close together these finds were under the apse and the south-west part of the nave, in other words near the place where the baptismal font may have stood (Fig. 66).

The building history (Fig. 137)

A. (Around the year 1100 to around the year 1200.) The archaeological excavation work (Fig. 43) exposed a number of post-holes (E), negative traces of a sill-beam and remains (D) of limestone floor-slabs (Figs 45–48), which have been interpreted as being the remains of a 4 metres wide nave in a wooden church. It was, however, not possible to establish the length of this nave.

B. (Early 13th century.) A vaulted stone chancel—with an internal apse, a stair in the north wall, and a narrow

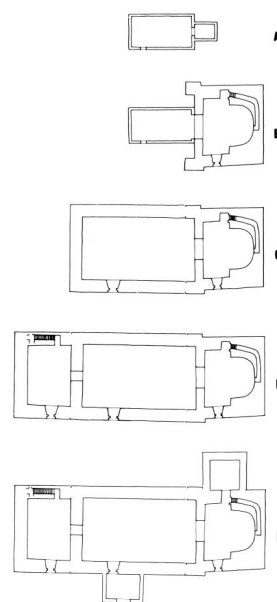

Fig 137. Kyrkans planutveckling, 1 : 1 000. K Andersson, ritning G Wirén 1986.

The development of the plan of the church, scale 1 : 1 000.

triumphal arch opening (Fig. 43)—was added to the wooden church. The original apse window with its Öland limestone surrounds is still preserved (Fig. 52). The doorway in the south wall of the chancel (Figs 53 and 76) has been walled-up. The chancel may have had a tower from the beginning, or at least it may have been intended to have one. Probably the base for the walls of the nave was laid at this point. The dating of the chancel—early 13th century—is based primarily on the shape of the plan and the shape of the east window.

C. (First half of the 13th century.) The walls of the nave were built. The masonry technique is very similar to that of the chancel. The excavation work (Fig. 43) provided valuable information regarding the construction of the stone church. About 1 metre away from the north wall there was a row of post-holes from scaffolding, and by the south wall there was a 1 metre deep post-hole (A) which is assumed to be a trace of a lifting arrangement for building-stones (Fig. 44). A coin from the middle of the 13th century was found at the bottom of this hole. The original roof-trusses (Figs 31–34, 54 and 58–60)—which are still preserved—were open above the nave. Judging

from their type, these roof-trusses cannot date from before the beginning of the 13th century. Dendro-chronological analyses carried out on the tie-beams in the chancel and in the nave have resulted—because the timber is plained—in “after 1186” and “after 1176”. Of the mediaeval graves which were found, grave VIII, in front of where the side-altar once stood, is of particular interest. This grave contained various different objects (Fig. 56) together with coins dating from the middle of the 13th century.

D. (From the middle to the third quarter of the 13th century.) Until 1770 the west part of the present nave consisted of a broad west tower (Figs 75–76). The archaeological excavations clearly showed that the tower is mediaeval, but from a later date than the nave. The foundation walls of the tower differ in construction from those of the nave (Figs 41–42), and the tower and the nave are independent structures with a head joint between them (Figs 61, 63). A stair was found in the north wall of the tower (Figs 62–63) and traces of the original south doorway (Figs 64, 76) were found in the south wall of the nave. The tower had timber floor-beams. The tower was probably built during the middle or third quarter of the 13th century. The oldest surviving contents of the church—the baptismal font and the rood—are from the same period.

E. From around 1300 until 1500. The sacristy was the last part of the mediaeval church to be built. Its walls are not bonded into the wall of the chancel and its masonry work differs considerably from that in the rest of the church (Figs 38 and 39). A pointed arch opening or niche on the gable (Fig. 75) would seem to indicate that the date of construction was around the year 1300.

It is possible that the porch (Fig. 76) may have been built as early as the late middle-ages, and we know from written sources that it was repaired in 1666.

The mediaeval consecration crosses in the apse (Fig. 9) probably date from the re-consecration of the church after the construction of the sacristy. Fragments of a late mediaeval mural (Figs 71–72) were found on the north wall of the nave.

Of the altar decorations all that now remain are fragments of a sculpture group depicting Christ as a Man of Sorrows (Fig. 97). A late mediaeval reredos and a statue of St Göran are mentioned in the archives of the church. There was once an iconographically interesting painting (Fig. 92) on a wall-cupboard door.

F. (From the 16th century to 1770.) Drawings of the church from 1747 (Figs 75–76) show that it still retained its mediaeval character at this date in spite of a number of large windows which date from after the middle-ages.

The ossuary east of the chancel (Fig. 75) was extended in the year 1635. In 1623 a flat ceiling was built under the previously open roof-trusses in the nave. In 1687 extensive repairs were carried out to the interior of the church and a decorative band was painted on the walls below the ceiling (Fig. 73).

G. (1770–1820.) The first major alterations were carried out during the years 1771–72 (see Figs 76 and 78). The upper parts of the west tower were torn down and the tower was incorporated in the nave (Figs 30 and 43). The triumphal arch was widened, the windows were enlarged, and new furniture and furnishings were made.

H. (1820–1940.) In the 1820's the porch was demolished and the windows and doorways were given the shape and design that they still have today. A choir-pew and a pew for the family of the owner of the Kristinelund estate were added to the interior of the church (Figs 104–105). In 1852 the church got its first organ (Figs 106–107). Further renovation work was carried out 1876–78. This work included the complete re-painting of the interior of the church (Fig. 80).

I. (1940–72.) In 1939 a proposal was prepared for restoration work. The work—which was primarily in connection with the interior of the church—was carried out in 1944 (Figs 81–84) and included restoring the fixed furniture and fittings to their original colours.

J. (1972–) The most recent restoration work was carried out 1972–73.

Furnishings

The altar (Fig. 88) and the pulpit (Figs 98–100) were designed and built by Jonas Berggren of Kalmar in 1770. The altar painting (Fig. 89) was replaced by another one (Fig. 90) during the years between 1877 and 1972, but has now been returned to its original place.

The figure of Christ (Fig. 93), which can be dated to the latter part of the 13th century, is very similar to the roods in Öja church and Fröjel church on the island of Gotland. A relief showing the Ascension of Christ (Figs 93–94) is all that remains today of the carved work from the original cross.

The baptismal font (Figs 109–110)—which was made on the island of Gotland—is also from the latter part of the 13th century. The brass baptismal plate (Fig. 111) is German work from the 16th century.

The church contains a rich collection of chandeliers, sconces and candelabra etc from the 18th century and later. Among the textiles still preserved in the church is a chalice veil from 1714 (Fig. 128) and two collection bags (Figs 132–133) from the beginning of the 18th century.

The architectural historical status of the church

The churches along the Kalmar coast (Fig. 8) are all very individual in form and character: round churches, churches on more than one floor where the cellar was used for secular activities, east-tower churches, and churches with a west tower. None of the churches would appear to have been completed as was originally intended. In many cases alteration work was carried out around the middle of the 13th century (Fig. 8) and these alterations are usually thought to have been carried out for defence reasons (eg Tuulse, A, 1955, or Olsson, M, 1974, p 342 and others).

The mediaeval stone church at Arby had a chancel with an internal apse which belonged to the earliest stage of the construction of the stone church (B), and a broad west tower which was not completed until the latter part of the 13th century (D).

Chancels with internal apses are found only along the Swedish east coast—in the provinces of Blekinge and Småland and on the islands of Öland and Gotland—and, in one case only, in the more northerly and inland province of Hälsingland. The plan of the chancel in Arby church is considered as being a simplification of more developed types of plans with small rooms on both sides of the apse—as in Stora Heddinge church on the island of Själland in Denmark and in Helgeandskyrkan in the town of Visby on the island of Gotland, both of which are dated to the period around the year 1200 (Bohrn-Svahnström, 1981, p 61 and others). There are also two country churches on the island of Gotland with this type of chancel. One is Öja church, which has small rooms on either side of the apse and is dated to the middle of the 13th century. The other, Stenkyrka church, where the chancel was consecrated in 1255, has a strongly developed apse without surrounding rooms. These churches on the island of Gotland do not have chancel towers.

The simplified form—i.e. the internal apse without surrounding small rooms—is the most common one. Along the Kalmar coast it appears—apart from Arby—in Torsås church, Dörby and Förlösa churches (Andersson, K, 1983) and Halltorp church, which is dated to the late 12th century (Anderson, I, 1965, p 5) and where the apse and the surrounding small rooms are repeated in the cellar plan.

The same chancel form as at Arby is also used in two churches in the province of Blekinge, namely Hjortsberga and Ramdala. The chancel at Hjortsberga is dated to 1200–1230 (Anderson, W, 1926, p 252). It is possible that Hjortsberga church either had a chancel tower from the beginning or was intended to have one. Ramdala is a

very special type of east tower church inasmuch that the tower was only built over the apse. The chancel is dated to the end of the 12th century or the beginning of the 13th century (Anderson, W, 1926, p 70).

As Ragnhild Boström has shown archaeologically, in both Persnäs church and Föra church on the island of Öland the special chancel form developed when—at a later date—east towers were added to older apse churches. The chancels in these two churches have been dated with regard to the relative chronology and the general historical situation: Persnäs to around 1200 or later (Boström, R, 1970, p 515), and Föra—which may have had small rooms—to around 1170–1200 (Boström, R, 1972, p 624). There is, however, no evidence of similar alteration work as far as the churches in the province of Småland are concerned, and there the chancel plans had internal apses from the very beginning.

A now demolished chancel in Hälsingetuna church in the province of Hälsingland also had an internal apse. Whether the chancel was originally part of a tower is uncertain, as is the dating (Tuulse, A, 1955, p 168). It would appear that this chancel form is generally found where there is a tower, except, that is, on the island of Gotland. The datings are in relative agreement: around the year 1200 or the early part of the 13th century. The dating for Arby church (B)—which is based solely on studies of Arby itself—is, in other words, in good agreement with the general pattern.

The west tower at Arby was built later than the chancel and can probably be dated to the middle or latter part of the 13th century (D). The tower is of the broad west tower type. The twin tops to the tower are reminiscent of, for example, Rydaholm church and Växjö cathedral in the province of Småland. Because of their strong and commanding forms, broad west towers have sometimes been seen as architectural expressions of the power of certain people or groups of people, and in a number of cases it has in fact been possible to link the construction of towers of this type to individual secular or ecclesiastical patrons. Rydaholm church, which is dated to the late 12th century (Lundberg, E, 1940, p 393), is believed to have been built on the initiative of the bishop of the diocese. The same dating applies to Växjö cathedral.

There is no evidence that the bishop owned land in the parish of Arby, nor is it possible to definitely link the church with any of the manor estates in the area. It is, however, rather remarkable that the distance between Arby church and the village of Arby is unusually big, and this—together with the very individual form of the tower—could be an indication that the church was built as a church for one of the individual manor estates in the

area. During the late middle-ages Applerum and Gräsgårde (Fig. 4), and Holmen, which is close to the church, are named as being manor estates. Perhaps archaeological studies at some time in the future will be able to establish whether any of these manors existed already in the early middle-ages.

The so-called "broad west-tower churches" have been divided into a Skåne group and a Bornholm-Öland group (Olsson, M, 1974, p 342 and others). The Skåne churches do not have defensive works and are dated to either the first part of the 12th century (Anderson, W, 1926, p 117 and others) or to the latter part of the 12th century (Lundberg, E, 1940, p 267 and others). On the other hand, because of their strong walls and stone vaults, the Bornholm and Öland churches with broad west towers are considered to have a clearly defined defensive character. Some of the Bornholm churches are dated to the 12th century, others to the beginning of the 13th century. Original west towers on the island of Gotland are dated to the first part of the 12th century, while those towers which were later altered, and which have a strong defensive character, are dated to the period between 1170 and the middle of the 13th century (Olsson, M, 1974, p 342 and others).

None of the west towers of the churches along the Kalmar coast have been preserved in their entirety. Åbo church was demolished in the 1770's and the only knowledge we have of the west tower is through drawings of the church (Andersson, K, 1982, pp 42-44). The west tower of Ljungby church was demolished around the year 1700 (Andersson, K, 1983, p 199). Even the church in Kalmar was demolished. Archaeological studies of this church have been carried out, but the results are very difficult to interpret. By means of historical comparisons the church has been dated to the end of the 12th century (Olsson, M, 1974, p 343). The defensive west tower of Halltorp church belongs to the second stage of the construction of the building and has been dated to the early 13th century (Anderson, I, 1960, p 23).

The west tower of Arby church is somewhat late in time in relation to the datings mentioned above. To recapitulate its important aspects and characteristics: The walls are only preserved up to the height of the eaves of the roof of the nave, in spite of this, however, a study of the lower parts of the walls together with drawings from the 1740's gives a relatively clear picture of a tower with two upper floors plus a belfry floor. — There is nothing about the tower which indicates any specifically defensive detail. The walls of the tower are no thicker than those of the nave, and the openings in the walls are simple light-openings. — The south doorway led to a

room which—at any rate during the 1760's—was not part of the nave. There was a door between this room and the nave of the church. While it is of course not certain that this was the case during the middle-ages, it is, however, highly probable. No major alterations appear to have been carried out until the 1770's. — As far as it is possible to judge the tower did not have stone-built vaults, but timber floor-beams. — None of this indicates any ambitions in terms of defence. The tower could equally well have been built as a store-house or grain-store, to house the bells, or, as was suggested previously, to act—together with its twin tops—as a physical expression of power and authority.

Some facts which provide information regarding the cultural geographical background: The runic stone (Fig. 18) from the second half of the 11th century was in all probability imported from the western part of the island of Öland. The carving was done by a skilled carver. The stone church is built in stone from the surrounding area, but the surrounds of the east window in the chancel are of black-grained sandstone which probably came from the southern part of the island of Öland. There is, in other words, evidence of early contact with Öland. The oldest remaining objects in the church—the rood, and the baptismal font from the second half of the 13th century—were imported from the island of Gotland. This indicates not only that efforts were made to furnish the church in an impressive fashion in the manner of the period, but also that it was economically possible to do so.

The coins which were found during the excavation work provide no similar geographical links, and are like any other finds of this type in the province of Småland. The large number of foreign coins among the finds at Arby is by no means unusual for the south-east part of Sweden. Above all, however, the coins are of importance in the interpretation of the function of the church and its relative chronology.

There are a number of objects from the late middle-ages which show contacts with Åseda, which was an important market in the inner part of the province of Småland. Among these objects are a book decoration in the form of a Mary monogram with a crown (Fig. 68), and a sculpture group in wood depicting Christ as a Man of Sorrows (Fig. 95). There are similar objects to these in Åseda church in the district of Uppvidinge (Liepe-Ullén, 1974, Fig. 36).

The building and development must of course be seen in relation to the general history of the country. When the chancel was being built around the year 1200 Sweden had entered into a disturbed period and a period of major changes. The Danes were pursuing a policy of expansion

along the south and east coasts of the Baltic, and the Germans were actively building their trading empire—the empire which was later to become the Hanseatic League. The areas of the heathen peoples were under constant threat, as in fact were all of the coastal areas round the Baltic. The ancient sailing route to the north passed through the sound at Kalmar. If there was a chancel tower at Arby then it may well have been intended—and used—as a place of refuge.

Around the middle and latter part of the 13th century the Crown and the Church were beginning to consolidate their positions, and at the same time Kalmar was fast becoming an important merchant town. The west tower of Arby church was built at a point when the foundations of a single central seat of power were being laid in Swe-

den. Kalmar castle was greatly improved and extended, and this entailed extra taxes for the people in the surrounding countryside—who were required not only to carry out maintenance work on the castle, but, in addition, to supply it with provisions. An ordinance for the island of Öland from the year 1281 contains a list of the grain, butter, money, hay and firewood etc which the farmers on the island were forced to supply to the castle (Blomkvist, N, 1978, pp 56–59). It is reasonable to assume that all of the taxes for each parish in the form of farming produce were first gathered together and were then transported to Kalmar. Perhaps the west tower at Arby church had a special function in this connection and acted as a temporary store-house for the parish taxes of this type.

Personregister

Av Anna Lycke

(g m = gift med; sd = se denna eller denne)

- Altenack, Anna Magdalena*, Applerum, g m *Bengt Weinberg* (sd) 93
Andersson, Arvid, byggmästare, Skälby 24
Arnér, G., domkyrkoorganist 77
Berggren, Jonas, bildhuggare 63, 71
Bergh, Rolf, arkitekt 59
Bergmann Schnitzlerei, Oberammergau 66
Bethenius, Ericius, pastor, Arby 73, 80
Birger Magnusson, konung 41
Björnstjerna, släkten, Christinelund 25, 26, 58, 74, 91, 98
Bolling, Axel, fabrikör, Gränna 86
Bolling, Dagmar 89
Bolling, Gustaf, kantor, Arby 86
Botin, Hans, kronobefallningsman 96
Bove, Arbybo, inskrift på runsten 15, 23
Bäckerström, Sara Sophia, doktorinna, Ljungby 25
Carlsson, John F., länsmaskinist, Linköping 89
Carlström, Brita, textilkonstnärinna, Kalmar 93
Coupepin, Erik, (*Chaupolin*), förgyllare, Kalmar 63, 72
Craelius, Gustaf, komminister 66
Dahl, Johannes, arkitekt 59
Danielsson, Ingrid, Gamla Hjelmseryd 92
Ehrenström, Christina, g m *Johan Törnebohm* (sd) 93, 94
Ekholm, Mauritz, målarmästare, Malm-slätt 74
Ekman, Värnanäs, byggmästare 72
Elofsson, Rickard, Gräsgärde 93
Enfaldig, Sven, båtsman 58
Erik Eriksson, konung 42
Fierstedt, Charlotta, Gräsgärde, g m *Johan Wiggman* (sd) 84, 85
Frisk, Nils, Skällbylund 94
Friske, A., målare, Kalmar 96
Gustav III, konung 96
Gustav Vasa, konung 21, 27
Gyllenspak, Brita, Resby 87
Gyllenstierna, greve 96
Hartler, Hans Lennart, kyrkoherde, Arby 86
Hellergren, G., gördelmakare, Kalmar 59
Hellman, Vivianne, textilkonstnärinna, Söderfors 90, 92
Hentzell, J G., guldsmed, Kalmar 81, 86
Hillman, Magdalena, g m *Jacob Mittler* (sd) på Applerum 84
Hoke, Anna Maria, textilkonstnärinna, Kalmar 81, 90
Holmberg, A., direktör, Kalmar 77
Holmgren, C V., Kalmar 81
Håkansson, Daniel 94
Håkansson, John, kyrkvärd 59
Håkansson, Lars, Stenskallehult 75
Håkansson, Olof, älderman, Skällby 72
Ingeborg, hertiginna, änka efter *Magnus Ladulås* son *Erik* 15
Ingeborg, hertiginna, änka efter *Magnus Ladulås* son *Valdemar* 15
Jacobsson, Olof, snickare, Motorp 19
Johan, inskrift på kyrkklocka 97
Johansson, Anna 24
Johansson, C A., Näshult 77
Johansson, Evald, kommunalordförande, g m *Anna Lorentsson* 95
Jon Sneckare 63
Jon, Wördehult 80
Jönsson, Sven, kyrkovärd, Gräsgärde 23
Karl XI, konung 96
Karlsson, Arvid, kanik, broder riddare *Lars Karlsson* 15
Karlsson, Lars, riddare, (*Sparre av Aspnäs*), broder kaniken *Arvid Karlsson* 12, 15
Klinga, smed 47
Kristus (Jesus) 63, 66, 67, 97
Krohn, Troels, orgelbyggare, Fredriksborgs orgelbyggeri i Hilleröd 77
Lagergren, kontrollör 58, 74
Larsson, Emma 24
Larsson, Peter, älderman, Glömminge, initialerna *PL* 47
Lindbäck, släkten, Gräsgärde nr 4, 25
Lindbäck, Johan, kronolänsman, son *Johan Christopher Lindbäck*, dotter *Anna Margareta Lindbäck* 26
Lindbäck, Johan Christopher, hovpredikant, Lilla Tomteby, fader *Johan Lindbäck*, sväger *Peter Wittbom* 25
Lindstedt & Son AB, Kalmar 84
Lindstedt, F., Kalmar 84
Ljungberg, Sven, jägmästare, Norra Gåra 23, 24, 26
Ljunggren, Herman, vägmästare, Färjestaden, fader *Viktor Ljunggren* 95
Ljunggren, Nils, Kalmar 21, 66, 82
Ljunggren, Viktor, kyrkoherde, Arby 21, 66, 82, 95
Londen, Jan, Karlskrona 96
Lorentsson, Anna, g m *Evald Johansson* 95
Lorentsson, August, nämndemannen och kyrkovärden, Gräsgärde 24
Lång, Johan, klockare 77
Löfman, Anders, kyrkoherde 19, 46, 53, 57, 87, 96, 97
Magnus Ladulås, konung 37
Magnusson, J., Göteborg 77
Magnusson, Johan(nes), kyrkomålare och orgelbyggare, Lemnhult 77
Maria Magdalena 70
Mittler, Jacob Johansson, amiralitetslöjtnant, Applerum, g m 1. *Magdalena Hillman (Hielman)* 2. *Anna Magdalena Altenack* 24, 26, 79, 84
Moqvist, skolmästare 57
Moring, Sven, prost 57
Nils Snickare 73
Nyström, härads-snickare 72
Olof Skötkonung 62, 97
Olofsdotter, Gertrud, g m nämndeman *Per Persson* 26
Olofsson, Stina, Gräsgärde 93
Olsson, Birger, Kulltorp 93
Olsson, Hans, Karlskrona 80
Olsson, Håkan, dräng, Skällby 84
Pauli-Rappe, Ebba, konstnärinna, g m *Gerhard Rappe* 70
Paulsdotter, Ingrid, Glömminge 26
Persson, Olof, Glömminge 26
Persson, Per, nämndeman, Hylkiboda, g m *Gertrud Olofsdotter* 26
Peter, biskop, Linköping 15
Peterson, Arvid, byggmästare, Gräsgärde 20
Pettersson, Ebba, Skällby 92
Pettersson, Johan, murmästarälderman, Kalmar 57
Pleijel, G., kyrkoherde 21
Rappe, Anna, friherrinna, f *Tersmeden*, Christinelund 81, 96
Rappe, Gerhard, friherre och doktor,

- Christinelund, g m *Ebba Pauli-Rappe* 70, 86
- Rhothovius, Jonas* 46
- Roosval, Eric Casper*, prost 96
- Rosengren, Gert*, kyrkorådsledamot 77
- S Göran* 54, 70
- S Johannes* 62
- S Katarina* 62
- S Maria* 49, 60, 62, 63, 66, 70, 97
- S Olof* 62, 97
- S Paulus* 62, 72
- S Petrus* 62
- S Sigfrid* 97
- Sahlström, Torsten*, pastor 19, 20
- Sandgren*, målare, Kalmar 67
- Schöld*, målarmästare, Kalmar 64
- Sköld, D P*, målarmästare 59
- Svensson, Gunnar*, juvelerare, Kalmar 95
- Svensson, J*, juvelerare, Kalmar 95
- Svensson, Jöns*, hemmansägare, Appellrum 58
- Swebilius, Anders*, kyrkoherde, regementspastor, Arby 53, 66
- Tiel, Daalderup*, Holland 95
- Tode, Gustaf*, kyrkoherde 59, 63
- Tode, Valdemar* 63
- Trulsson, Pehr*, kyrkovärd, Skälby 23
- Törneboum, Johan*, g m *Christina Ehrenström* 60, 93, 94
- Törnqvist, Albert* 77
- Valdemar Birgersson*, konung 42, 43
- Vitlods av Rügen*, furste 49
- Wahlbom, Christina Maria*, Christinelund 92
- Wahlbom, J G*, arkiater 84
- Wahlbom*, major, Christinelund, dotter *Christina Maria* 92
- Wahlgren, Sven*, konservator, Smålands Taberg 59, 64, 65, 67, 73
- Wallenstråle, Martin Georg*, biskop 57
- Weinberg, Bengt*, bruksarrendator, Värnanäs, g m *Anna Magdalena Altenack* 77, 91, 93
- Weinberg, Emerentia*, Värnanäs 88, 91
- Westlinger, Carl*, tullförvaltare, Calmar i Arby, bror *Jesper Daniel Westlinger* 24
- Westlinger, Jesper Daniel*, frälseinspektor, Skällby Södragård, bror *Carl Westlinger* 24, 88
- Westmar, Helge*, kontraktsprost, Madesjö 59
- Wiggman, Joachim*, häradsskrivare, Gräsgårde, g m *Charlotta Fierstedt* 84, 85
- Wirén, Jeanette*, Stockholm 90
- Wittbom, Peter*, bergsfogde och kronolänsman, Gräsgårde, g m *Anna Margareta Lindbäck* 24, 25, 58, 74
- Wulff, A*, godsägare 92
- Wulff, Edith*, Kalmar, g m *Harald Wulff* 95
- Wulff, Harald*, bankdirektör, Kalmar, g m *Edith Wulff* 95
- Zackrisson, Swen*, byggnadsingenjör 67
- Öberg*, målare 75

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 207

SMÅLAND

Södra Møre härad

KARTOGRAFISKA INSTITUTET